

Ш.З. Жумаханов
А.М. Тошпўлатов

**АНКЛАВЛАР НАЗАРИЯСИ:
ГЕОГРАФИК ВА
ГЕОСИЁСИЙ
ТАҲЛИЛ**

Монография

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
НАМАНГАН ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ**

ЖУМАХАНОВ Ш.З., ТОШПЎЛАТОВ А.М.

**АНКЛАВЛАР НАЗАРИЯСИ:
ГЕОГРАФИК ВА ГЕОСИЁСИЙ ТАҲЛИЛ**
Монография

Наманган – 2021

УЎК: 812.512.133-5

КБК: 84(5Ўзб)7

Ж-83

Мазкур монографияда анклав ва эксклав ҳудудларнинг вужудга келиши, уларнинг географик ва геосиёсий хусусиятлари назарий жиҳатдан таҳлил қилинган. Шунингдек, Марказий Осиё минтақасида шаклланган анклав/эксклав муаммолари ҳамда уларнинг ҳозирги давр геосиёсий манзараси ёритиб берилган.

Мазкур монографиядан талаба, магистр, ўқитувчи ва илмий изланувчилар, қолаверса, бошқа ушбу соҳага қизиқувчилар фойдаланиши мумкин.

Жумаханов Ш.З., Тошпўлатов А.М. Анклавлар назарияси: географик ва геосиёсий таҳлил [Монография] / Масъул муҳаррир: Боймирзаев К.М. –Наманган: “Наманган”, 2021. – Б. 152.

Масъул муҳаррир:

Боймирзаев К.М.

География фанлари доктори (DSc)

Такризчилар:

Расулов А.Н.

НамДУ Тарих кафедраси профессори, тарих фанлари доктори

Комилова Н.Қ.

ЎзМУ Иқтисодий ва ижтимоий география кафедраси профессори, география фанлари доктори

Мирзаахмедов Х.С.

НамДУ География кафедраси доценти, география фанлари номзоди

Наманган давлат университети Илмий-техникавий Кенгашининг 2021 йил 10 сентябрдаги 9-сонли баённомага асосан нашр этишга тавсия этилган

УЎК: 812.512.133-5

КБК: 84(5Ўзб)7

© Жумаханов Ш.З., Тошпўлатов А.М.

© “Наманган” нашриёти, 2021

М У Н Д А Р И Ж А

КИРИШ	4
I боб. АНКЛАВ/ЭКСКЛАВ ҲУДУДЛАРНИ ТАДҚИҚ ЭТИШНИНГ НАЗАРИЙ ВА МЕТОДОЛОГИК АСОСЛАРИ	5
I.1. Анклав/экслав ҳудудлар шаклланишининг назарий-методологик асослари.....	5
I.2. Анклав ҳудудларнинг шаклланиш босқичлари	42
I.3. Анклав/экслав ҳудудларда шаклланган муаммоларни тадқиқ этишнинг геосиёсий ва геоиктисодий таҳлили	45
II боб. МАРКАЗИЙ ОСИЁДАГИ АНКЛАВ/ЭКСКЛАВ ҲУДУДЛАРНИНГ ГЕОСИЁСИЙ ВА ГЕОИҚТИСОДИЙ МАНЗАРАСИ.....	52
II.2. Марказий Осиёда амалга оширилган миллий-ҳудудий чегараланишнинг тарихий-географик таҳлили.....	52
II.2. Марказий Осиёдаги анклав/экслав ҳудудлар тавсифи	71
II.3. Сўх субмиллий анклавининг комплекс географик ва геосиёсий таҳлили	93
II.4. Марказий Осиё минтақасининг замонавий геосиёсий манзараси ва интеграция масалалари	104
ХУЛОСА	124
Фойдаланилган адабиётлар	126
ИЛОВАЛАР	140

КИРИШ

Ҳозирги давр халқаро муносабатлари тизими ўзида кўплаб ўта мураккаб ва қалтис муаммоларнинг мавжудлиги билан ўзига хос аҳамият касб этмоқда. Давлатлар ўртасидаги ўта кескин сиёсий курашлар, қуролли тўқнашувларга сабаб бўлаётган анклав/экслав ва давлат чегараларини делимитация ва демаркация қилиш муаммолари жуда долзарб масалалар сирасига киради. Дунёда рўй бераётган ва ҳозирги кундаги мавжуд конфликтлар, давлатлараро қарама-қаршилиқларнинг аксарияти ҳудудий низолар билан бевосита ёки билвосита боғлиқ.

Шу каби жаҳон геосиёсий майдонида ўзига хос вазиятларни вужудга келишида “қайноқ нуқта” вазифасини бажарадиган омиллардан бири анклав/экслав ҳудудлар ҳисобланади. Улар дунёда рўй бераётган мавжуд можароларнинг аксарияти билан бевосита ёки билвосита боғлиқ.

Жумладан, Марказий Осиё минтақасида ҳам анклав/экслав ҳудудларнинг мавжудлиги ҳамда уларнинг субрегион геосиёсий ҳаётидаги аҳамияти ва давлатлараро муносабатларга таъсирини инобатга олиб, ушбу монографияда анклав/экслав ҳудудларни ўрганишда қуйидагича вазифалар белгилаб олинган:

- анклав/экслав ҳудудларнинг шаклланиш ва ривожланиш хусусиятларини назарий-методологик жиҳатдан тавсифлаш;
- анклав/экслав ҳудудлар таснифланишининг тамойил ва меъзонларини ўрганиш;
- анклав/экслав ҳудудларнинг геоиктисодий ва геосиёсий имкониятларини баҳолаш;
- Марказий Осиёда шаклланган анклав/экслав ҳудудларнинг ҳозирги геосиёсий манзарасини ёритиб бериш ва ҳ.к.

Монография ўз ичига олган назарий ва таҳлилий маълумотлар хорижий ва маҳаллий олимларнинг илмий-тадқиқот ишлари асосида шакллантирилган. Таъкидлаш жоизки, ушбу мавзудаги манбаларнинг мамлакатимизда нисбатан камлигини инобатга олган ҳолда, монографияда йўл қўйилган камчиликлар юзасидан билдирилган фикр-мулоҳазаларни муаллифлар кутиб қолади.

I боб. АНКЛАВ/ЭКСКЛАВ ХУДУДЛАРНИ ТАДҚИҚ ЭТИШНИНГ НАЗАРИЙ ВА МЕТОДОЛОГИК АСОСЛАРИ

I.1. Анклав/эксклав ҳудудлар шаклланишининг назарий-методологик асослари

Анклав тушунчаси ҳудудий категория сифатида ўзининг қўлланиш тарихига эга. Атаманинг айнан ўзи ишлатилмасда, муайян ҳудудларда анклавларнинг мавжудлиги ҳақидаги маълумотлар, дастлаб, диний манбаларда учрайди¹. 1526 йилги Мадрид шартномаси эса “анклав” термини қўлланилган дастлабки расмий ҳужжат ҳисобланади. Инглиз тилига эса “анклав” атамаси кечроқ, яъни 1868 йилда француз тили орқали кириб келган.

Анклав/эксклав ҳудудларнинг сиёсий ва ижтимоий ҳолатини таҳлил қилиш юзасидан кўплаб тадқиқотлар амалга оширилган. Хусусан, анклав ҳудудларга тааллуқли илмий изланишлар билан Е.Винокуров [1], М.Виноградов [2], С.Журавский [3], А.Койчиев [4], В.Маслов [5] ва бошқалар бевосита шуғулланган.

Жумладан, рус геосиёсатчиси Е.Ю.Винокуров ўз изланишларида анклав/эксклав ҳудудларнинг геосиёсий ва геостратегик жиҳатларини ёритиб берган. Олим илмий тадқиқотларида анклавлар классификацияси ва улвнинг турли кўринишларини таҳлил қилган ҳамда Калининград, Сеута, Мелилья анклавларига алоҳида эътибор қаратган.

М.В.Виноградов 1918–1939 йиллар оралиғида Шарқий Пруссиядаги анклавларга оид геосиёсий вазият, ижтимоий ва иқтисодий ҳолат ҳамда уларнинг сиёсий мақомини таҳлил этган.

С.В.Журавский Калининград ҳудуди мисолида анклав/эксклавларнинг вужудга келиши, ҳозирги ҳолати, хўжалиги ривожланишининг географик тавсифи, ижтимоий–сиёсий ривожланиш муаммоларини ёритиб берган.

---

¹ Библияда ушбу атама асосий аҳолиси битта динга эътиқод қилувчи манзилгоҳлардаги алоҳида диний гуруҳларни таърифлаш мақсадида ишлатилган, - муаллифлар.

Қолаверса, мазкур соҳага оид изланишларда хорижий тадқиқотчилардан Э.Шулер [6], М.Катудал [7], Н.Мегоран [8], П.Ратон [9], Г.Робинсон [10], Б.Уайт [11], Д’Оливье Фарран [12], М. Пиеткивисз [13], Б.Фазандеиро [14]; Т.Зверинцева [15], Ю.Рожков-Юрьевский [16], Вадим Зайцев [17] ҳамда Марказий Осиёлик мутахассислардан Р.Габдулҳақов [18] [19], С.Аламанов [20], М.Саидов [21], М.Суюнов [22], А.Жалилов [23], С.Сафоев [24], Ш.Жумаханов [25], А.Тошпўлатов [26] кабиларнинг тадқиқот ва илмий ишлари аҳамиятли ҳисобланади.

Анклав/экслав ҳудудлар географияси ўзига хослиги билан ажралиб туради. Бу ўзига хосликни турли иқтисодий-ижтимоий географик тамойиллар орқали ёритиб бериш натижасида мазмунан яхлитлик асосида комплекс таҳлил амалга ошириш имконияти вужудга келади (1-чизма).

1-чизма

Анклав/экслав ҳудудларнинг намоён бўлиш шакллари

Чизма муаллифлар томонидан шакллантирилган

Анклав/экслав ҳудудларни географик ва геосиёсий ёндашиш тамойилига кўра – анклав, экслав, асосий давлат, ўраб турувчи давлат каби категорияларга ажритиш мумкин.

Анклав (французча, enclave – “қулфлаб олиш”, “ўраб

олиш”) – бу бир давлатнинг ҳамма томондан бошқа давлат ҳудуди билан ўраб олинган ҳудуди ёки ҳудудининг бир қисми ҳисобланади [27, -Б. 351], яъни анклав – бир мамлакатга тегишли, аммо бошқа давлат чегаралари ичида жойлашган ҳудуд ҳисобланади [28, -Б. 84]. Жумладан, Сан-Марино Италия Республикасининг ичида, яъни ҳамма томондан унинг ҳудуди билан ўралган давлат. Кенг маънода, анклав – маълум бир ҳудуд, предмет, гуруҳ ёки қандайдир ҳодисанинг атроф-муҳитдан ажратилганлик ҳолатини ифодалайди. Жумладан, бу атама сиёсат ва географик фанлардан ташқари кўп соҳада ўзига хос маъноларда қўлланилади ҳамда, одатда, бу атама ўрганилаётган соҳадан алоҳида қисм (бегона фрагмент)нинг маълум бир муҳит ичида мавжудлигини ифодалаш учун ишлатилади. Геология соҳасида “анклав” атамаси алоҳида жинс фрагментларини аниқлашда қўлланилади.

Черков ҳуқуқида “анклав” атамаси анъанавий равишда учраб турадиган бошқа епархия билан ўралган епархия ҳудудини бошқа ҳудуддан ажратишда қўлланади [29, -Б. 11].

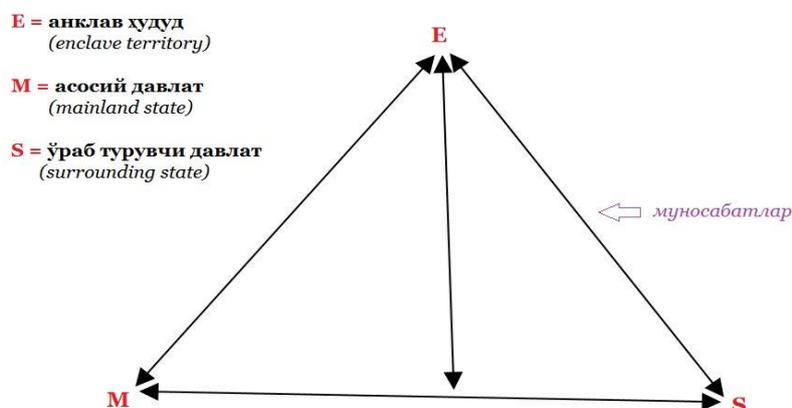
Иқтисодиётда ушбу атама хориж капитали устун бўлган миллий иқтисодиёт доирасидаги (масалан, Африка ва Жанубий Америка давлатларида шакар ишлаб чиқариш каби) саноат соҳаларига нисбатан қўлланади.

Ушбу атама социология ҳамда бошқа ижтимоий фанлар доирасида ўраб турган ҳудуддан миллий, сиёсий, социомаданий ёки бошқа хусусиятлар бўйича анча фарқланадиган зич аҳоли пункти маъносида кенг ишлатилади. Илмий адабиётларда зич аҳоли пунктлардаги алоҳида этник ва диний гуруҳларни таърифлаш мақсадида ишлатилаган “этник” ёки “диний” анклавлар терминларини кўп учратиш мумкин [1, -Б. 18]. Мазкур атама бошқа давлатлардаги хитойликлар алоҳида яшайдиган кварталлардан то геттоларгача бўлган манзилгоҳлар, шаҳарчалар тузилишини ўрганишда муҳим аҳамиятга эга [29, -Б. 12]. Бундан ташқари анклав атамаси ҳарбий соҳада, қишлоқ хўжалиги

ишларида ҳамда ҳудудлар чегарасини белгилаш ишлари ва саноат тармоқларида кенг қўлланилади.

Анклав географик категория сифатида бошқа давлат ҳудуди билан ўралган асосий давлат ҳудудининг бир қисми ҳисобланади. Ҳудуд тушунчаси ўз таркибига фақат қуруқлик ҳудудини эмас, балки ҳудудий сувларни ҳам олади (1-илова). Анклав муайян бир давлат ҳудудининг бошқа бир ёки бир неча давлатнинг геотория ёки акваторияси билан қуршаб олинган қисми бўлиб, у ўзи тегишли давлат ҳудудининг ажралмас қисми ҳисобланади.

Анклавлар ҳудудий бўшлиқда эмас, балки манфаатлари турлича мамлакатлар билан ўраб олинган бўлиб, кўпинча, зиддиятли вазиятларни юзага келтиради. Анклавликни асосий (она) давлат ва ўраб турувчи давлат муносабатлари кесишган ҳудуд шакллантиради. Бу икки томон **анклавлар учбурчаги MES** ("она давлат (mainland state) + анклав (enclave) + ўраб турувчи давлат" (surrounding state)) сифатида тақдим этиладиган концептуал учбурчакнинг таркибий қисмидир (1-расм).

1-расм. Анклав/экслав ҳудудлардаги уч томонлама алоқалар [1, -Б. 79]

Бу назария анклавларни ўрганиш учун концептуал асос бўлиб хизмат қилади.

Жумладан, “MES учбурчаги” тўрт вектордан иборат:

- биринчиси – асосий давлат ва анклав ўртасидаги муносабатлар;

- иккинчиси – анклав ва ўраб турувчи давлат ўртасидаги муносабатлар;
- учинчиси – асосий ва ўраб турувчи давлат ўртасидаги муносабатлар;
- тўртинчиси – асосий ва ўраб турувчи давлат ўртасидаги бевосита анклавга тегишли масалалар бўйича муносабатлар ва ҳ.к.

Учбурчакни ташкил этувчи векторлар икки томон (она давлат ва ўраб турувчи давлат)га қаратилган бўлиб, бу томонларнинг ўзаро таъсирини акс эттиради. Бироқ, бу таъсир томонларнинг кучлари билан тўғри пропорционал эмас. Одатда, асосий давлат анклав ижтимоий-иқтисодий ҳаётига сезиларли таъсир кўрсатади. Она давлат ва анклавнинг сиёсати анклав мослашиши керак бўлган вазиятни белгилайди. Бундан ташқари, ўраб турувчи давлатнинг иқтисодий ва сиёсий таъсири ҳам анклав ҳаётида муҳим аҳамиятга эга. Шунга қарамай, анклав қанчалик кичик ва аҳамиятсиз бўлишидан қатъи назар, у асосий ва ўраб турувчи давлат ҳамда уларнинг икки томонлама муносабатларига таъсир кўрсатади.

Юқоридаги назария асосида уларнинг ўзаро муносабатлари (MES)ни қуйидаги тўрт вектор асосида тавсифлаш мумкин:

1. Асосий давлат ва анклав (M + E) ўртасидаги муносабатлар. Анклав нуқтаи назаридан, бу вектор энг муҳим ҳисобланади. Одатда, бу муносабатлар занжири анклавнинг иқтисодиёти ва сиёсатини белгилаб беради. Шу билан биргаликда, асосий давлатнинг ажралмас қисми бўлган анклав унинг сиёсий ва ҳуқуқий тизимига бўйсунди. Она давлат анклав ҳудудга катта таъсир кўрсатади. Иқтисодий нуқтаи назардан, асосий давлат анклавни махсус ваколат билан таъминлаши мумкин. Сиёсий нуқтаи назардан, анклавнинг сиёсий ҳаёти она давлатни ҳавотирга солади. Бу, кўпинча, мамлакатда чиқарилган сиёсий қарорлар ва ривожланиш концепциясига таъсир қилади. Мисол учун, анклавни тўғридан-тўғри бошқариш ёки маҳаллий ҳокимиятнинг айрим

чекловлари она давлатнинг анклав устидан тўлиқ назоратини таъминлаш учун қўлланилади:

Биринчидан, марказий ҳукумат анклавнинг йўқолиши мумкинлигидан хавотирда бўлиб, бу асосий давлат учун салбий “рағбат” бўлиб хизмат қилади. *Иккинчидан*, анклавларни марказий ҳукумат олдида сезиларли даражада муҳим аҳамиятга эга бўлган муайян стратегик, ҳарбий-стратегик ва геосиёсий сабаблари мавжуд бўлиб, бу ижобий “рағбат”ни шакллантиради. Ушбу юқоридаги икки омил, одатда, марказий ҳукуматнинг ҳар қандай ҳолатда ҳам анклавни сақлаб қолиш истаги борасида етарлича “вазн”га эга.

2. Анклав ва ўраб турувчи давлат (E + S) ўртасидаги муносабатлар. Она давлат анклавга ҳал қилувчи таъсир кўрсатишига қарамасдан, ўраб турувчи давлатнинг таъсир доираси ҳам ўзига хос кучга эга бўлади. Бинобарин, ўраб турувчи давлатнинг таъсири сушт ёки фаол бўлиши мумкин. Хусусан, ўраб турувчи давлатнинг анклавга нисбатан ҳатти-ҳаракатлари асосий давлат томонидан анклавни суверинитет жиҳатдан қўллаб-қувватланиши натижасида маълум чекланишга учрайди. Мамлакатни, Рудольф Челлен таъбири билан айтганда, бир бутун организмга қиёслаш мумкин. Шу хусусида, асосий давлат яхлит вужуд бўлса, “митти”гина ҳудудий бирлик – анклав – у учун “тирноққа кирган зирапча” тусига киради, яъни асосий ва ўраб турувчи давлат муносабатлари қалтис геосиёсий вазият бўлиб, анклавлар муаммоси баъзан “яра устига чипқон” бўлиши мумкин. Бу географик жойлашув туфайли ҳарбий-стратегик режада ташвишланиш учун сабаб бўлиши мумкин. Бундан ташқари, ҳуқуқий режимларнинг фарқлари, контрабанда қилиш имкониятлари, чегараларни сақлаш харажатлари ва бошқалар асосида баъзи иқтисодий қийинчиликлар бўлиши мумкин.

3. Асосий ва ўраб турувчи давлат ўртасидаги (M + S) муносабатлар анклавга оид масалалар бўйича умумий алоқаларни акс эттиради. Анклавдаги фаровонлик ва тартиб-қоидалар, асосан,

асосий ва ўраб турувчи давлатлар муносабатларига боғлиқ. Агар бу муносабатлар анклавга бевосита алоқадор бўлмаган масалалар бўйича ёмонлашса ҳам, анклавга салбий босим кучаяди. Аксинча, давлатлар ўртасидаги тинч ва дўстона муносабатлар анклав учун қулай муҳит яратади.

4. Асосий ва ўраб турувчи давлат ўртасидаги бевосита анклавга тегишли масалалар бўйича муносабатлар (M + S + E). Тўртинчи вектор ўзидан аввалги муносабатларга нисбатан яққол намоён бўлмаса-да, алоҳида аҳамиятга эга. Асосий давлат томонидан миллий сиёсатдаги анклавларга берилган эътибор уларнинг ҳудудий хусусиятларига қаратилган бўлиб, анклавдаги аҳоли сонига тескари пропорционал бўлиши мумкин. Хусусан, айрим анклав ҳудудлар “демографик юк”га эга бўлмаса-да, ҳудудий бирлик сифатида геостратерик аҳамиятга эга бўлади [1, Б. 78-79].

Анклавларга сиёсий босим ўтказишда ушбу ҳудуд тегишли бўлган асосий (она) давлат мўлжалга олиниши мумкин ва, одатда, шундай ҳолат халқаро геосиёсий муносабатлар жараёнида кузатилади. Бунда асосий ва ўраб турган давлатлар анклав ҳудудлардан геосиёсий жараёнлардаги “катта ўйин”да қурол сифатида фойдаланади.

Экслав. Ушбу атама анклавларга нисбатан ишлатилса-да, мазкур тушунчалар, айнан, бир маънога эга эмас. Бинобарин, анклав ҳам, экслав ҳам айнаи бир географик борлиқ, ҳудуд ҳисобланади. Бироқ, анклав бошқа бир географик борлиқ – давлат ҳудудлари билан ўраб олинган кенгликни англатса, экслав географик борлиқ – ҳудуд тегишли бўлган давлат томонидан қўлланилади [30, -Б. 29]. Экслав сўзининг маъноси анклавнинг мантиқан кенгайтирилгани бўлиб, лотинча “exo” – ташқи, “claves” – ўраб олинган, яъни “ҳудуддан ташқаридаги ва бошқа давлат ўраб олган ер” маъносини билдиради.

Демак, ажралиб қолган ҳудуд жойлашувига кўра анклав бўлса, тегишлилигига кўра экслав ҳисобланади. Масалан, Ворух

– Тожикистон Республикасига тегишли бўлса-да, Қирғизистон Республикасининг ичида жойлашган. Бунда у Тожикистон учун эксклав, Қирғизистон учун анклав бўлади.

Асосий давлат ҳам, эксклав ҳудуд ҳам бир мамлакатнинг ҳудудий қисмлари ҳисобланади. Уларнинг қайси бири асосий давлат, қайси бири эса эксклав эканлини назарий жиҳатдан исботлаш лозим бўлса, бундай ҳолатда асосий давлат ва эксклав ҳудудни белгилашдаги ҳал қилувчи мезон нима бўлиши мумкин? Жумладан, Е.Ю.Винокуров учта назарий мезонга ажратиб тадқиқ этишни таклиф қилган: биринчидан, *пойтахтнинг жойлашуви*, иккинчидан, *ҳудуднинг нисбий ўлчами* ва, учинчидан, *аҳолининг нисбий сони*. Амалиётда халқаро ҳуқуқ конвенциясига риоя қилган ҳолда, поймахт жойлашган ҳудудни аҳоли сони ва ҳудудий ўлчамидан қатъи назар, асосий давлат сифатида белгилаш афзал кўрилади. Бунга асосий сабаб давлат ҳокимиятининг марказда тўпланишидир. Юқорида қайд этилганидек, ҳудудлар мақомини белгилашда бундай чигал ҳолатлар камдан-кам бўлса-да учраши мумкин. Масалан, 1947 йилда пайдо бўлган Покистон давлати аҳолисининг ярмидан ортиқ қисми истиқомат қилган Шарқий Бенгалия ҳудуди Бангладеш давлати мустақиллиги эълон қилинган 1971 йилгача Покистон эксклави ҳисобланган. Мамлакатнинг ғарбий қисмида давлат поймахти ва маъмурий бошқарув ваколати тўпланганлиги сабабли Покистоннинг ғарбий қисми Шарқий Бенгалияга нисбатан асосий давлат сифатида қаралган [29, -Б. 42].

Асосий давлат. Анклав ҳудудлар маъмурий жиҳатдан ўзи тегишли бўлган ҳудуддан ажралиб қолиб, бунда уни ўзининг таркибий қисми деб билган давлат – асосий давлат ҳисобланади. Кўплаб олимлар, хусусан, Г.Робинсон [10], М.Катудал [7], Б.Уайт [11] кабилар асосий давлатни “оилавий давлат” деб номласа, П.Ратон [9] “марказий давлат” деб ифодалашни афзал кўради [1, -Б. 18]. Масалан, Ливия Франция учун анклав бўлиб, Испаниянинг эксклавидир. Демак, мазкур эксклав учун асосий (оилавий ёки

марказий) давлат Испания ҳисобланади.

Ўраб турувчи давлат. Анклавлар ҳудудий жиҳатдан асосий давлат билан туташмаган бўлса, табиийки, бошқа давлат ҳудудининг ичида жойлашган бўлади. Бунда ўраб турувчи давлат – анклавни ҳар томондан ўраган, лекин ушбу ҳудуд унга тегишли бўлмаган мамлакатдир. Шунингдек, ўраб турувчи давлатни ифодалаш учун М.Катудал 1979 йил “The Exclave problem of Western Europa” китобида ҳамда Б.Уайт 2002 йил “Boordering on the Ridiculous? A Comparasion of the Baarle and Cooch Behar Enclaves” мақоласида “хўжайин давлат” атамаларини қўллаган бўлса, Г.Робинсон 1959 йил “Exclaves” мақоласида “қўшни давлат” деб аташни тавсия қилади.

Анклав ҳудудларнинг ривожланиши ва иқтисодий-ижтимоий ҳаёти, кўпинча, ўраб турувчи давлатга боғлиқ бўлади. Агар хўжайин давлат ўз ҳудудидан капитал айланишига тўсқинлик қилса, анклавдаги ҳаёт худди қамоқхонага ўхшаб қолади. Масалан, Шоҳимардон Ўзбекистон ҳудуди, лекин Қирғизистон ичида жойлашган анклав бўлиб, икки мамлакат ўртасидаги чегаравий муаммолар туфайли унга кириб-чиқиш жуда мураккаблашиб, чегаралар қаттиқ назоратга олинган эди. Асосий давлатдаги қариндош-уруғ ёхуд туман марказига бориб-келишдаги қийинчиликларни кузатган ҳолда, экспорт-импорт алоқаларининг нақадар қийинчилик билан амалга ошишини сезиш қийин эмас эди. Оқибатда, анклав ташқи дунёдан узилиб қолган, усти очик қозон ичидаги ҳудудга ўхшаб қолган эди. Эндиликда давлатлараро муносабатларнинг илиқлашуви натижасида чегаралар ажратиш эмас, боғлаш вазифасини ўтамоқда.

Анклав/экславларни жойлашув ўрнига кўра, яъни **топологияк тамойил** (юнонча, “topos” – жой) асосида таснифлаш орқали уларнинг ҳудудийлиги янада аниқ ифодаланади. Бунда анклавнинг ўраб турувчи давлат билан қанчалик ўралганлиги, асосий давлат билан боғланишнинг ўзига хослиги кабилар инобатга олиниб, анклав/экславларнинг турли хил ҳудудий

кўринишлари намоён бўлади. Юқоридаги топологик тамойил асосида анклав/экслав ҳудудларни – *тўлиқ анклав*, *ярим анклав*, *соф экслав*, *пенеанклав* каби категорияларга ажратиш мумкин.

Тўлиқ анклав – атрофи тўлалигича бошқа давлат билан ўралган асосий давлат ҳудудининг бир қисми ҳисобланади. Уларни геосиёсий жиҳатдан оролларга ўхшатиш мумкин. Фақат сувлик орқали эмас, “бегона куруклик” орқали она давлатдан узилиб қолган бўлади (2-расм). Жаҳондаги кўпчилик анклавлар асосий давлат чегарасига анча яқин жойлашган ҳамда аҳоли бу ораликдаги масофани қисқа вақтда пиёда босиб ўтиши мумкин. Масалан, Суриянинг Туркия ҳудудидаги Сулаймоншоҳ қабри номли эксклави асосий давлатдан 200 м масофада ажралиб туради, холос.

2-расм. Бюзинген-ам-Хохрайн тўлиқ анклави

Шу ўринда айтиш жоизки, анклав билан она давлат ўртасидаги масофага боғлиқ ҳолда, анклавларнинг тўрт жойлашув гуруҳи ажратилади: 1) 10 км гача; 2) 10-100 км; 3) 100-1000 км; 4) 1000 км дан узоқ масофада жойлашув ва ҳ.к. [1, -Б. 58]. Чунончи, яқин чорак аср давомида жаҳонда 256 та тўлиқ анклав ҳудуд мавжуд бўлиб, улардан 253 таси ёки 98,8 фоизи асосий давлат чегарасидан 10 километргача бўлган масофада жойлашган [1] эди. Анклавларнинг она давлат чегарасига яқин жойлашуви (1-жадвал) уларнинг тарихан шаклланиши билан чамбарчас боғлиқ бўлиб, бу анклавларнинг ўтмишда иқтоъ², совға ёки мерос кўринишида феодал мулк сифатида таркиб топиши билан характерланади. Шунингдек, айрим бундай чегара зонасидаги анклавларнинг шаклланиши минтақадаги ҳарбий ҳаракатлар билан боғлиқ бўлиши ҳам мумкин³.

² арабча — Мовароуннаҳр, Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатларида ўрта асрларда ҳукмдор томонидан катта хизматлари эвазига инъом қилинган ер [27, -Б. 345]

³ XVIII асрнинг биринчи чорагида Ҳиндистон-Бангладеш чегара зонасида шаклланган Куч-Бихар анклавлар комплекси бунга яққол мисол бўла олади, - муаллифлар

1-жадвал

Жаҳондаги айрим тўлиқ анклав ҳудудлар

№	Анклав номланиши	Асосий давлат	Ўраб турувчи давлат	Анклав майдони (км кв)	Асосий (она) давлатгача масофа (км)
1	Арцвашен	Арманистон	Озарбайжон	40	3,3
2	Бархундарли	Озарбайжон	Арманистон	22	0,73
3	Брезовица Жумберач	Хорватия	Словения	0,03	0,1
4	Бюзинген-ам- Хохрайн	Германия	Швейцария	7,62	0,689
5	Ворух	Тожикистон	Қирғизистон	130	3,7
6	Декелия электрост.	Кипр	Б.Британия	0,161	3,617
7	Дубки	Россия	Эстония	0,97	1,96
8	Ғарбий Қалъача	Тожикистон	Қирғизистон	0,88	2,36
9	Жангаил	Ўзбекистон	Қирғизистон	0,42	0,76
10	Кампионе- д'Италия	Италия	Швейцария	2,68	0,72
11	Ксилотимбу	Кипр	Б.Британия	0,947	2,114
12	Кряки	Озарбайжон	Арманистон	19	3,85
13	Кипр қочқинлар лагери	Кипр	Б.Британия	0,28	3,613
14	Льивиа	Испания	Франция	12,83	1,644
15	Мадҳа	Уммон	БАА	75	30
16	Медвежье- Саньково	Россия	Белорус	4,54	0,57
17	Меджуриече	Босния & Герсоговина	Сербия	3,958	1,13
18	Мюнстербилдхен	Германия	Бельгия	1,826	0,02
19	Мюцених	Германия	Бельгия	12,117	0,02
20	Наҳва	БАА	Уммон	5,26	3
21	Ормидия	Кипр	Б.Британия	1,694	3,983
22	Ретгенервальд	Германия	Бельгия	9,98	0,02
23	Рюцтхоф	Германия	Бельгия	0,937	0,02
24	Рюкшлаг	Германия	Бельгия	0,016	0,02
25	Сарвак	Тожикистон	Ўзбекистон	8,4	1,2
26	Сўх	Ўзбекистон	Қирғизистон	221	11
27	Сулаймоншоҳ қабри	Туркия	Сурия	0,001	0,2
28	Шимолий Сўх	Ўзбекистон	Қирғизистон	2,61	2,3
29	Шоҳимардон	Ўзбекистон	Қирғизистон	90	14,8
30	Юнгхольц	Австрия	Германия	7,06	0,01
31	Юхар-Аскипара	Озарбайжон	Арманистон	37	1,3
32	Ярадулла	Озарбайжон	Арманистон	0,16	0,2

Жадвал муаллифлар томонидан шакллантирилган. Манба: [17]

Анклав ҳудудларнинг ҳудудий мавжудлиги айрим муаммоларни келтириб чиқариши сир эмас. Шу жиҳатдан, баъзан уларнинг тугатилганига ҳам гувоҳ бўлиш мумкин. Айнан, юқорида таҳлил этилган анклавнинг асосий давлатдан қанчалик узоқ ёки яқин масофада жойлашуви муаммога ечим бўлиши мумкин. Хусусан, Барак анклави ва Ганг ҳавзасидаги анклавлар комплексига “барҳам берилиши”да мазкур омил ҳам асосий аҳамият касб этган⁴.

Ярим анклав. Ҳудуд тушунчаси ўз ичига фақат қуруқлик ҳудудини эмас, балки ҳудудий сувларни ҳам олади. Давлатнинг маълум бир қисми қуруқлик орқали ўзга давлат ҳудуди билан ўралган бўлишига қарамай, унинг бир томонлама денгизга чиқиш имконияти мавжуд бўлса, бундай ҳудуд “ярим анклав” ёки “қирғоқбўйи анклави” деб номланади [31, -Б. 28]. Лекин ҳар қандай ярим оролда жойлашган давлат ёки ҳудуд ярим анклав бўлавермайди (2-жадвал).

Чунки ўраб турувчи давлат чегараси сувлик орқали ўтган чегарадан узун бўлиши керак ва у қуйидагича аниқланади:

$$\frac{L_m}{L_\phi} > 1$$

Бунда, L_m – ўраб турувчи давлат билан қуруқлик орқали ўтган чегаралар узунлиги; L_ϕ – денгиз орқали ўтган чегараларнинг узунлиги; 1 – нисбат коэффициенти [1, -Б. 22].

Мисол учун, Ғарбий Африка субрегионида жойлашган Гамбия Республикаси 740 км масофа билан шимол, шарқ ва жанубдан Сенегал Республикаси билан ўралган ҳамда ғарбдан 80 км масофада Анлантика океанига туташган. Демак, унинг материкдаги бошқа давлатлар билан алоқалари, асосан, Сенегал орқали амалга ошади.

Агар ҳудуднинг сувлик билан ўтган чегараси қуруқликдаги чегарага қараганда қанчалик учун бўлса, анклавлик шунча озаяди.

---

⁴ Анклавнинг она давлатга жуда яқин жойлашуви унинг ер алмашилиш эвазига баргараф этилишида қўл келса, жуда узоқда бўлиши эса унинг сотиб юборилишига сабаб бўлиши мумкин, - муаллифлар

2-жадвал

Жаҳондаги айрим ярим анклав ҳудудлар

№	Ярим анклав номланиши	Асосий давлат	Ўраб турувчи давлат(лар)	Майдони (км кв)	Асосий давлатгача масофа (км)
1	Акротир	Б.Британия	Кипр	121,6	3100
2	Аляска	АҚШ	Канада	1 717 856	847
3	Гибралтар	Б.Британия	Испания	6,5	1535
4	Мактаарал	Қозоғистон	Ўзбекистон	1 800	туташган
5	Мелилья	Испания	Марокаш	13,4	153
6	Мусандам	Уммон	БАА	1 800	73,3
7	Окуси-Амбену	Тимор-Лешти	Индонезия	817,23	56,6
8	Пойнт-Роберц	АҚШ	Канада	12,65	15,86
9	Пеньон-де-Велес-де-ла-Гомера	Испания	Марокаш	0,04	150
10	Сент-Мартен	Франция	Нидерландия	53,2	6327
11	Сеута	Испания	Марокаш	18,5	25
12	Синт-Мартен	Нидерландия	Франция	34	6819
13	Тембуронг	Бруней	Малайзия	1 304	8,5
14	Шимоли-ғарбий бурчак	АҚШ	Канада	318,81	21
15	Шимолий Ирландия	Б.Британия	Ирландия	13 843	21,5
16	Эльм-Пойнт	АҚШ	Канада	0,98	1,56
17	Эренкей (Коккика)	Шимолий Кипр Турк Республикаси	Кипр	2,5	7,5
18	Қрим Республикаси	Россия	Украина	26 081	4,7

Жадвал муаллифлар томонидан шакллантирилган. Манба: [17]

Назарий жиҳатдан ярим анклавлик хусусиятини исботлаш лозим бўлса, юқорида келтирилганидек, чегаралар нисбатига эътибор қаратилади, яъни:

$$\frac{740}{80} = 9,25 > 1$$

Кўриниб турганидек, қиймат 1 дан катта ҳамда куруқлик чегараси сувлик чегарасидан қарийб 9 марта узун. Буларнинг бари Гамбиянинг мутлоқ ярим анклавлигини тасдиқлайди ва ҳ.к.

Соф эксclave. Амалиётда кенгроқ қўлланиладиган “анклав” атамаси мавжуд бўлганда “эксclave” атамаси ўзи керакми?, деган савол туғилиши мумкин. Ушбу атаманинг муҳимлигини "соф (ҳақиқий) эксclave"ларни намоёиш қила оладиган минтақалар мавжудлигида яққол ифодалаш мумкин.

Соф эксclave – асосий давлатдан ажралган, икки ва ундан ортиқ давлат ҳудуди билан ўралган географик борлиқдир (3-жадвал).

3-жадвал

Жаҳондаги айрим соф эксclave ҳудудлар

№	Соф эксclave номланиши	Асосий давлат	Ўраб турувчи давлат(лар)	Майдони (км кв)	Асосий давлатгача масофа (км)
1	Декелия ҳарбий базаси	Б.Британия	Кипр, Шимолий Кипр Турк Республикаси	129,3	3150
2	Дубровник-Неретва	Хорватия	Черногория, Босния & Герсеговина	1781	2,37
3	Кабинда	Ангола	КДР, Конго	7 273,25	49
4	Калининград	Россия	Польша, Литва	15 125	365
5	Нахичеван	Озарбайжон	Арманистон, Эрон, Туркия	5 502,75	25,2
6	Француз Гвианаси	Франция	Суринам, Бразилия	83 846	6 530
7	Ғазо сектори	Фаластин	Миср, Исроил	360	33,84

Жадвал муаллифлар томонидан шакллантирилган. Манба: [17]

Умуман, соф эксclave бошқа давлатларга нисбатан анклав бўла олмайди, лекин ўзи тегишли давлатнинг асосий ҳудудига нисбатан эксclave бўлиб ҳисобланади. Масалан, Нахичеван Автоном Республикаси Озарбайжонга тегишли. Бироқ, у асосий ҳудуддан ажралган ҳолда, Арманистон ва Эрон чегарасида жойлашган (3-расм). Шунга кўра, Нахичеван ё Арманистон, ё Эронга нисбатан анклав бўла олмайди, аммо асосий давлатдан

узилиб қолганлиги учун эксклавликни намоён қилади. Бундай ҳолатларда, ўраб турган давлатлардан келиб чиқадиган

3-расм. Куруқликдаги соф эксклав

анклавларга хос муаммолар камроқ бўлиши мумкин (бу муҳим бўлмаса ҳам), аммо эксклавлар муаммоси асосий давлатдан ажралганлиги сабабли мавжудлигича қолаверади. Бу борадаги муносабатлар аҳамиятини Россиянинг Калининград вилояти мисолида кўриш мумкин. Ушбу ҳудуд илмий жиҳатдан соф эксклав таърифига мос келади. Чунки у иккита давлат, Польша ва Литва давлатлари билан чегарадош. Бошқа

томондан бу икки давлат Европа Иттифоқи (ЕИ) аъзоларидир. Шунинг учун, Калининград вилояти ЕИ давлатларига нисбатан ярим анклав ҳисобланади, яъни эксклав ҳудудига фуқароларнинг ҳаракатланиши ва маҳсулот етказиб бериш ва олиб чиқишда юзага келадиган муаммолар ЕИ ихтиёридалиги билан асосланади.

У ёки бу атаманинг қўлланилиши анклав/экссклав ҳудуднинг ташқи дунёга нисбатан қайси нуқтаи назардан ўрганилаётганлигига боғлиқ. Калининграднинг Россия асосий ҳудудидан узилганлиги, қолаверса, икки мамлакат билан чегарадошлиги уни соф эксклавлигини кўрсатади. Бироқ, унинг ярим анклав каби денгизга чиқа олиши қанчалик соф эксклав деб аташга монелик қилади? Аслида эса ҳеч қандай. Чунки ҳудуд сувликка чиқа олгани билан, биринчидан, асосий давлатдан алоҳида ҳолда, иккинчидан, биттадан ортиқ давлат билан чегарадошликка эга ва ҳоказо. Шу жиҳатдан, соф эксклавларни икки гуруҳга бўлиш мумкин: а) куруқлик ичкарасидаги соф эксклав (Масалан, Нахичеван каби); б) қирғоқбўйи соф эксклави – бунда эксклавнинг бир қисми сувлик билан туташган бўлади. Масалан, Анголанинг Кабинда ҳудуди оилавий давлатдан алоҳида, яъни Конго ва КДР чегарасидаги Конго дарёсининг ўнг

томонида жойлашган ҳамда ғарбдан Атлантика океани сувлари қирғоғини ювиб туради (4-расм). Худди шундай эксклав худудлардан яна бири Ўрта денгизнинг шарқий соҳилида бўлиб, Фаластиннинг бир қисми – Ғазо сектори ҳисобланади. У шарқдан Исроил ва жаниби-ғарбдан Миср давлатлари билан чегарадош. Агар қисқагина масофада Миср билан чегараланмаганда эди, ярим анклавликни намоён этган бўлар эди.

4-расм. Қирғоқбўйи соф эксклави

Пенеанклав (лотинча, “paene” – деярли, “enclave” – ёпиқ, ўраб олинган) – бу мамлакатнинг асосий давлатдан ажралмаган, лекин у билан боғланиш, асосан, қўшни давлат билан кечадиган худуд ҳисобланади.

4-жадвал

Жаҳондаги айрим пенеанклав худудлар

№	Пенеанклав номланиши	Асосий давлат	Ўраб турувчи давлат	Майдони (км кв)	Аҳолиси (киши)
1	Кляйнвалзерталь	Австрия	Германия	96,85	4 900
2	Ливиньо	Италия	Швейцария	211	5 326
3	Пойнт Робертс	АҚШ	Канада	12,65	1 314
4	Ос-де-Сивис	Испания	Андорра	0,1	160
5	Хинтеррисс	Австрия	Германия	0,1	54

Жадвал муаллифлар томонидан шакллантирилган. Манба: [17]

Пенеанклавлар анклав/экслав худудлар каби ажралиб, узилиб қолмаган бўлса-да, оилавий давлат билан боғланиш ва ўзидаги мавжуд муаммоларнинг ўхшашлиги билан анклав/экславларга ўхшаб кетади. Масалан, Фарғона иқтисодий райони Ўзбекистоннинг шарқий минтақаси бўлиб, мамлакатнинг асосий худуди билан Қурама тоғлари орқали ажралиб туради. Собиқ Иттифоқ даврида Тожикистон Республикасининг Ашт худудидан ўтган автомобил ва темир йўл орқали мамлакатнинг бошқа қисмлари билан боғланишда муаммога дуч келинмаган.

Бироқ давлатлар мустақилликни қўлга киритиб, чегаралар “чегара вазифаси”ни бажара бошлаб, Фарғона райони пенеанклавликни намоён этиб, юк ва йўловчи ташишда муаммолар юзага келди. Гарчи, 1959 йилдаёқ Тошкент билан боғловчи Тошкент-Ангрен-Қўқон автомобил йўли ўтказилган бўлса-да, ундаги транспорт воситаларининг ўтказувчанлик кўрсаткичи пастлиги ва орографик мураккабликлар алоқалар жараёнида қийинчиликларни келтириб чиқарган. Шу боис, истиқлолнинг дастлабки йиллариданоқ, йўл мустақиллигига катта эътибор қаратилди. Чунончи, 1999-2000 йилларда Европа-Осиё трансконтинентал автомобил йўлининг Ўзбекистондан ўтадиган қисмини жаҳон талабларига асосан таъмирлашнинг амалга оширилиши, кейинчалик, Ангрен-Поп йўналишида темир йўл (2016) ўтказилиши билан Фарғона водийсининг пенеанклавлик хусусияти бартараф этилган бўлса-да, ҳозир ҳам маълум маънода мураккаб вазиятлар кўзга ташланиб туради. Жумладан, бу борада Қамчиқ довоида табиий-географик жараёнлар (қор кўчкиси, сел, сурилма, туман ва ҳ.к.) натижасида келиб чиқадиган муаммоларни келтириш мумкин.

Пенеанклав ҳудудлар сирасига Кляйнвальдсерталь (Австрия), Пойнт Робертс (АҚШ), Ос-де-Сивис (Испания) кабилар мисол бўла олади (4-жадвал). Қолаверса, пенеанклав билан асосий ҳудуд туннел ёки бошқа транспорт инфратузилмалари орқали боғланиши билан унинг анклавга хос хусусияти бирмунча камаяди. 1912 йилгача Швейцариядаги Самнаун (тоғ йўли қурилгунга қадар), 1948 йилгача Испаниядаги Вал Д’Аран (тоғ туннели қурилгунгача) пенеанклавлиги билан характерланган бўлса, эндиликда улар бу рўйхатдан чиқарилган ва ҳ.к. [1, -Б. 40].

Анклав/эксклавларнинг топологияси уларнинг географик хусусияти бўлса, уларнинг суверенитети сиёсий жиҳати ҳисобланади. Шу жиҳатдан, **бошқарув тамойили**, яъни суверенлик хусусиятига кўра – *мустақил тўлиқ анклав давлат, мустақил ярим анклав давлат, тегишли тўлиқ анклав ҳудуд, тегишли ярим анклав ҳудуд* кабиларни ажритиш мумкин.

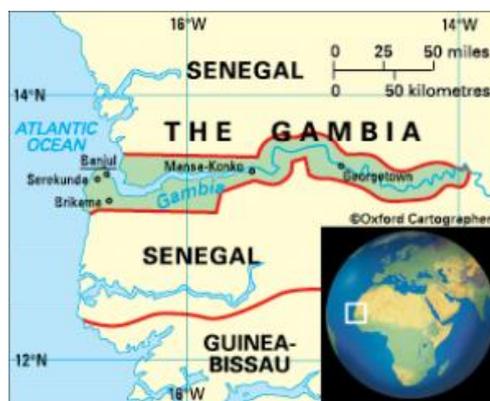
Мустақил тўлиқ анклав давлат – ҳамма томони фақат битта давлат билан ўралган суверен мамлакат ҳисобланади. Бунда барча ташқи алоқалар (ҳаво транспортдан ташқари) ўраб турувчи давлат орқали амалга ошади. Бу типга кирувчи мамлакатларни, кўпинча, “анклав давлат”лар деб юритилади. Жаҳонда атиги учта давлат – Ватикан, Сан-Марино ва Лесото шундай мақомга эга. Хусусан, Ватикан (44 га) ва Сан-Марино (61 км кв) тўлалигича Италия, Лесото (30,3 км кв) эса ЖАР худуди билан ўралган.

Мустақил ярим анклав давлат – қуруқлик томондан бошқа давлат худуди билан ўралган, лекин денгизга чиқиш имкониятига эга бўлган давлатдир [32, -Б. 47]. Юқорида келтирилгани каби ярим анклавлик хусусиятидан келиб чиқиб, қуруқлик орқали ўтган чегараси сувлик билан ўтган чегарасидан узун бўлиши ҳамда ташқи алоқаларининг асосий қисми ўраб турган давлат билан боғлиқ бўлиши лозим. Шу жиҳатдан, қуруқликда фақат битта давлат билан чегарадош бўлса-да, Дания (Германия билан), Корея Республикаси (КХДР билан), Канада (АҚШ билан), Қатар (Саудия Арабистони билан), Португалия (Испания билан) каби мамлакатлар ярим анклав давлатлар ҳисобланмайди.

Чунки, биринчидан, уларнинг қирғоқ чизиғи қуруқлик чегарасидан узун, иккинчидан, очиқ денгизга бемалол чиқиш имкониятининг мавжудлиги натижасида ташқи алоқалари кўшни давлатга боғлиқ бўлиб қолмаган ва ҳоказо. Демак, битта

томондан сувликка чиқа оладиган ҳар қандай давлат ярим анклав давлат бўла олмайди.

Жаҳонда ярим анклав давлатлар қаторига Бруней султонлиги, Гамбия, Монако князлигини киритиш мумкин. Гамбиянинг Сенегал билан чегараси қирғоқ чизиғидан 9 марта узун (5-расм) бўлса, Монаконинг Франция билан чегараси денгиз

5-расм. Гамбия – мустақил ярим анклав давлат [175]

қирғоғидан қарийб 3 км узун. Бруней эса оролда жойлашган ярим анклав давлат бўлиб, фақатгина шимоли Жанубий Хитой денгизи, қолган томонлари Малайзия султонлиги билан ўралган.

Тегишли тўлиқ анклав ҳудуд. Анклавларнинг бу ҳудудий бирлиги ўзи мустақил бўлмай, маълум бир суверен давлатнинг таркибий қисми ҳисобланади. Бунда асосий эътиборни уларнинг ҳуқуқий жиҳатига қаратиш лозим. Жумладан, анклавлар де-факто (амалда) мавжуд бўлиши мумкин, бироқ де-юре (ҳуқуқий жиҳатдан) тан олинмаса, ўзига хос ҳудудий муаммолар юзага келади. Жумладан, Ғарбий Берлин анклави собиқ Германия Демократик Республикаси ҳудудида де-факто мавжуд бўлса-да, социалистик немислар уни де-юре жиҳатдан тан олмаган ва фақат 1949 йилдагина Ғарбий Берлин ГДР ҳудудидаги ГФР эксклави сифатида тан олинган [2, -Б. 22]. Анклав/экссклавларга хос бундай ҳолатларни у ёки бу давлатлар ўртасидаги сиёсий ва иқтисодий муносабатлар динамикаси орқали изоҳлаш мақсадга мувофиқ.

Тегишли тўлиқ анклав ҳудудларга “анклав давлат”ларсиз қолган барча тўлиқ анклав/экссклав ҳудудлар киради. Масалан, БАА ҳудудидаги Уммон эксклави Мадҳа ёки Арманистон ҳудудидаги Озарбайжон эксклави Ярадулла кабилар асосий давлатнинг маъмурий жиҳатдан бир қисми ҳисобланади. Тегишли тўлиқ анклав/экссклав ҳудудлардан кўпчилиги орол анклавларга мансуб.

Орол анклавлар – бошқа давлатнинг ҳудудий сувлари ичида жойлашган анклав/экссклавлар ҳисобланади. Бинобарин, анклав ҳудудлар ўраб турувчи давлатнинг фақат геотория эмас, балки акваториясида ҳам жойлашиши мумкин.

Денгиз бўйида жойлашган мамлакатлар соҳил зонасида ўзига тегишли ҳудудий сувлик муҳитига эга. Бу 12 миллик⁵ (19,308 км) мустақил зонасидан ташқари давлатларга 200 мил (321,8 км) радиусдаги махсус иқтисодий зона бошқаруви ҳам тегишли

---

⁵ 1 денгиз мили – 1,609 км. Милия <https://ru.wikipedia.org/wiki/Миля>

бўлади [33]. Ана шу назорат ҳудудлари ичида жойлашган ороллар анклавлик хусусиятига эга оролларни вужудга келтиради.

Халқаро муносабатлар жараёнида ҳудудий сувларда балиқ овлаш ва денгиз шельфидан нефт-газ қазиб олишга бўлган ҳуқуқ ҳал қилувчи аҳамиятга эга [29, -Б. 34]. Орол анклавлар континентал тўлиқ анклавларга ўхшаш вазиятга эга, лекин ундан устунлиги сувликдаги ҳаракатланишни эркин амалга ошира олиши ҳисобланади. Жумладан, геоиқтисодий муҳитини ташкил этиши учун четдан денгиз кемалари орқали экспорт-импорт алоқаларини йўлга қўйиши мумкин (аммо бунда ҳам ҳудудий сувлари билан ўраб турувчи давлат ўртасида шартнома тузиш лозим бўлади). Денгиз анклавларидан ташқари жаҳонда кўлларида жойлашган анклавлар ҳам мавжуд. Хусусан, Ликома ва Чисумулу кўл анклавлари Ньяса кўлининг Мозамбик акваториясида жойлашган ороллар ҳисобланади (5-жадвал).

5-жадвал

Ҳудудий сувларда жойлашган айрим орол анклавлар

№	Орол анклавнинг номланиши	Асосий давлат	Ўраб турувчи давлат	Майдони (км кв)	Асосий давлатгача масофа (км)
1	Алусемас	Испания	Марокаш	1 257 999	158
2	Апипе	Аргентина	Парагвай	320	1,1
3	Кита-Суеньо	Колумбия	Никарагуа	290	762,7
4	Ликома*	Малави	Мозамбик	17	55
5	Мартин-Гарсия	Аргентина	Уругвай	1,84	0,9
6	Перехиль	Испания	Марокаш	0,15	15,5
7	Серрана	Колумбия	Никарагуа	322	683
8	Торрес бўғози ороли	Австралия	Попуа-Янги Гвинея	220	43
9	Филомен	Уругвай	Аргентина	23	1,7
10	Чафаринас	Испания	Марокаш	0,525	170,9
11	Чисумулу*	Малави	Мозамбик	101,4	7,6
12	Энтре-Риос	Аргентина	Парагвай	36	1,3

Жадвал муаллифлар томонидан шакллантирилган. Манба: [17]

Изоҳ: * кўл анклавлари

Орол анклавларда ташқи дунё билан боғланишда нисбатан муаммо бўлмаса-да, анклав атрофидаги ресурслардан

фойдаланишга рухсат этилмайди. Акс ҳолда, ушбу ҳолат геосиёсий жиҳатдан она давлат акваториясидаги низоли муаммоларнинг сабабларидан бирига айланиши мумкин.

Тегишли ярим анклав ҳудуд. Суверенлик жиҳатидан бундай ярим анклавлар мустақил давлатнинг бир қисми ҳисобланади ҳамда бошқарув тамойилига кўра, мустақил ярим анклавдан фарқ қилади. Тегишли ярим анклавнинг ҳуқуқий маъқоми унинг асосий жиҳати ҳисобланади. Жумладан, Макао ярим анклави де-факто узоқ йиллар давомида Хитой ҳудудида Португалиянинг соҳилбўйи эксклави сифатида мавжуд бўлса-да (6-расм), ушбу ҳудуд ижарага берилганлиги сабабли Хитой ҳукумати томонидан ҳеч қачон Португалия ҳудуди сифатида расман де-юре тан олинмаган [34]. Бироқ, де-факто Макао Португалия эксклави сифатида Хитой давлати денгиз қирғоқларида тўрт юз йилдан ортиқ мавжуд бўлган. 1998 йил декабрь ойида расман ХХР таркибига киритилган.

6-расм. Португалиянинг собиқ эксклави – Макао

7-расм. Тегишли ярим анклав ҳудуд (Тембуронг, Бруней)

Жаҳондаги бирор мустақил давлатга тегишли ярим анклав ҳудудлар қаторига Тембуронг провинцияси (Брунейнинг шарқий қирғоқбўйи эксклави), Аляска штати (АҚШнинг шимоли-ғарбий 49-штати), Крим ярим ороли (Россия Федерацияси таркибидаги де-факто автоном республика), Мусандам провинцияси (Уммоннинг шимолий мухофизи), Окусси-Амбено округи (Тимор-Лештининг ғарбий провинцияси) кабиларни киритиш мумкин. Юқорида номлари келтирилган тегишли ярим анклавлардан Тембуронг

ўзига хос хусусиятга эга бўлиб, ярим анклав давлатга қарашли ярим анклав ҳудуд ҳисобланади (7-расм).

Анклавларнинг бошқа кўринишлари. Юқорида таҳлил этилган анклавлар синфлашуви уларга қай жиҳатдан ёндашиш тамойил нуқтаи назаридан кўриб чиқилган. Бунга қўшимча равишда, анклав/экслав ҳудудларнинг яна бир неча кўринишларини келтириб ўтиш ўринли бўлади:

- анклавлар комплекси ёки “анклавлар архипелаги”;
- матрешка⁶ типига тартибли жойлашган анклавлар.

Анклавлар комплекси. Мавжуд тўлиқ анклавларнинг аксарияти фақат яқка жойлашувга эга бўлса, айрим минтақаларда анклавлар кичик ҳудудда бир-бирига яқин, зич жойлашиб “геосиёсий архипелаг”ларни вужудга келтиради.

Маълум бир анклав/экслав ҳудуд давлатлараро алоқалардаги сиёсий барқарорлик ва бир-бирига ҳайрихоҳликнинг ҳолатига қараб “илиқ” муносабатларни уйғунлаштирувчи ёки “совуқ” муносабатларни янада кескинлаштирувчи дастак вазифасини бажариши мумкин. Ана энди бир эмас, бир нечта анклавнинг мавжуд бўлиши бу каби ҳудудларга эътиборни бир неча баробар оширишни тақозо этади.

Жумладан, бундай жойлашувга эга анклавлар, асосан, Ганг ҳавзаси (Бангладеш ↔ Ҳиндистон), Фарғона водийси (Ўзбекистон ↔ Қирғизистон), Кавказ (Армения ↔ Озарбайжон), Яқин Шарқ (Кипр ↔ Шимолий Кипр), Гибралтар ҳавзаси (Испания ↔ Марокаш), Рейн ҳавзаси (Бельгия ↔ Нидерландия, Бельгия ↔ Германия) учун характерлидир.

Бу “геосиёсий архипелаг” таркибига кирувчи анклавлардан кўпчилигининг майдони анчагина кичик бўлганлиги боис, одатда, каттароқ маъмурий бирликнинг таркибий қисми сифатида сиёсий-маъмурий жиҳатдан намоён бўлади. Агарда комплексдаги анклавнинг ҳудуди каттароқ бўлса, туман ёки муниципалитет

---

⁶ Матрешка – кўғирчоқ тури, ичма-ич жойлаштирилган кичрайиб борувчи шакллар йиғиндиси

даражасида бошқарилиши мумкин. Аммо шундай анклавлар ҳам борки, улар ҳатто юзлаб давлатлар майдонидан ҳам катта бўлиши мумкин⁷. Бунга яққол мисол сифатида Аляска ярим анклавини келтириш мумкин. АҚШга тегишли ушбу штат-анклавнинг майдони 1,7 млн км² дан ортади. Аммо бундай улкан ҳудудий бирликлар анклавлар комплекси учун эмас, якка жойлашувга эга анклавлар учун хос бўлади. “Архипелаг” топологиясига мансуб йирик анклавга намуна сифатида Фарғона водийсида жойлашган Ўзбекистонга тегишли Сўх эксклавини келтириш мумкин. Майдони 221 км кв бўлган ушбу анклавда 77,6 мингдан зиёд аҳоли истиқомат қилади [35] ва ҳ.к.

Демак, бундай ҳудудий “зич” анклав/эксклав ҳудудлар ўраб турувчи ва асосий давлатнинг ўзаро алоқаларига боғлиқ ҳолда, кўшничилик ипларини мустаҳкам туташтирувчи тугун ёхуд геосиёсий вазиятни беқарорлаштирувчи “қайноқ тукта”лар вазифасини бажариши эҳтимолдан ҳоли эмас.

“Матрёшка” типигаги анклав/эксклавлар. Бир ҳудудда бир-бирига яқин жойлашган “геосиёсий архипелаг” ёки анклавлар комплекси баъзан шундай жойлашувга эга бўладики, бунда улар бир-бирига яқин масофада эмас, балки бири бошқасининг ичида жойлашади. Чунончи, бу каби жойлашувни “матрёшка” шаклида тушунтириш мумкин [1, -Б. 51].

8-расм. “Матрёшка” – ичма-ич жойлашувга эга тартибли шакллар комплекси

Жумладан, каттароқ анклав ичида кўшни давлат эксклавининг ўрин эгаллаши уларнинг топологиясида бир неча тартибли

⁷ Жаҳондаги 240 га яқин давлатдан атига 29 тасининг майдони 1 млн км² дан катта [168, -Б. 4].

жойлашувини намоён қилади (8-расм):

- *биринчи тартиб* – уч томонлама муносабатларга эга одатий (бирламчи) анклавлар;
- *иккинчи тартиб* – анклав ичидаги (иккиламчи) анклавлар;
- *учинчи тартиб* – иккиламчи анклав ичида жойлашган (учламчи) анклав ва ҳ.к.

Бу турдаги ҳудудий бирликлар анклавлар географиясида энг мураккаб тузилишга эгадир. Айниқса, бу мураккаблик учламчи тартибли анклавда яққол намоён бўлади. Хусусан, “матрёшка” марказидаги учинчи тартибли анклавдан она давлатга бориш учун анклавлар комплексидаги қуйидаги ҳудудий муносабатлар кузатилади: учламчи анклав → ўраб турувчи иккиламчи анклав → она давлатга қарашли бирламчи анклав → ўраб турувчи “континентал” давлат → она давлат. Бирламчи ва иккиламчи анклавларда бу жараён нисбатан соддалашиб боради.

Демак, анклавлар комплексини ташкил этувчи анклавлардаги транспорт, ер-сув, энергия ва хавфсизлик муаммолари уларни алоҳида ўрганишни тақазо этади. Жаҳонда бундай типдаги анклав/экславлар Бангладеш ва Ҳиндистон, Бельгия ва Нидерландия, Бирлашган Араб Амирликлари ва Уммон [1, -Б. 52] каби давлатлар ўртасидаги энг номукамал чегараланиш “маҳсули” сифатида геосиёсий муносабатларнинг кескинлашувига сабаб бўлган.

Анклавлар сиёсий борлиқ сифатида вақт ўтиши билан пайдо бўлиб, кейинчалик “тугатилиши” анклавларнинг шаклланиш “тўлқин”ларида ҳам ўз ифодасини топган. Жумладан, XXI аср ўнинчи йилларининг иккинчи ярмида Ганг ҳавзасидаги делимитация⁸-демаркация⁹ ишларининг такомиллаштирилиши

⁸ Делимитация (лотинча “delimitatio” – белгилаш) давлат чегараси йўналишини белгилаш ва уни шартномага илова қилинадиган харитага тушириш

⁹ Демаркация (лотинча “demarcatio” – ажратиш) – чегара белгилари ёрдамида жойда чегарани белгилаш

[36] натижасида бу типдаги анклав/экслав ҳудудларни ўраб турувчи давлатлар “ҳазм қилиб юборди”.

Мазкур типга мансуб анклавлардаги ҳолат ҳудудий хусусиятларга эга (6-жадвал). Яъни уларнинг вужудга келиши ўша ҳудуднинг тарихий, маданий, иқтисодий-ижтимоий ва географик хусусиятлари билан узвий боғлиқ бўлади. “Матрешка” типдаги анклавлар ўзи намоён қилувчи геосиёсий ва геоиқтисодий вазиятларнинг долзарблиги жиҳатидан алоҳида ўрганишни тақазо этади ҳамда охириги чорак асрда шаклланган “матрешка”ларнинг вужудга келиш омиллари асосида моделларни таҳлил қилиш аҳамиятли ҳисобланади.

6-жадвал

“Матрешка” типдаги анклавларнинг географик моделлари

Европа модели	Жанубий Осиё модели	Яқин Шарқ модели
Интеграцион омил	Этник ва диний омиллар	Ҳудудий ва ижтимоий омиллар
Баарле: Баарле-Хертог Баарле-Нассау	Куч-Бихар: Ҳиндистон Куч-Бихари Бангладеш Куч-Бихари	“Араб салласи”¹⁰: Мадҳа Наҳва

Жадвал муаллифлар томонидан шакллантирилган

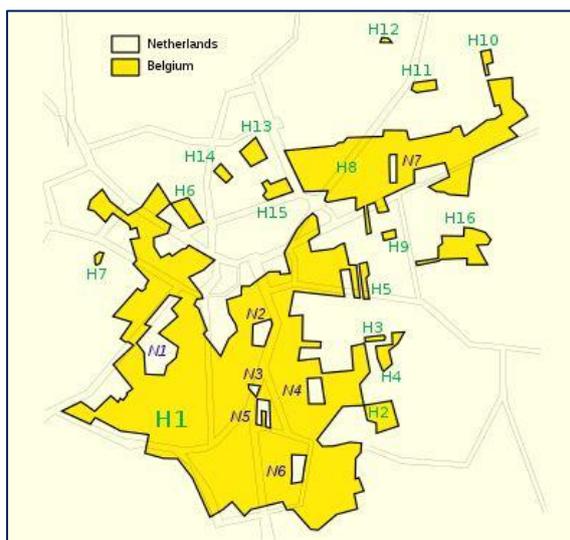
Мазкур келтирилган ҳар бир моделнинг ўзига хос жиҳати, муаммо ва ечимлари мавжуд. Жумладан, қуйида уларнинг ҳар бирига таҳлилий маълумотлар келтирилган бўлиб, намоён бўлиш шаклларига изоҳ берилган.

Европа модели: Мазкур анклавларга оид модел интеграцияга асосланган бўлиб, унинг мавжудлиги асосий ва ўраб турувчи мамлакатлардаги геосиёсий “илиқ” муҳит билан боғлиқ.

Баарле. Голландия ҳудудида 22 Бельгия анклави мавжуд бўлиб, уларда ўз навбатида, иккинчи тартибли Голландиянинг еттита анклави жойлашган. Шунингдек, Бельгия ҳудудида яна бир

¹⁰ Салла (форсча, “тугун”) — мусулмон эркакларнинг бош кийими [27]. Салланинг ташқи кўринишидан келиб чиққан ҳолда, ушбу биринчи ва иккинчи тартибли анклавларга нисбатан муаллифлар томонидан мазкур “араб салласи” атамаси киритилди

Голландияга қарашли биринчи тартибли алоҳида жойлашган анклав мавжуд (9-расм).

9-расм. Баарле “матрешка”си [169]

Баарле комплекси ва унинг “матрешка” типдаги анклавлари ўзида мавжуд геосиёсий атмосфера жиҳатдан бошқа ҳудудлардаги, нафақат, тартибли анклавлар, балки барча анклав/экслав ҳудудлар учун намуна бўла олади. Чунончи, анклав/экслав ҳудудлар уларга оид векторли

муносабатларга киришган мамлакатлар ўртасида геосиёсий “нозик нуқта” ёки босим ўтказиш воситаси вазифасини бажарса, Баарле ҳудудида интеграцияни янада мустаҳкамловчи омил ҳисобланади. Мураккаб чегара ҳамда комплексдаги Бельгия ва Голландия ҳудудларининг бир-бирига кириб бориши

анклавлардаги сиёсий ва иқтисодий ҳаёт, шунингдек, аҳолининг муносабатига салбий таъсир ўтказмайди (10-расм). Чунки икки давлатнинг ҳам Европа Иттифоқига аъзо бўлиши, ва бу орқали, қўшничилик муносабатларининг янада мустаҳкамланиши

10-расм. Белгия ва Нидерландия анклавлари ўртасидаги “чегара” [170]

натijasида анклав/экслав муаммолари томонлараро бартараф этилган [1, -Б. 136]. Баарле комплексидаги анклавларнинг Бельгия ҳукуматига тегишли қисми Баарле-Хертог, Нидерландияга тегишли қисми эса Баарле-Нассау деб юритилади.

Жанубий Осиё модели: Ушбу модел этник, диний ва маданий жиҳатдан, умуман, бир-биридан фарқ қиладиган икки

мамлакат чегарасида вужудга келган бўлиб, уларнинг узок йиллар давомидаги мавжудлиги кўплаб келишмовчилик ва муаммоларни келтириб чиқарган.

Куч-Бихар. Ҳиндистон ва Бангладеш ўртасида вужудга келган “геосиёсий архипелаг” жаҳондаги энг чалкаш чегараланиш масалаларидан бири сифатида XX асрнинг иккинчи ярмида пошо (рожа) анклавлари деб номланган [37]. Ушбу ҳудуддаги кўплаб анклав/эксклавларнинг шаклланиши, асосан, 1713 йилга бориб тақалади. Бу йили Куч-Бихарнинг маҳаражаси ва Бобурийлар императори томонидан бир қатор кичик урушларга барҳам берилади. Қўшинлар ўзлари эгаллаган қалъа-худудларни, айти пайтдан бошлаб, топологик жиҳатдан қандай бўлса, шундайлигича сақлаб қолишади. Улардаги мавжуд аҳоли шу пайтгача солиқ ва бошқарув юзасидан ўзи тегишли бўлган мамлакатга феодал жиҳатдан эксклав бўлиб кўшилади. Геосиёсатчи Ритс Жонснинг сўзларига кўра, бундай “илма-тешик” худудларда орадан эллик йил ўтгач, Британиянинг “Ост-Индия” компанияси томонидан номувофиқ чегараланишни бартараф этиш бўйича ҳаракатлар муваффақиятсиз тугади, чунки феодал анклавларнинг аҳолиси ўраб турувчи давлат нуфуси билан ассимиляция¹¹ бўлишдан кўра, анклавлик хусусиятини афзал кўрди [38]. Мураккаб тарихий сабабларга кўра, Ҳиндистон – Бангладеш чегараси бўйлаб Куч-Бихардаги анклавлар – ҳар томондан тўлиқ бошқа давлат томонидан ўралган суверенитетнинг кичик қисмлари харитага кўшилди (3-илова).

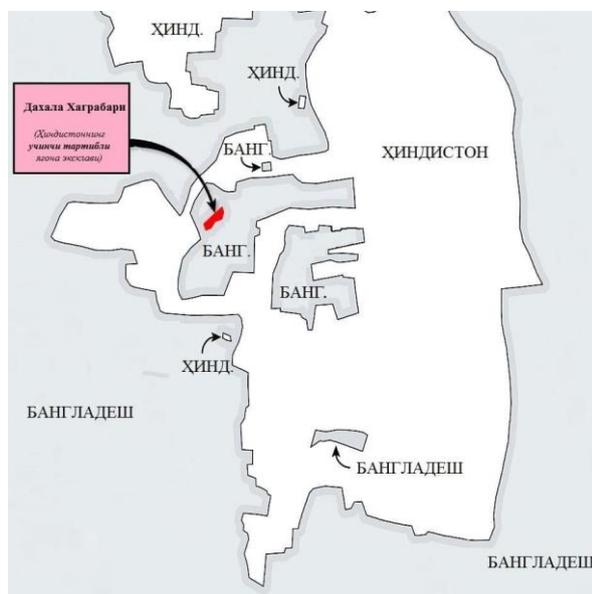
1947 – 1949 йилларда Покистон ва Ҳиндистоннинг Британиядан ажралиб чиқиши натижасида чегара олди худудларда этник ва чегараланиш муаммолари тобора сиёсий тус ола бошлади. Ҳиндистон бўлиниб бўлгач, Рангпур Шарқий Покистон (Бангладеш)га кўшилди. Куч-Бихар штати ҳамда ундаги анклав/эксклавларнинг Ҳиндистон ёки Шарқий Покистонга

---

¹¹ Ассимиляция (лот. *assimilatio* - бирикиш, ўзлаштириш, ўхшатиш) – бир халқнинг ўз тили, маданияти, урф-одатлари ва бошқаларни йўқотиб, иккинчи халққа кўшилиб кетиши

қўшилиш имконияти мавжуд эди. Куч-Бихар муниципалитети 1949 йилда Ҳиндистон таркибига қўшилди. Анклавларнинг аксарият қисмини "анклавликдан чиқариш" истаги 1958 йилда Ҳиндистон Бош вазири Жавахарлал Неру ва Покистон Бош вазири Ферозхон Нун ўртасида “Икки мамлакат ўртасида ҳудуд алмашилиш тўғрисида”ги Келишувда намоён бўлди. Аммо, ер алмашилиш мамлакат конституциясига тўла мос тушмаслиги сабаб Ҳиндистон Олий суди томонидан келишувнинг амалга оширилишини осонлаштириш учун 3-сонли Қарор билан ўзгартириш киритилади. Шундай бўлсада, Жанубий Берубари анклавини кўчиришга қарши бўлганлиги сабабли тузатиш қабул қилинмади [39]. Кейинчалик, Ҳиндистоннинг Покистон билан муносабатлари ёмонлашганлиги сабабли, бу масала ҳал қилинмай қолган.

Покистоннинг шарқдаги озодлик курашлари натижасида 1971 йилда Покистон таркибидан Бангладеш (Шарқий Покистон) ажралиб чиқди [40]. “Янги туғилган” давлатнинг шимоли-ғарби ва Ҳиндистоннинг шимоли-шарқий чегара зонасида “Куч-Бихар анклавлар комплекси” таркиб топди (11-расм). Натижада, вужудга келган анклав/экслав аҳолисида фуқаролик ваколат ва имкониятлари сўроқ остида қолди. Ҳатто, улар она давлатдаги сайлов жараёнларида ҳам эътиборга олинмаган.

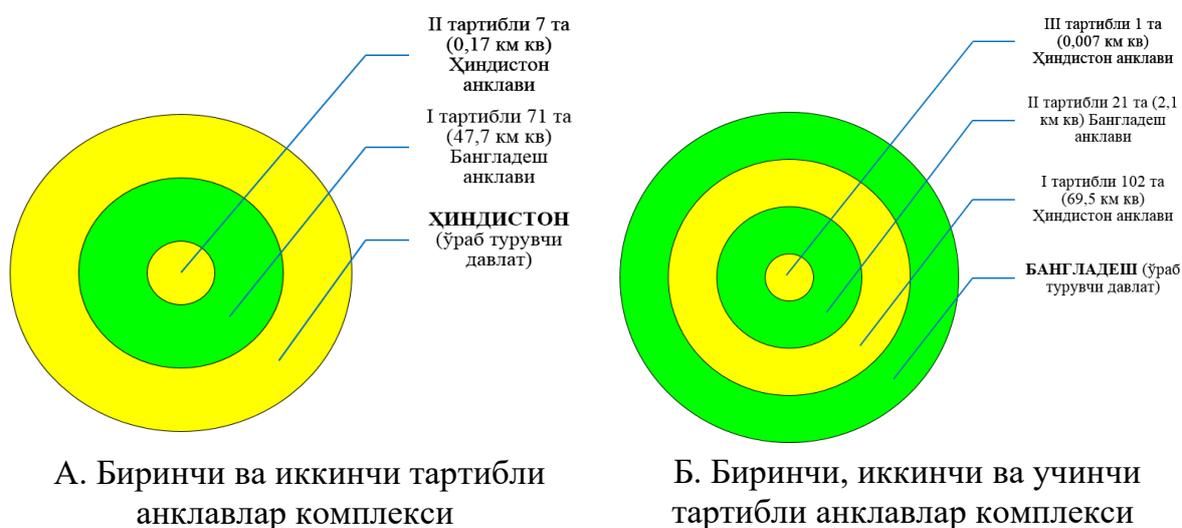
11-расм. Куч-Бихардаги биринчи, иккинчи ва учинчи тартибли анклавлар

Қолаверса, улар сув, энергия ва ресурслардан фойдаланиш каби давлат қулайликларидан узилиб қолган эди. Назарий жиҳатдан, анклав аҳолиси ўзларини ўраб турган давлат миллий чегараларини

кесиб ўтиш учун визага муҳтож бўлсада, виза фақат она давлатдаги йирик шаҳарларга бориш учун берилган, холос. Ваҳоланки, тартибли анклавлардан она давлатга ўтиш учун бир неча босқичлардан ўтиш лозим бўлади (1-чизма). Аҳолининг бошқа эҳтиёжий миграцияси, натижада, ўзига хос низоларга сабаб бўлган.

2-чизма

**Бир неча тартибли (“матрешка”) типдаги анклавлар
(Куч-Бихар мисолида)**

Юқоридаги каби зиддиятларни нисбатан камайтириш учун 1974 йил илк бора Ҳиндистон – Бангладеш чегара муаммолари бўйича музокараларни олиб борди. 1974 йил 16 майда Индира Ганди ва Шайх Мужибур Раҳмон ўртасида “Ер чегаралари тўғрисида”ги Битим имзоланган бўлиб, унда низоларга сабаб бўлаётган анклавлар алмашинуви кўзда тутилган [41]. Шартномага биноан, Ҳиндистон Берубари иттифоқининг №12-сонли анклавини сақлаб қолди, Бангладеш эса Ҳиндистон билан "Тин Бингха" деб номланган йўлак (178 x 85 метр) бериб, Ҳиндистон билан учинчи тартибли Даҳал Хаграбари эксклавини сақлаб қолди. Бангладеш 1974 йилда бу шартномани тезда ратификация қилди, аммо Ҳиндистон буни уддалай олмади. Фарбий Бенгалия, Трипура ва Ассамда чегарадаги 6,1 километр худуднинг делимитация ва демаркациягаси тўлиқ амалга

оширилмай қолади. Тин Бингха йўлаги 1992 йилда Бангладешга маҳаллий қарама-қаршиликлар остида ижарага берилади [39].

1997 йилда икки мамлакат томонидан чегараланиш номувофиқликларига ечим топиш мақсадида анклав/экслав ҳудудлар рўйхати шакллантирилади. Орадан тўрт йил ўтиб, анклавларнинг тафсилотларини ишлаб чиқиш учун иккита қўшма чегара ишчи гуруҳи тузилади. 2007 йил май ойида қўшма рўйхатга олиш ўтказилади ҳамда 2011 йил сентябрь ойида Ҳиндистон ва Бангладеш ўртасида 1974 йилги «Ер чегаралари тўғрисида»ги Битимга қўшимча протокол имзоланади [42].

Бу орқали, 2015 йил икки давлат ҳукумати томонидан кўплаб анклавларни алмаштириш маъқулланиб, аҳолига фуқароликни танлаш имкониятини берилади [43]. Бу борада, Ҳиндистон Олий суди узоқ давом этган муҳокама жараёнидан сўнг анклавлар алмашинуви Конституцияни бузмаслиги ёхуд суверенитетга зарар этказмаслиги тўғрисида қарор чиқаради [44, -Б. 285]. Анклавлар алмашинуви 2015 йил 31 июлдан 2016 йил 30 июнгача босқичма-босқич амалга оширилиши белгиланиб, 2015 йил 31 июлда кўплаб анклавлар ўзаро алмашилади ва шу йилнинг 30 ноябрида анклавлар аҳолисини кўчириш тугалланади [45]. Мазкур лойиҳа амалга оширилганидан сўнг, жаҳондаги анклав/экслав ҳудудлар тенг яримга қисқариб, Ганг ҳавзасидаги кўплаб муаммолар бартараф этилди. Демак, узоқ вақт давомида этник ва диний омиллар сабаб ўзаро “парчаланган” Куч-Бихар минтақасидаги моделнинг асоси “тарихга айланди”.

Бу модел узоқ вақт давомида ўз “бағри”га жаҳондаги ягона учинчи тартибли анклав Даҳал Хаграбари (Ҳиндистон эксклави) деб аталувчи шоли

12-расм. Жаҳондаги ягона учинчи тартибли анклав ҳудуд – Даҳал Хаграбари [11]

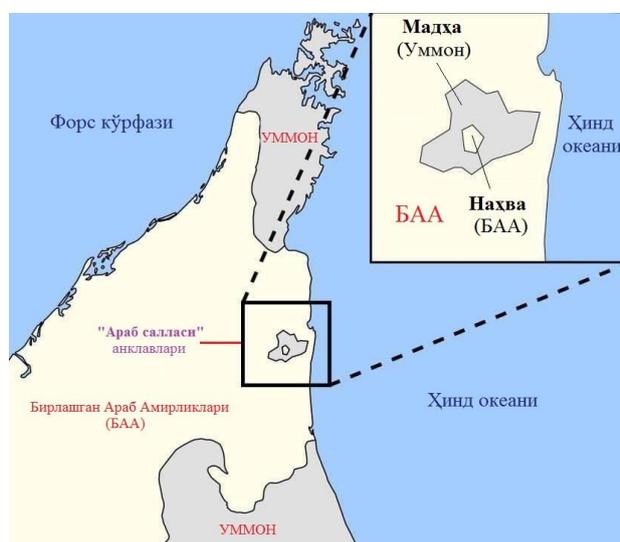
майдонини олган эди (12-расм). Анклавлар масаласи бўйича мавжуд муаммолар юзасидан икки мамлакат ўртасида шартноманинг имзоланиши анклавлар аҳолисига фуқароликни танлаш имконини берди. Бу орқали, диний-этник “орол”ларга барҳам берилди. Бироқ “янги фуқаро”ларнинг, ўз навбатида, Ҳиндистон ёхуд Бангладешнинг бир қисмига айланиб кетиши, уларнинг манфаатларини тўлиқ ҳимоя қилиш тизимини ташкил этиш каби долзарб масалалар Куч-Бихар борасида ҳали кўплаб тадқиқотлар ўтказишни тақоо этади.

Яқин Шарқ модели: Бу моделдаги биринчи ва иккинчи тартибли анклавларнинг шаклланиб, “матрёшка”ни вужудга келтириши ўша ҳудуддаги аҳолининг ижтимоий хоҳиш-иродаси туфайли сиёсий маконни танлаш жараёни билан узвий боғлиқ ҳисобланади.

“Араб салласи”. Бир неча тартибли анклав типли “матрёшка”лардан яна бири Арабистон ярим оролининг шимоли-шарқида жойлашган Мадҳа ва Наҳва анклавларидир (13-расм).

Мадҳа – Уммон султонлигининг Мусандам¹² губернаторлигига қарашли биринчи тартибли анклав бўлиб, майдони 75 км кв [46], аҳоли сони деярли икки минг кишидан ортиқ ҳисобланади [47].

Наҳва – Мадҳа анклавининг ичида жойлашган Бирлашган Араб Амирликларининг Шаржа амирлигига қарашли иккинчи тартибли анклав. Майдони 5,26 км кв [48] бўлиб, аҳолиси минг кишидан ортади [17].

13-расм. “Араб салласи”

¹² Мусандамнинг ўзи ҳам Уммон султонлигига қарашли ярим анклав ҳисобланади

Бу икки анклав/эксхлавнинг ҳам араб давлатларига тегишли бўлганлиги ва шаклий хусусиятини инобатга олиб, уларга нисбатан “араб салласи” атамасини қўллаш ўринли бўлади. Шунингдек, жуда иссиқ ҳудудда жойлашганлиги ҳамда картографик кўринишига қараб уларни айрим манбаларда “қовурилган тухум”га ҳам қиёслашади [49].

“Араб салласи”нинг вужудга келиши XX асрнинг иккинчи чорагига бориб тақалади. Чунончи, 1930 йилларнинг охири 40 йилларнинг бошларида Мусандам ярим оролини бошқарган тўртта ўзаро рақиб уруғ(клан)ларнинг (Рас-Ал-Хайманинг Ал-Қосим, Шаржанинг Ал-Қассим, Ал-Фужайранинг Ал-Шарқи ва Мусандамнинг Бу-Саид) раҳбарлари ўзаро йиғилиб, бу тўрт шайхлик ареали кесишган ҳудуддаги бир гуруҳ қишлоқ оқсоқолларини мажлисга чақиришди ҳамда уларнинг қайси шайхликка содиқлиги ҳақида муҳокама олиб боришди. Бундан маълум бўлдики, ҳозирги Наҳва ўрнидаги қишлоқ аҳолиси Шаржа (БАА)ни, уни ўраб турган қишлоқ аҳолиси эса Мусандам (Уммон)ни танлади. Уруғ сардорлари ва Буюк Британиянинг Ҳамдўстлик давлатларидаги вакили Жулиан Уолкер ўртасидаги музокаралардан сўнг чегаралар белгиланди ва, кейинчалик, 1969 йилда яқунланди [50]. Айниқса, 1971 йилда Уммон ва БААнинг мустақил бўлиб ажралиб чиқиши [51] Мадҳа ва Наҳвани халқаро анклавларга айлантирди.

Ҳозирги вақтда икки анклав ўртасида низолар деярли кузатилмайди, аҳоли “Араб салла”сининг ҳар иккала қисмида ҳам араб тилида гаплашади. Муомалада икки давлатнинг пул бирлиги ҳам фойдаланилади, бироқ Мадҳада уммон риалининг ўрнига амирлик дирҳамини ишлатиш учун енгилгина “жарима” бор, яъни нархларда бироз номутаносиблик келиб чиқади, холос. Анклавлардан кириб-чиқишда виза талаб қилинмайди [52]. Қолаверса, улар бир-бири билан сифатли автомобил йўли орқали боғланган, геосиёсий жараёнларда ўзига хос “дастак” вазифасини бажармайди. Хусусан, улар мансуб бўлган моделга асосланадиган

бўлсак, бу анклавларнинг мавжудлиги қандайдир сиёсий кучларнинг делимитация-демаркацияси билан эмас, ярим аср аввал бу ердаги мавжуд қишлоқ аҳолисининг танлови билан боғлиқ ҳисобланади.

Умумий қилиб айтганда, бир неча тартибли “матрёшка” типдаги анклавларнинг ҳудудий моделлари асосида қуйидагиларни келтириб ўтиш ўринли бўлади:

1) Европа моделида интеграция омили сабаб анклавлик хусусиятларига оид геосиёсий ва геоиқтисодий муаммолар кўзга ташланмайди;

2) Жанубий Осиё моделига мансуб анклавларда диний ва этник фарқлар туфайли узок йиллар давомида аҳоли ўртасида низо ва келишмовчиликлар такрорланиб турган. Икки мамлакат ўртасида келишув амалга оширилиб, бахсли ҳудудларнинг кўпчилигига барҳам берилиши ҳамда анклавлар аҳолисига фуқароликни танлаш имкониятининг берилиши қанчалик кўп бўлмасин, анклавларни тартибга солиш мумкинлигини ифодалайди;

3) Яқин Шарқ моделига мансуб анклавларда этник, диний ва лингвистик умумийлик кўзга ташланиб, фақат сиёсий ирода анклавларнинг шаклланишида асосий ўрин тутган. Айни пайтда, анклав + она давлат + ўраб турувчи давлат (“матрёшка”да шундай вазифадаги анклав ҳудуд) ўртасида савдо алоқалари ва транспорт транзитлигининг фақатгина божхона назоратидан ўтказилиши, бироқ улардан геосиёсий босим ўтказиш воситаси сифатида фойдаланилмаслиги бир неча тартибли анклавлар, аслида, жуда катта муаммо тугуни эмаслини билдиради ва ҳоказо.

Юқоридаги таҳлиллар асосида айтиш мумкинки,

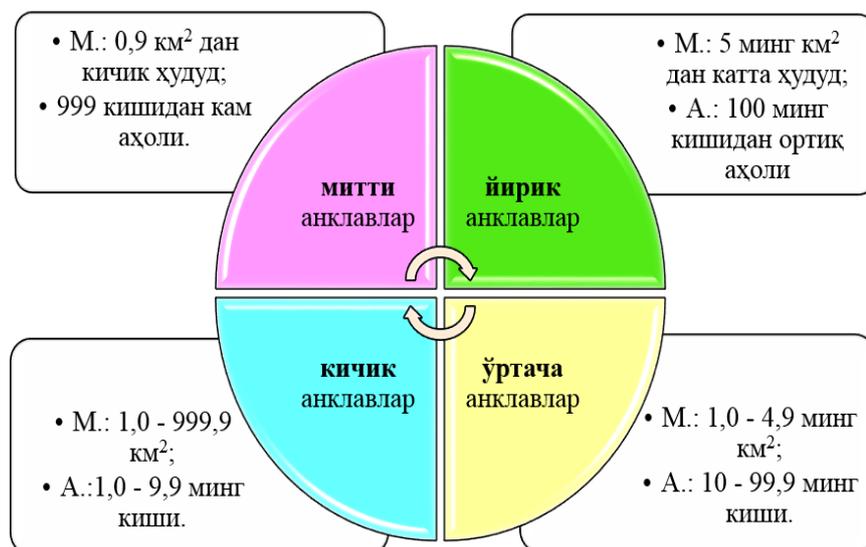
- қўшничилик алоқалари яхши йўлга қўйилмаган ҳудудларда бир неча тартибли анклавлардан она давлатга ўтиш мураккаб, низоли вазиятларни келтириб чиқаради. Шу жиҳатдан, векторли муносабатларни ижобий тарзда ташкил этиш лозим;

бу икки кўрсаткич маълум қийматлар асосида уйғунлаштирилди (3-чизма).

3-чизма

Анклав/эксclaveларнинг майдони ва аҳоли сонига кўра таснифланиши

Натижада, қуйидаги кўрсаткичли таснифлар юзага келди:

✓ *йирик анклавлар:*

- майдони: 5 000 км² дан катта;
- аҳолиси: 100 000 кишидан ортиқ.

✓ *ўртача анклавлар:*

- майдони: 1 000 – 4 999,9 км²;
- аҳолиси: 10 000 – 99 999 киши.

✓ *кичик анклавлар:*

- майдони: 1,0 – 999,9 км²;
- аҳолиси: 1 000 – 9 999 киши.

✓ *митти анклавлар:*

- майдони: 0,9 км² дан кичик;
- аҳолиси: 999 киши ва ундан кам.

Берилган тасниф бўйича, анклав ҳудуд бирор гуруҳга тегишли бўлиши учун моделдаги ҳар иккала кўрсаткичга, айнан, мос бўлиши шарт эмас. Чунки ҳар бир поғонадаги мазкур икки кўрсаткич ном жиҳатдан бир “уя”га мансуб бўлсада,

кўрсаткичдаги жиҳатдан бошқа-бошқа ҳисобланади. Чунончи, майдонининг катталиги ва аҳоли сонига кўра *йирик*, *ўртача*, *кичик* ва *митти анклавлар* гуруҳи берилган. Бунда бирор анклав аҳолисининг сонига кўра бир гуруҳга мансуб бўлса, майдонига кўра бошқасига тегишли бўлиши мумкин, яъни моделдаги майдон ва аҳоли таснифланиши номланиш жиҳатдан бир ҳил, холос. Масалан, Сўх аҳолисига кўра *ўртача* (77,6 минг киши), майдонига кўра эса *кичик* (221 км кв) анклав бўлиб, икки ҳил таснифга мансуб. Қолаверса, айрим анклав/экславлар ҳар икки кўрсаткич бўйича ҳам бир номдани гуруҳга мансуб бўлиши мумкин (2-илова).

Ушбу таснифлашнинг аҳамиятли томони шундан иборатки, анклавнинг қайси гуруҳга мансублигига қараб ундаги ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий вазиятга баҳо бериш мумкин. Жумладан, анклав майдони катта, аҳолиси оз бўлса, ундаги ижтимоий-иқтисодий жараён нисбатан барқарор, аксинча бўлса, беқарор дея баҳолаш мумкин. Чунончи, Марказий Осиёдаги Ворух майдонига кўра “кичик”, аҳоли сонига кўра “ўртача” анклав ҳисобланади. Аҳоли зичлиги 1 км кв майдонга 290 кишидан ортиқ. Аҳоли йиллик ўсиш кўрсаткичларининг юқорилиги¹⁵ натижасида анклавда ер-сув ва ресурслардан фойдаланиш каби бир қанча муаммоларига “дуч келиши”ни прогноз қилиш мумкин.

Анклавнинг “даражаси” маълум вақт давомида ўзгариб туради. Хусусан, майдонига кўра бир гуруҳдан бошқасига ўтиши қўйидаги омиллар билан боғлиқ бўлиши мумкин:

✚ асосий ва ўраб турувчи давлатлар ўртасидаги келишув асосида анклав ҳудудининг бир қисмини ўраб турувчи давлатга қўшиб юборилиши;

✚ асосий ва ўраб турувчи давлатлар ўртасидаги келишув асосида анклав ҳудудга ўраб турувчи давлат бир қисмининг қўшилиши ва ҳоказо.

---

¹⁵ Ер юзи аҳолисининг ўртача ўсиш кўрсаткичидан қарийб 1,5 баробар ортиқ

Ф.Малтус назарияси бўйича, аҳоли биологик қонунлар асосида геометрик прогрессия бўйича ўсади [53, -Б. 129]. Бу орқали аҳоли сонига кўра бир гуруҳдан бошқасига ўтиш ҳудудий поғоналашувнинг ўзгаришига нисбатан жадал кечади.

Ушбу жараёнга таъсир этувчи омиллар сифатида анклавдаги аҳоли билан боғлиқ қуйидаги:

- ✚ геосиёсий ва геоиқтисодий босим;
- ✚ иқтисодий ва ижтимоий таъминланганлик даражаси;
- ✚ сиёсий танлаш ҳуқуқи;
- ✚ аҳолининг ёш-жинс таркиби;
- ✚ диний таркиби;
- ✚ ҳудуднинг экологик ҳолати каби жиҳатларни келтириш

мумкин.

Чунончи, ўраб турувчи давлат томонидан анклавга геосиёсий ва геоиқтисодий босимнинг ортиши ундаги аҳолининг она давлатга кўчиб кетишига асосий омиллардан бири бўлиб хизмат қилади. Бу ҳолат XX аср 90-йилларида Воруҳ аҳолисининг катта қисмини асосий давлат – Тожикистонга миграциясида кузатилган.

Шунингдек, анклав ва она давлат ўртасида транспорт транзитлиги муаммоларининг вужудга келиши анклав ички бозорига салбий таъсир кўрсатади. Натижада, аҳолининг кундалик турмушида ноқуликлар вужудга келади.

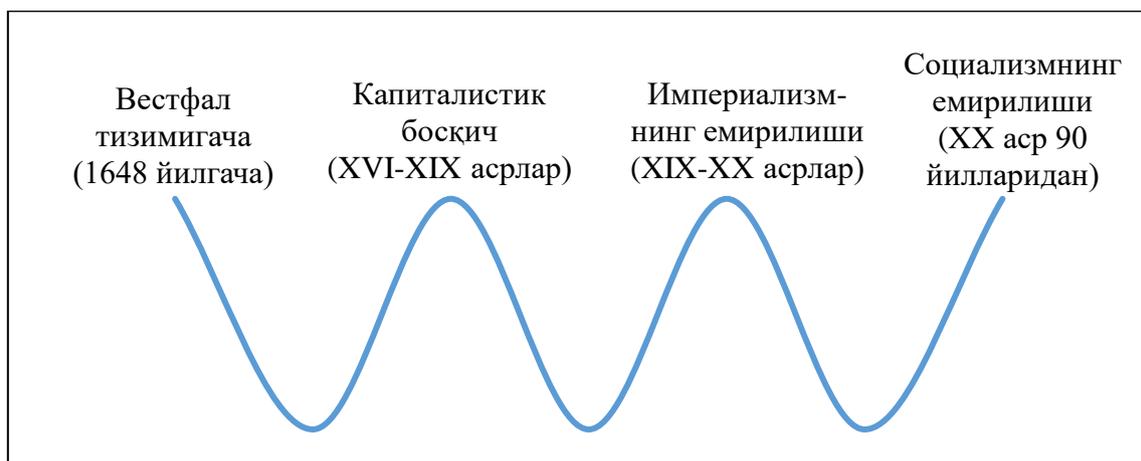
Асосий ва ўраб турувчи давлатлар ўртасидаги келишувга асосан, айрим анклав ҳудудлар аҳолиси учун фуқароликни танлаш имконияти ҳам берилади. Бунда анклав аҳолиси диний ва маданий жиҳатдан ўзи мойиллик билдирган ҳудудга кўчиб ўтиб, аҳоли сони ўзгаради ёки анклавга “барҳам берилади”. Бундай жараён 2015-2016 йилларда Бангладеш ва Ҳиндистон ўртасидаги Куч-Бихар анклавлар комплексидаги делимитация-демаркация ишларида амалга оширилган

1.2. Анклав ҳудудларнинг шаклланиш босқичлари

Анклав давлатлар ва ҳудудларнинг анклав/эксклавлиги геосиёсий ва геоиқтисодий жиҳатдан ушбу тадқиқот объектининг асосий қисмига киради. Шу нуқтаи назардан қараганда, халқаро ҳуқуқда қабул қилинган анклавларни қуруқлик билан ўралган, давлатнинг асосий қисмидан ажралган ҳудуд сифатида қабул қиладиган тор доирадаги таърифдан чекиниш лозим. Чунки, бу таъриф ўхшаш сиёсий ва иқтисодий тавсифли бир қатор ҳолатларни эътиборга олмасдан, фақат “тўлиқ анклавлар” атамасини ўз ичига олади. Масалан, тадқиқот доирасига ярим анклавлар (денгизга чиқиш имкониятига эга ҳудудлар)ни ҳам қамраб олиш мумкин. Анклавлар ҳақидаги тадқиқотлар аниқ ҳуқуқий нормалар ва географик конфигурацияларга нисбатан кўпроқ инсонлар ҳамда улар ҳаётида ўз аксини топади. Қатор ҳуқуқий муаммолар ушбу изланишлар жараёнида муҳокама қилинса ҳам, тадқиқот доираси асосан геоиқтисодиёт ва геосиёсат соҳаларига қаратилади.

4-чизма

Анклав/эксклав ҳудудларнинг шаклланиш “тўлқин”лари

Бинобарин, дунё сиёсий харитасида анклав/эксклавлар пайдо бўлишини тўртта йирик тўлқин (босқич) билан изоҳлаш мумкин (4-чизма).

Биринчи тўлқин Вестфаль тизимигача (1648 йил) бўлган давлатлар қурилиши шароитида вужудга келган, яъни бунда

давлатчилик тўлиқ ҳудудлар асосида эмас, балки феодалларга тегишли ерлар билан белгиланган. Бу эса давлат ҳудудларида кўплаб анклав ва эксклавларнинг шаклланишига, яъни ҳудудларни харид қилиш, ворислик ҳуқуқи, жанглар олиб борилиши, черковга қилинган хайриялар орқали «қурама давлатлар» тузилишига имкон берган. Ушбу даврда маълум бир феодал ёки ҳукмронлик қилаётган сулола/авлод мулки асосида юзлаб, хатто, минглаб ҳудудий анклав ва эксклавлар мавжуд бўлган. Европада миллий давлатлар ҳудудлар консолидацияси натижасида пайдо бўла бошлагач, бу жараён Вестфаль тизимигача мавжуд бўлган кўплаб анклав/эксклавларга барҳам берган. Шунга қарамасдан, ҳозирги кунда ҳам халқаро муносабатларнинг Вестфаль тизимигача бўлган даврига мансуб анклавлар (бирор давлатга тегишли анклавлар – Баарле, Бюзинген, Лливия ва б.) ва мустақил анклав давлатлар (Монако, Сан-Марино, Ватикан) сақланиб қолган.

Иккинчи тўлқин XVI–XIX асрлар давомида Испания, Португалия, Франция, Буюк Британия, Нидерландия, кейинчалик, Германия ва Россия сингари давлатларнинг бошқа давлатлар – минтақаларни ўзларининг мустамлакаларига айлантиришга уринишлари билан боғлиқ. Чунки, айнан, бу мамлакатлар феодал тарқоқ эмас, балки ўша даврнинг марказлашган давлатлари эди [54, -Б. 448]. Бунда метрополия давлатларга нисбатан тегишли бўлган ҳудудлар (орол ёки оролларда жойлашган давлатлардан ташқари) кўпроқ эксклав кўринишида намоён бўлган. Анклавлар вужудга келишининг иккинчи тўлқини натижасида вужудга келган анклав/эксклавларнинг кўпчилиги халқаро муносабатларда мустамлакачилик тизими емирилиши билан барҳам топган. Шунга қарамасдан бугунги кунгача ушбу анклавларнинг айримлари сақланиб қолганлигини Сеута ва Мелилья анклавлари мисолида кўришимиз мумкин.

Анклавлар пайдо бўлишининг иккинчи тўлқинидан фарқли равишда, *учинчи тўлқин* Ер юзида мустамлакачилик

империяларининг парчаланиши билан боғлиқ. Бу жараёнда биринчидан, дунёнинг у ёки бу минтақаларида собиқ империяларга тегишли бўлган эксклавлар пайдо бўлган. Иккинчидан, собиқ мустамлакаларга мансуб ҳудудларнинг чегара чизиқлари белгиланишида нафақат «марказга тобе» анклавлар, балки мустақил анклав давлатлар ҳам шаклланди. Бу тўлқин натижасида вужудга келган анклавларга мустақил Лесото, Бруней ва Гамбия давлатлари ҳамда Ҳиндистон ва Бангладеш орасида шаклланган Куч-Бихар ва Тембуронг анклавлари мисол бўла олади.

Социалистик тузумнинг емирилиши, асосан кўпмиллатли Собиқ Иттифоқнинг парчаланиши билан анклавлар пайдо бўлишининг *тўртинчи тўлқини* юзага келганлигини қайд этиш мумкин. Ўтган аср 90- йилларининг бошларида жаҳон сиёсий харитасида йигирмага яқин анклавлар пайдо бўлган [1, -Б. 54]. Уларнинг аксарияти, айнан, 1991 йилга тўғри келади. Фақатгина, 1990 йилда Литва мустақиллиги эълон қилиниши билан Калининград ва Погири Россия учун эксклавга айланиб қолди [55, -Б. 56]. 1991 йилда Марказий Осиё давлатларининг ўз мустақиллигини эълон қилиши билан минтақада ўнга яқин анклав, шунингдек, бошқа кўпмиллатли социалистик давлат – Югославиянинг парчаланиши билан Саставчи анклави ва Дубровник эксклави юзага келганлиги кўпчиликка маълум.

Жумладан, юқоридаги “тўлқин”лар натижасида вужудга келган анклав/экслав ҳудудларни географик ва геосиёсий жиҳатдан таҳлил қилиш ушбу тадқиқот доирасидан асосий ўрин олади. Одатда, мустамлакачилик давридаги ва мустамлакачиликдан кейинги даврда вужудга келган анклавлар орасида таққослаш ўтказилади. Айрим мустамлакачиликдан кейинги даврда пайдо бўлган анклавлар Европада мустамлакачилик империялари шаклланиши натижасида вужудга келган.

Бироқ, вақт ўтиши билан улар ўз мустамлака ҳолатини

йўқотганлар (ёки ҳеч қачон тўла мустамлака бўлмаганлар). Шу сабабли, уларга тобе ҳудуд эмас, балки муайян давлатнинг таркибий қисми сифатида қаралади. Аввалдан, ушбу ҳудудларнинг аксариятида асосий давлатда яшовчи титул (асосий) миллат кўпчиликини ташкил қилганлиги сабабли мустамлака ҳудуд ҳисобланмаган. Масалан, Сеута ва Мелилья аҳолиси таркибида марокашликларга нисбатан испанлар кўпроқ бўлган [56, -Б. 161].

Юқорида олиб борилган таҳлиллардан маълум бўладики, ҳар бир “тўлқин”лар (4-чизма) оқибатида шаклланган анклав/экслав ҳудудлар ўз вақтида маълум сиёсий объект ёки “организм” вазифасини бажарган. Кейинчалик, анклавлар жойлашган минтақаларда сиёсий бошқарув тизимининг ўзгариши натижасида ё улар ўраб турувчи давлат томонидан “ҳазм қилиб юборилган” ёки алоҳида анклав сифатида де-факто ва де-юре мавжуд бўлган.

Ҳозир жаҳонда содир бўлаётган жараёнлар натижасида истиқболда “янги тўлқинлар”нинг давом этиши эҳтимолдан ҳоли эмас. Зеро, айрим давлатларда маъмурий-ҳудудий субъектларнинг мустақилликини қўлга киритишга интилаётгани (Руминиядан Секуи, Косовадан Шимолий Косова, Суриядан Сурия Курдистони ва ҳ.к.) бунга яққол далил бўла олади.

I.3. Анклав/экслав ҳудудларда шаклланган муаммоларни тадқиқ этишнинг геосиёсий ва геоиқтисодий таҳлили

Анклав/экслав ҳудудлар ўзига хос географик, геосиёсий, ижтимоий-иқтисодий хусусиятларга эга. Хусусан, анклавларнинг мавжудлиги чегараланишдаги номувофиқликлар натижаси ҳисобланади. Қолаверса, мустамлакачилик даврида чуқур таҳлилларни амалга оширмасдан ўтказилган маъмурий-ҳудудий чегаралар вақт ўтиши билан халқаро аҳамият касб этиб,

давлатлараро кескин зиддиятларга сабаб бўлмоқда. Одатда, анклавлар бир қанча кўрсаткичларга кўра:

- ✓ анклав ҳудудга ўтиш (транспорт) ҳуқуқи;
- ✓ чегараланишдаги делимитация ва демаркация муаммолари;
- ✓ иқтисодий, хусусан, савдо-сотиқ масалалари;
- ✓ эҳтиёжий ресурслар, яъни озиқ-овқат, ичимлик суви, иссиқлик (электр ва табиий газ) таъминоти билан таъминлаш масалаларида ўраб турган давлатга боғлиқ бўлади.

Юқоридаги географик ва геосиёсий таҳлиллар шуни кўрсатадики, ўраб турган давлат анклав ҳудудга осонлик билан босим ўтказа оладиган омилларга эгалик қилади. Бунда асосий ва ўраб турган давлатлар анклав ҳудудлардан геосиёсатдаги “катта ўйин”да қурол сифатида фойдаланади, яъни анклав ҳудудларнинг мавжудлиги давлатлараро муносабатларда катта аҳамиятга эга.

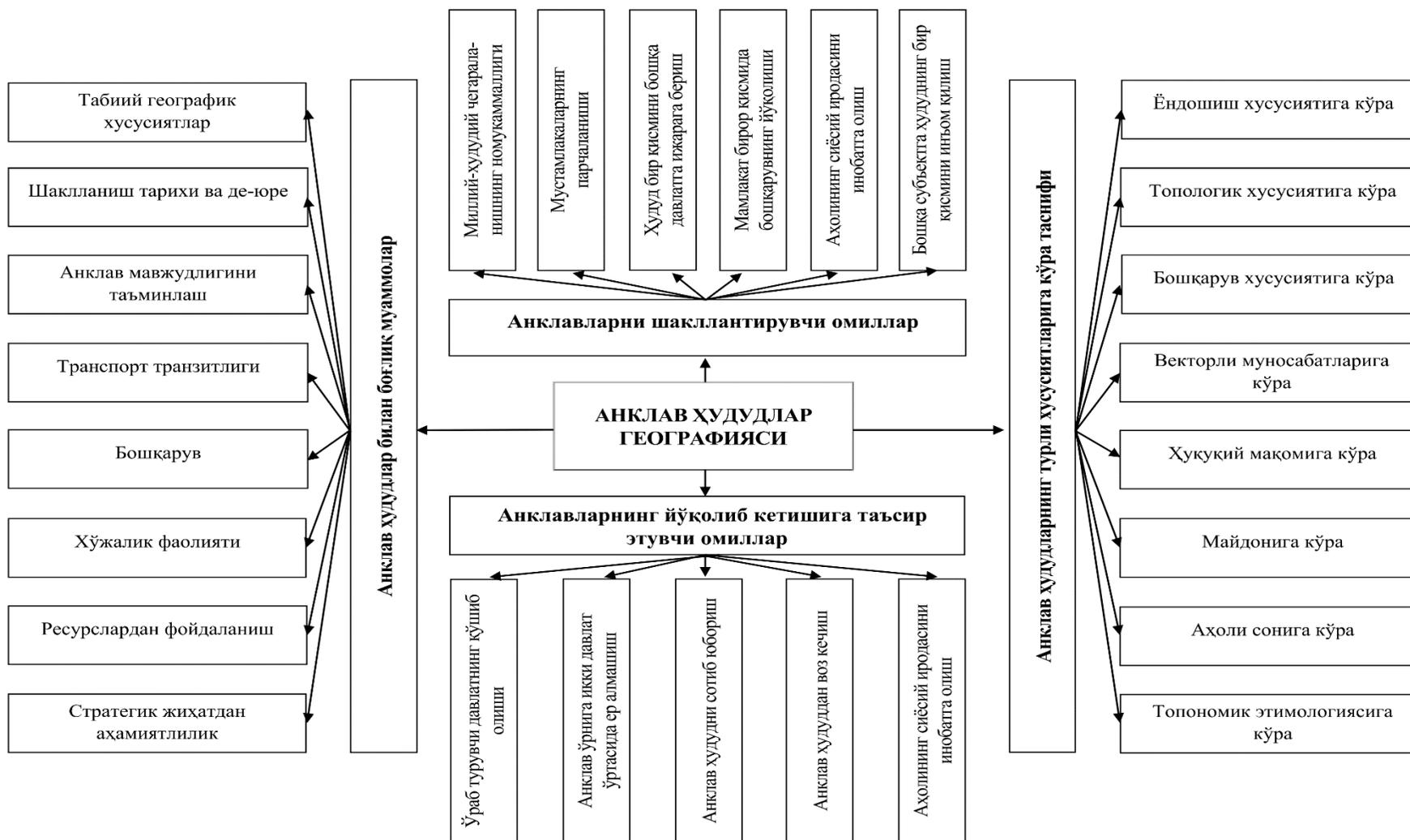
Анклав/экславлар масаласи геосиёсатнинг бошқа соҳаларидан фарқли ўлароқ, унчалик ривожланмаган тадқиқот йўналишидир. Мавжуд илмий адабиётларда тадқиқотчилар асосан индивидуал анклав минтақаларини ўрганиш билан шуғулланадилар.

Анклавлар географияси анклав/экслав ҳудуднинг турли жиҳатларини таҳлил қилиш орқали улардаги муаммоларни бартараф этиш юзасидан тавсиялар ишлаб чиқади. Жумладан, уларнинг шаклланиш омиллари, гуруҳланиш хусусиятлари, мавжудлик муаммолари ва, ниҳоят, йўқолиб кетишига таъсир этувчи омилларни умумлаштириш асосида комплекс таҳлилни амалга ошириш имконияти вужудга келади (5-чизма).

Анклавларни шакллантирувчи омиллар. Анклав ҳудудлар маълум ижтимоий-иқтисодий омиллар ва турли сабаблар таъсирида вужудга келади. Жумладан,

* *Миллий-ҳудудий чегараланишнинг* номукамаллиги, яъни ҳудудни табиий, иқтисодий-ижтимоий хусусиятларини тўлиқ ўрганилмасдан, делимитация – демаркация ишларининг амалга

Анклав ҳудудларни тадқиқ этишининг комплекс таҳлили¹⁶

¹⁶ Чизма муаллифлар томонидан шакллантирилган

оширилиши, анклавлар билан биргаликда, бошқа чегара муаммоларининг ҳам вужудга келишига замин яратади. Бунга Марказий Осиёда ўтган асрда амалга оширилган миллий-ҳудудий чегараланиш яққол мисол бўлади.

* *Мустамлакаларнинг парчаланиши* натижасида ҳам анклав/экслав ҳудудлар вужудга келади, яъни собиқ мустамлакалар ичида колониал давлатга тегишли айрим ҳудудлар сақланиб қолади. Чунончи, Шимолий Африкадаги Испанияга тегишли Сеута, Мелилья анклавлари шу тарзда шаклланган.

* *Ҳудуднинг бир қисмини бошқа давлатга ижарага бериш*, бироқ кейинчалик, ижара муддати тугашига қарамасдан уни қайтармаслик “муаммоларга бой” анклавни вужудга келтиради. Хусусан, Фарғона водийсидаги Сарвак анклави шу тарзда таркиб топган.

* *Мамлакатнинг бирор қисмида бошқарувнинг йўқолиши* натижасида вақт ўтиши билан аввал субмиллий анклав, кейинчалик, халқаро анклавлар таркиб топади. Бундан ҳолат Шимолий Косовада кузатилади.

* *Аҳолининг сиёсий иродаси* анклавни шакллантирувчи, уни тугатилишига сабаб бўлувчи омил бўлиб хизмат қилади. Ушбу анклавни шакллантириш омилларидан бири де-юре Украинага тегишли Қрим ярим оролида кузатилди. Жумладан, ярим орол аҳолисининг Россияга қўшилиш борасидаги сиёсий иродаси ортидан ҳудуд 2014 йилда Россияга тегишли ярим анклавга айланди¹⁷.

* *Бошқа субъектга ҳудуднинг бирор қисмини инъом этиш* ёки бериб юбориш ҳолатлари учраб туради. Натижада, айрим курукликдаги “орол”лар вужудга келади. Марказий Осиёдаги Шохимардон анклави ҳам ўтган асрнинг 30-йилларида шу тарзда вужудга келган.

---

¹⁷ Айни пайтда Қрим ярим анклав сифатида Россия таркибида де-факто бўлсада, де-юре хусусида мунозарали вазият мавжуд

* *Табиий шароитнинг ноқулайлиги* натижасида асосий давлатдан узилмаган ҳолатда, пенеанклав ҳудудлар шаклланиши мумкин. Бунда ўраб турувчи ва асосий давлат муносабатларининг қай даражада эканлиги пенеанклав иқтисодий-ижтимоий ҳаётига тўлиқ анклав ҳудуд каби катта таъсир кўрсатади. Бироқ она давлат билан боғланиш имкониятининг яратилиши билан унинг анклавлик функцияси барҳам топади.

Умуман олганда, ҳар бир минтақадаги сиёсий, иқтисодий-ижтимоий ва табиий омилларнинг хилма-хиллиги анклавларни турли йўллар билан шаклланишига сабаб бўлади. Бироқ юқоридаги кўринишлар анклавларни вужудга келтирувчи асосий омиллар ҳисобланади.

Анклав ҳудудлар билан боғлиқ муаммолар. Анклав ҳудудлар бошқа сиёсий борлиқ ичида жойлашгани боис, ўзига хос муаммолар келиб чиқади. Жумладан, табиий ва тарихий географик муҳит, анклав мавжудлигини таъминлаш, транспорт транзитлиги, бошқарувни амалга ошириш, иқтисодиётини ташкил қилиш, ресурслардан файдаланиш, стратегик жиҳатдан аҳамиятлилик муаммолари чекланган ҳудудда катта низоли вазиятларни келтириб чиқариши мумкин. Шу жиҳатдан, MES векторларини интеграция асосида йўналтириш мақсадга мувофиқ бўлади.

Анклав ҳудудларнинг турли хусусиятларига кўра таснифи. Анклав ҳудудлардаги муаммоларни тизимли таҳлил қилиш ҳамда ўрганишни қулайлаштириш учун анклав ҳудудларни синфлаштириш аҳамиятли ҳисобланади. Хусусан, анклав ҳудудлар векторга қайси томондан ёндашиш, топологик, бошқарув, ҳуқуқий мақоми, майдони ва аҳолиси, этимологияси ҳамда бошқа жиҳатларга кўра гуруҳлаштирилади.

Анклавларнинг йўқолиб кетишига таъсир этувчи омиллар. Анклав/экслав ҳудудлар маълум вақт давомида ҳудудий ва ҳуқуқий жиҳатдан мавжуд бўлсада, вақт ўтиши билан турли омиллар натижасида бошқа сиёсий борлиқ томонидан “ҳазм қилиб юборилиши” мумкин. Жумладан,

* *Ўраб турувчи давлатнинг анклавни қўшиб олиши* унинг барҳам топишига олиб келади. Бундай ҳолат, одатда, векторлараро тўқнашувларни келтириб чиқаради. 2021 йил баҳорда Яқин Шарқдаги Фаластин-Исроил муносабатлари бунга яққол мисол бўла олади, яъни Исроилнинг Фаластинга тегишли Ғазо сектори соф эсклавини қўшиб олиш юзасидан амалга оширган босими ортида анклавнинг барҳам топишига сабаб бўлувчи юқоридаги омил асосий ўрин тутади.

* *Анклав ўрнига икки давлат ўртасида ер алмашиши* орқали тинч йўл билан анклав ҳудудлар тугатилади. Бунда анклав аҳолисининг сиёсий иродасига кўра фуқароликни танлаш имконияти берилади. Худди шундай келишув 2018 йилда Ўзбекистон-Қирғизистон ўртасида Барак анклави бўйича амалга оширилиб, тенг майдондаги ер алмашилиш эвазига “оғриқли нуқта”лардан бири Барак анклавига барҳам берилди.

* *Анклав ҳудудни сотиб юбориши* натижасида унинг тугатилиши кузатилади. Аммо шундай ҳолатлар ҳам бўладики, бунда анклав топологик жиҳатдан ўз хусусиятини сақлаб қолиб, фақатгина тегишлилик жиҳатдан мақомини ўзгартиради. Чунончи, 1867 йил Россия Империясига қарашли Алясканинг 7,2 млн доллар [57] эвазига АҚШга сотиб юборилиши оқибатида Шимолий Американинг шимоли-ғарбидаги мазкур ҳудуд Россиянинг ярим анклавлидан АҚШнинг ярим анклавига айланди ва ҳ.к.

* *Анклавдан воз кечиши* орқали асосий давлат ҳудудий жиҳатдан “ютқазди”. Одатда, майдони йирик мамлакатлар митти анклавлардан воз кечиши кузатилади. Хусусан, 2015-2016 йилларда Ҳиндистон ҳамда Бангладеш ўртасидаги низоли ҳудудларни бартараф этиш юзасидан қайта амалга оширилган делимитация-демаркация ишлари орқали Ҳиндистон анклав/эксклавларини Бангладешга алмашлаш орқали жами 40 км² ҳудуд “ютқазди” [36].

* *Аҳолининг сиёсий иродасини* инобатга олиш натижасида ҳам анклавларга барҳам берилиши мумкин. Бунда анклав

аҳолисига фуқароликни танлаш ҳуқуқи берилади [58]. Куч-Бихар анклавларидан кўпчилигининг тугатилишида ҳам, айнан, мазкур омил инобатга олинган.

Анклав/экслав ҳудудларнинг мавжудлик муаммоси жаҳон бўйича минтақавий хусусиятга эга. Асосан, анклавлар юзасидан олиб борилган тадқиқотларда уларнинг сиёсий жиҳатларига урғу берилган. Мазкур монографияда, қўшимча равишда, анклавлар географик, геосиёсий, геоиктисодий ва топонимик нуқтаи назардан ўрганилган ва тавсиялар ишлаб чиқилган.

Чунончи, анклавлардаги мавжуд муаммолар бу “митти” ҳудудларни “улкан стратегик тугун”ларга айлантиради. Бу “тугун”ларни шакллантирган жиҳатларни ўрганиш анклавлар географиясининг фундаментал асоси ҳисобланади. Бу борада хорижий тадқиқотчиларнинг илмий ишланмалари ўрганиб бориш “калаванинг учи”ни топишда ўзига хос дастур ул-амал бўла олади.

II боб. МАРКАЗИЙ ОСИЁДАГИ АНКЛАВ/ЭКСКЛАВ ХУДУДЛАРНИНГ ГЕОСИЁСИЙ ВА ГЕОИҚТИСОДИЙ МАНЗАРАСИ

II.1. Марказий Осиёда амалга оширилган миллий-худудий чегараланишнинг тарихий-географик таҳлили

Марказий Осиё минтақаси Евросиё материгининг марказий қисмида жойлашган бўлиб, Собиқ Иттифокнинг парчаланиши натижасида 1991 йилдан жаҳон сиёсий харитасида мустақил давлатлар сифатида таркиб топган 5 та давлат – Қозоғистон, Қирғизистон, Тожикистон, Туркменистон ва Ўзбекистондан иборат. Минтақа географик ўрнининг ўзига хослиги шундан иборатки, ундаги мамлакатларнинг бирортасида бевосита дунё океанига чиқиш имконияти йўқ.

Минтақанинг умумий майдони 4 млн 69 минг км кв бўлиб, қуруқликнинг 2,7 фоизини эгаллайди. Марказий Осиёнинг демографик салоҳияти жаҳон аҳолисининг қарийб 1 фоизини ташкил этган ҳолда, аҳолининг умумий сони 76,1 млн кишидан иборат [59].

Марказий Осиё жойлашув ўрнига кўра ўзига хос ҳудуд бўлиб, табиий ва инсон ресурсларига ғоят бой, айниқса, ядровий қуролга эга бўлган Россия – Хитой – Эрон мамлакатлари ўртасида жойлашган геостратегик аҳамиятга эга субрегион ҳисобланади.

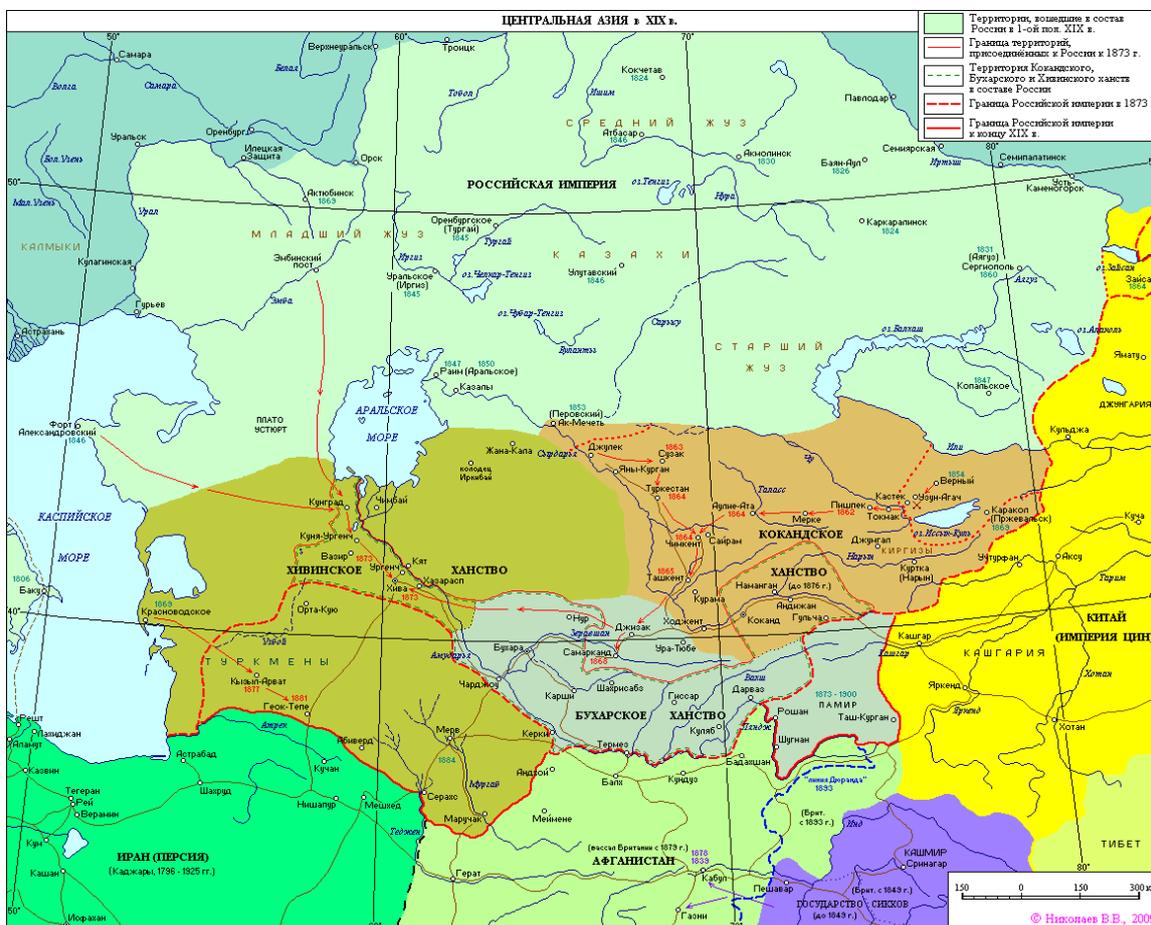
Шу билан биргаликда, халқаро терроризм, экстремизм ва нарқобизнес таҳдиди мавжуд, субрегион бевосита беқарорликнинг йирик ўчоғи яқинида жойлашган. Бу вазият минтақадаги мамлакатларнинг ўзаро ҳамкорлик ва яхлитликда фаолият олиб боришини тақозо этади [60, -Б. 515]. Ҳозирги даврда минтақа мамлакатлари иқтисодий ва ижтимоий жиҳатдан бир – бири билан ўзаро узвий боғлиқ ҳисобланади. Чунки, унинг ҳудудий жойлашуви ҳамда географик жиҳатлари яхлит бир маконни шакллантиришни талаб қилади. Айнан шу жиҳатдан, минг йиллар давомида мазкур ҳудуд ягона комплекс сифатида шаклланган

бўлса-да, яқин ўтмишдаги геосиёсий омиллар натижасида “миллат – давлат”ларга бўлиниб кетган, янада аниғи, бўлиб ташланган эди.

Марказий Осиё минтақаси қадим-қадимдан цивилизация марказларидан бири ҳисобланган. Жумладан, Қадимги Хоразм, Афросиёб, Бақтрия, Кушон империяси, Турк хоқонлиги, Қорахонийлар давлати ва Чингизхон империяси каби ўз даврининг ривожланган мамлакатларининг сиёсий куч марказларидан бири бўлган бўлса, XIV асрнинг иккинчи ярмидан Амир Темур томонидан марказлашган улкан салтанатга айлантирилган. У ўз вақтида Осиё, Африка ва Европа ҳудудининг бир қисмини қамраб олганди.

Бироқ, XVI аср бошига келиб минтақада тахт учун ўзаро низоларнинг кучайиши, ишлаб чиқариш муносабатларининг, асосан, маҳаллий истеъмол учун йўналтирилиши, оддий аҳолига нисбатан бек ва амирларнинг зуғумлари натижасида аҳолидаги мамлакат тараққиёти учун дахлдорлик ҳисси пасайиб, марказлашган давлат анчагина кучсизланиб қолди. Бу ҳолат Дашти Қипчоқ қабилаларининг Муҳаммад Шайбонийхон бошчилигида ўлкани босиб олиши учун “қулай вазият”ни вужудга келтирди. Жумладан, 1501 йил Самарқанд, 1503 йил Тошкент, 1504 йил Фарғона, 1505 йил Хоразм ҳамда 1507 йилда Ҳирот забт этилиши оқибатида, бир пайтлар бутун дунёни ларзага солган Темурийлар салтанати ҳам барҳам топиб, Шайбонийлар давлати шаклланди [61]. Кейинчалик эса унинг ўрнида битта амирлик (Бухоро амирлиги) ва иккита хонлик (Хива ва Қўқон хонликлари) таркиб топди (14-расм). Ушбу давлатлар турли-туман миллий популяциялар (яъни, ўзбек, қозок, қирғиз, туркман, тожик, қорақалпоқ), этник гуруҳлар ва қабилалар (сарт, қипчоқ, манғит, курама), миллий озчиликлар (Бухоро яҳудийлари, араб, форс ва лўли сингари этник илдизи бошқа ҳудудга оид халқлар)дан ташкил топган [62] бўлишига қарамай, барча этносларни умумий хўжалик тизими ўзаро бирлаштириб турган эди.

Умуман олганда, минтақада истиқомат қилаётган маҳаллий аҳоли маданий жиҳатдан бир-бирига яқин ҳамда тарихан таркиб топган умумий хусусиятларга эга ҳисобланади.

14-расм. XIX аср охирида Марказий Осиё сиёсий харитаси [171]

Минтақада одам палеолит даврида пайдо бўлиб, мезолит ва неолит давридан бошлаб бутун регионга тарқалган [63, -Б. 259]. Шунингдек, уч минг йиллик тарихга эга зардуштийларнинг муқаддас китоби бўлмиш “Авесто” орқали худудда сўғдий, бохтарий, хоразмий, марғиш, сак қабилалари тубжой аҳоли сифатида яшаганлигини билиш мумкин [64, -Б. 130]. Тарихий даврлар мобайнида Турон худудини ўзига макон тутган мазкур аҳоли икки лингвистик гуруҳ (туркий, форс-тожик)га мансуб бўлса-да, ягона ижтимоий-иқтисодий, маънавий-маърифий ҳаёт унсурларига эга бўлган.

Афсуски, минтақада этник ва хўжалик нуқтаи назаридан ривожланган худудий ишлаб чиқариш мажмуаларини

шакллантириш имконияти мавжуд бўлишига қарамадан, хонликлар ўртасидаги ўзаро адоват, бир-бирини кўра олмаслик, монархларнинг мамлакат ривожланишидан кўра ўз манфаатини устун қўйиши ва, бунинг оқибатида, тараққиётдан узилиб қолиш натижасида ривожланган давлатлар томонидан худудни эгаллаш учун яхшигина шароит вужудга келди ҳамда бундан “унумли” фойдаланиб, XIX асрнинг иккинчи ярмида Россия империяси Марказий Осиёни босиб олди. XX асрнинг бошларига қадар минтақа Чор Россиясининг¹⁸ вассали сифатида, мустамлака ҳолатида бўлган. 1917 йил империядаги октябрь тўнтарилиши ва ҳукумат тепасига советларнинг келиши Марказий Осиёга ҳам ўз таъсирини ўтказди. Туркистондаги маҳаллий аҳолининг миллий-озодлик ҳаракатлари кучайган ушбу даврда ўлка “Қизил армия” томонидан қайта босиб олинди, социализм ва коммунизм ғоялари асосида Шарқдаги РСФСР бошчилигидаги совет минтақаси сифатида шакллантирила бошланди. Бунда маҳаллий аҳолига, асли экстремизм ва терроризмга асосланган ленинча социалистик идеология агитация-пропагандаси воситасида барча миллатларнинг ўз тақдирини ўзи белгилаши, аҳоли тенглигини таъминлаш таъкидланди [65, -Б. 246], бироқ амалда РСФСРнинг теллурукратик (амалда, ўзгалар ерини сездирмай қўшиб олиш, куруклик ҳукмронлиги) ҳокимиятини мустаҳкамлаш назарда тутилган эди. Иккинчи томондан олиб қараганда, Марказий Осиё худудида янги автоном совет республикаларини шакллантириб олиб, социалистик иттифоқ худудини ташкил этишнинг тағзамирида жанубдан кириб келиши мумкин бўлган геосиёсий таҳдидларга қарши ўзига хос тўсиқ барпо этиш кўзда тутилган эди. Яъни Англиянинг “Ҳиндистон – Афғонистон – Туркистон” йўналишидаги мустамлакачилик модели геосиёсий жиҳатдан РСФСР учун ниҳоятда катта таҳдид эди [66]. Зеро, жанубдан

---

¹⁸ Чор Россияси (*Царская Россия*) – рус тилида подшо «царь» дейилади. Бу маҳаллий аҳоли тилида «чор» деб талаффуз этилган ва, шу боис, ўзбек тилидаги адабиётларга шундай кўринишда кирган. Ушбу атама ғарбда “Подшо Россияси” деб юритилиб, Россия империясига нисбатан қўлланилади

Ҳиндистон субконтинентида ўзининг устуворлигини ўрнатган ва тизимли равишда шимолга қараб силжиб бораётган Англия ҳам XIX асрнинг 70- йилларида Марказий Осиёни ўзига қўшиб олиш, янги бозорларга, хомашё манбаларига, қолаверса, стратегик жиҳатдан қулайроқ ҳудудларга эга бўлиш учун минтақани ўз таъсирига олиш ва ўз ҳукмронлигини ўрнатишга бетиним ҳаракат қилган [67]. Бироқ, Марказий Осиёда икки давлат таъсир доираларини аниқлаштиришга қаратилган 1873 йилда имзоланган Россия – Англия битими орқалигина минтақани Россия империяси томонидан бошқарилиши белгилаб олинган эди [68, -Б. 71]. Айнан мана шу жиҳатдан, социалистик блокни шакллантириш бу сингари геосиёсий вазиятни назорат қилишда устувор аҳамият касб этиши XX асрнинг 20 – 30– йилларидаги миллий– ҳудудий чегараланиш жараёнида инобатга олинган эди.

Мазкур фаолиятни амалга ошириш доирасида Марказий Осиё масалалари билан шуғулланувчи Турккомиссия ташкилоти тузилиб, 1920 йил ушбу комиссия раиси Ян Эрнестович Рудзутак ўз тезисларида Туркистон АССРни миллий белгиларига қараб автоном республикаларга бўлиш таклифини олға сурди. Миллий-ҳудудий чегараланишга оид тезислар шу йилнинг июнь ойида Россия Коммунистик Партияси Марказий Қўмитасининг “Партиянинг Туркистондаги вазифалари ҳақида” деб номланган қарори лойиҳасига киритилди. В. И. Ленин 1920 йилнинг 13 июнида Турккомиссия қарорининг лойиҳасини шахсан кўриб чиққан ва, ўша пайтдаёқ, Туркистонни “Узбекия”, “Киргизия”, “Туркмения” ҳамда бошқа этник гуруҳларга бўлиб, парчалаб ташлашни, уларнинг харитасини тузиш зарурлигини кўрсатган эди [69, -Б. 397].

Бироқ, Туркистон азал-азалдан маҳаллий халқларнинг ягона маскани ва умумий ватани бўлиб келган. Туркистон, Бухоро, Хоразм республикалари туб аҳолиси асрлар давомида урф-одатлари, анъаналари турмуш тарзи, диний эътиқодлари жиҳатидан бир-бирига жуда яқин бўлган. Ушбу минтақа ягона

худуд, диний эътиқод, ўз хўжалиги ва маданиятининг муштараклиги билан ажралиб турган ҳамда улар бу ерни ўзларининг ягона юртлари, асл Ватани деб билган [70]. Ана шу жиҳатдан, Т.Рискулов, А.Раҳимбоев, С.Турсунхўжаев, У.Эшонхўжаев, Ё.Исақулов, Ҳ.Ниёзий, И.Хидиралиев, Р.Иноғомов, С.Қосимов, Б.Дадабоев, Ф.Хўжаев сингари Марказий Осиёдаги жадидлар ва илм-маърифат арбоблари бу ҳудудни миллий-ҳудудий жиҳатдан ажратилишига ўз салбий муносабатларини билдирган эдилар [65, -Б. 250]. Хусусан, 1920 йилнинг январида бўлган Туркистон Компартиясининг V ўлка конференциясида Туркистон АССР МИҚ раиси Турор Рискулов сўзга чиқиб, муштарак Туркистон ғоясини илгари сурди ҳамда минтақанинг миллий-этник жиҳатдан ажратилиши натижасида ижтимоий ва хўжаликка оид муаммолар вужудга келиши мумкинлигини таъкидлади. Бироқ, марказ томонидан ўлкадаги маданий ҳаётни бир тизимга солиш, турли-туман тарқоқ уруғларни ўзаро бирлаштириш сингари жиҳатларни рўқач қилиб, ўлка маҳаллий вакилининг таклифлари мутлақо инобатга олинмаган эди.

Миллий чегараланиш лойиҳаси ишлаб чиқиляётган пайтда Марказий Осиёда Туркистон Автоном Совет Республикаси, Бухоро Халқ Совет Республикаси ҳамда Хоразм Халқ Совет Республикаси каби давлатлар бор эди (15-расм). Лекин, ҳақиқатдан, ҳам уларнинг ҳар бири этник нуқтаи

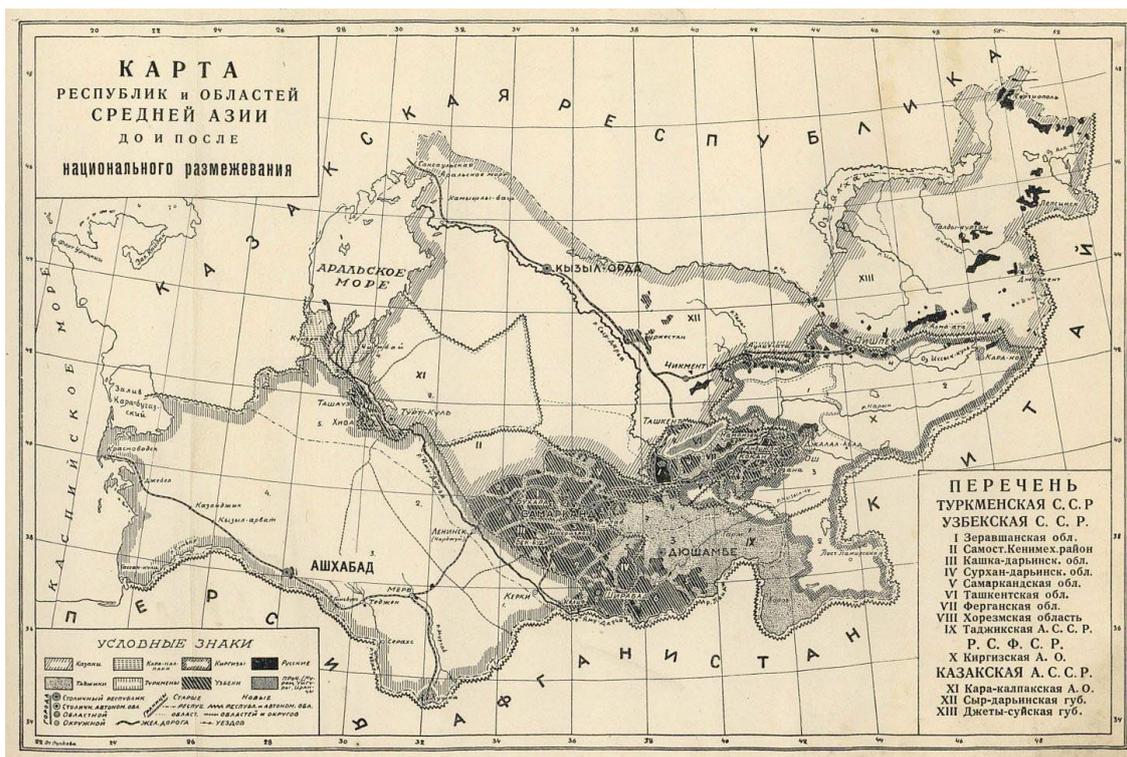

15-расм. Совет Марказий Осиёси (1922 йил) [74]

назардан ниҳоятда хилма-хил бўлган ҳамда иқтисодий ва

ижтимоий жиҳатдан марказлашган тизимли иқтисодиётга эга бўлмаган.

1924 йилнинг 15 июлида Марказий Осиё бюроси миллий чегараланиш лойиҳасини тайёрлаш ва 1924 йил октябрь ойида уни ўтказиш зарур, деган қатъий хулосага келди. Шу мақсадда, махсус марказий-ҳудудий комиссия тузилиб, жойларда ташвиқот-тарғибот ишлари ҳам кучайтирилди [71]. Мазкур даврда ҳудудлар бўйича аҳолининг миллий таркиби аниқланди. Ҳудудий комиссия, миллий-ҳудудий қайта қуриш бўйича бошқа комиссиялар билан бир қаторда, этник номлар ва гуруҳлар ҳудуднинг маҳаллий номланиши, маҳаллий аҳоли ўртасидаги иқтисодий ҳаёт, тил ва маданият, ва ниҳоят, миллий концентрациянинг умумий тенденциясини ҳам ҳисобга олиш керак, деган қарорга келди.

16-расм. Марказий Осиё миллий-ҳудудий бўлиниши (1928) [74]

Рўйхатга олиш жараёнида аҳолининг ўз этник келиб чиқишининг (этногенези) каталоги тузиб чиқилди. Айниқса, икки улуғ дарё оралиғидаги аҳолининг катта қисми ўзини “ўзбек” деб атади. Жумладан, ҳудудлар бўйича мавжуд аҳолининг Жиззах уезида 75,0 %, Хоразмда 79,5 %, Бухорода 63,9 фоизи ўзбек

этноними билан рўйхатдан ўтган. Чирчиқ-Оҳангарон, Фарғона, Қашқадарё ва Сурхондарё аҳолисинг асосий қисми ҳам ўз уруғларининг (курама, жалоир, кенагас, минг, бойсун ва бош.) номларидан кўра ўзбеклар дейишни афзал билганди [62]. Бошқа худудларда ҳам миллатларнинг ҳудудий таркиби асосида миллий-худудий делимитация ишлари амалга оширилди (16-расм).

Ниҳоят, 1924 йилнинг 27 октябрида бўлиб ўтган СССР БМИҚ II сессияси Туркистонда миллий-худудий чегараланишни ўтказиш тадбирларини тўла-тўқис маъқуллади [72]. Натижада, қадимдан умумий ер-сув муносабатларига асосланган комплекс хўжалик турли ҳудудий birlikларга парчаланиб кетди. Делимитация жараёни тор ёндашув асосида амалга оширилиб, минтақадаги халқларнинг тарихий, географик, ижтимоий-иқтисодий хусусиятларига жуда кам эътибор берилди. Бу ҳудуддаги халқларнинг турли-туман миллатларга мансублиги, тиллари орасидаги фарқларга қарамасдан маданий-хўжалик фаолиятининг ягона бошқариш доирасида сиёсий жиҳатдан умумлашганлиги бутунлай инкор этилганди.

6-чизма

Марказий Осиёда 1924 йил ташкил этилган миллий давлат бирлашмалари

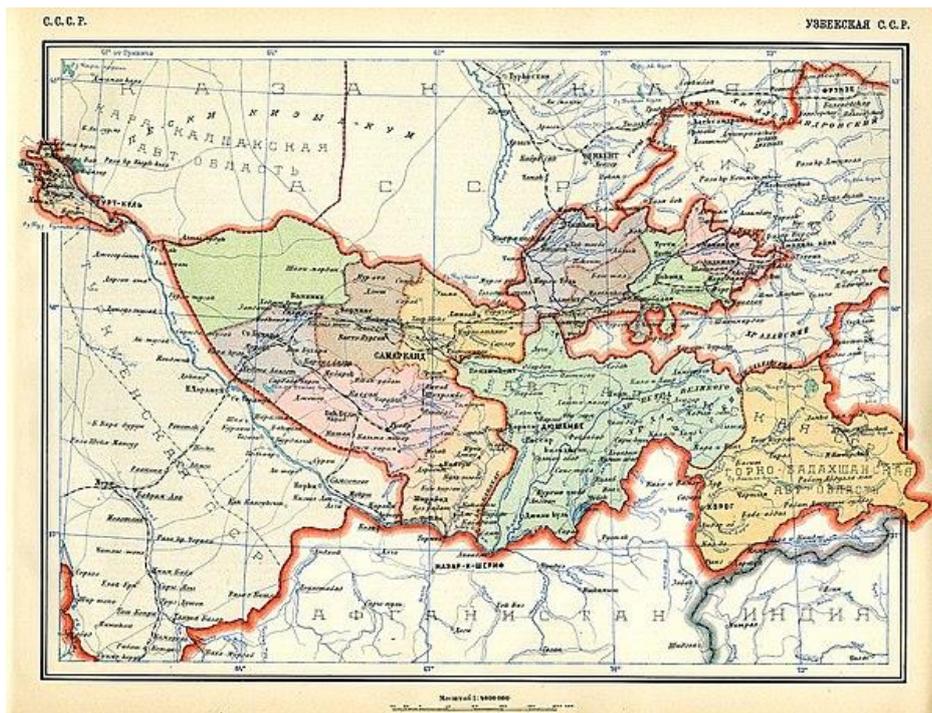

Чизма муаллифлар томонидан шакллантирилган. Манба: [71]

Натижада, келажакда бўлажак жуда катта чегара муаммолари учун йўл очилди. Чунки, минтақада ўтказилган давлат

чегараланишининг туб моҳияти фақатгина миллий хусусиятлар ҳамда этник таркиб кабиларга қурилган эди [71, -Б. 53], оқибатда эса Марказий Осиё худудида бир неча “миллат – давлат”лар вужудга келди (6-чизма).

Ушбу даврда амалга оширилган миллий-худудий чегараланиш Марказий Осиё давлатлари делимитациясининг пойдевори бўлса-да, ҳозирги кундаги чегараланишнинг, айнан, ўзи эмас.

17-расм. Ўзбекистон ССР (1929 йилгача) [172]

Чунончи, Писком водийси, Қизилқумнинг шарқи, Мирзачўл, Қорақалпоғистон АССР каби худудлар миллий – худудий чегараланиш даврида Қозоғистон АССР таркибида бўлган (17-расм), кейинги йилларда амалга оширилган делимитация натижасида улар Ўзбекистон ССР таркибига қўшилган ва ҳоказо. 1924 йил 27 октябрда Сирдарё вилоятининг катта қисми Қозоғистон АССРга берилди. Қолган кичик қисми (Тошкент) Ўзбекистон ССР таркибига кирди. Миллий-худудий делимитация жараёнида ўзбек – қозоқ муносабатларида энг асосий эътибор Чирчиқ бўйидаги гавҳар бўлмиш – Тошкент шаҳрига қаратилди, иккала давлат ҳам уни ўзига талаб қила бошлади. Шунда И.Сталин буйруғи билан Тошкент, Чиноз – Ўзбекистон ССРга; Шимкент,

Туркистон – Қозоғистон ССРга ҳудудий жиҳатдан расмийлаштириб берилди [73] ва Тошкентнинг яна ҳудудий жиҳатдан низо маркази бўлишининг олдини олиш, бартараф этиш мақсадида 1930 йил Ўзбекистон ССРнинг пойтахти қадим Самарқанддан кўҳна Тошкент шаҳрига кўчирилади.

Марказий Осиёдаги баҳсли чегара муаммоларининг кўпчилиги ўзбек, қирғиз ва тожик миллий– ҳудудий делимитацияси билан боғлиқ. Жумладан, Тожикистон (олдин Шарқий Бухоро деб аталган) Ўзбекистонга автономия сифатида киритилган ва, кейинчалик, 1929 йилда алоҳида иттифоқ республикаси сифатида ажратилган [74].

Марказий Осиёда амалга оширилган миллий– ҳудудий чегараланиш, кўп жиҳатдан, ҳозирги иқтисодий ва ижтимоий, геосиёсий ва геоиқтисодий муаммоларнинг шаклланишига сабаб бўлишига қарамасдан, ушбу жараёни бутунлай номақбул иш дея баҳолаш мақсадга мувофиқ бўлмайди. Зеро, ҳар бир ҳолатга ҳаққоний баҳо бериб, моҳиятни мафкура билан беркитмаслик лозим. Жумладан, Собиқ Иттифоқ даврида яратилган илмий ишларга назар ташланса, миллий–ҳудудий чегараланишнинг фақат ижобий тарзда ёритиб берилганига Ҳ.Турсунов [75], Ш.Мухаммедяров [76], И.Крильцов [77], Г.Сафаров [78] каби олимларнинг илмий ишларида гувоҳ бўлиш мумкин. Хусусан, бу борада “Пролетар интернационализм байроғи остида ўтказилган миллий– ҳудудий чегараланиш ўзаро миллий ишончсизликнинг ўша вақтдаги қолдиқларини йўқотишга, Марказий Осиёда миллатлараро тинчлик ва Совет ҳокимиятини янада мустаҳкамлашга, кенг меҳнаткашлар оммасини социалистик жамият қуришга янада фаол қатнаштиришга, Совет Иттифоқи халқлари дўстлигини мустаҳкамлашга олиб келди” [79, -Б. 106], деган фикрларни келтириш ўринли бўлади.

Албатта, тарихий– маданий жиҳатдан умумий бўлиб келган минтақани этник хусусиятларига биноан бўлиб юбориш ижтимоий ва хўжалик нуқтаи назардан номувофиқ, дейиш

мумкин. Аммо, миллий-ҳудудий чегараланиш ўтмишда қолоқ бўлган халқларнинг ўз юртларида миллий давлатчиликни ўзларининг миллий турмуш шароитларига мувофиқ келадиган шаклларда ривожлантириш ва мустаҳкамлашларига, уларнинг ўз ерларида аҳолининг турмушини ва психологиясини билладиган маҳаллий кишилардан тузилган ҳамда она тилида иш юритадиган суд, маъмурият, хўжалик тармоқларини тартибга солиш ҳамда сиёсий жиҳатдан марказлаштиришда катта аҳамиятга эга бўлган [80], деган фикрларда ҳам маълум маънода ҳақиқат мавжуд. Бу билан XX асрнинг 20 – 30- йилларда амалга оширилган делимитация ишларининг натижаси мутлақ ижобий хусусиятларга эга, дейишдан ҳам анча йироқмиз. Шундай бўлишига қарамай, унинг сиёсий-маданий ва иқтисодий жиҳатдан (мавжуд ҳукмрон мафкурани инобатга олмаган ҳолда) ижобий томонлари сифатида қуйидагиларни келтириш мумкин:

- кўп миллатли учта мамлакат ўрнида бир миллатли “миллат – давлат”ларнинг шакллантирилганлиги;
- минтақада энг кўп аҳолига эга бўлган ўзбек, қозоқ, қирғиз, тожик, туркман, қорақалпоқ сингари миллатларнинг миллий – ҳудудий жиҳатдан алоҳида– алоҳида концентрациясининг амалга оширилганлиги;
- миллий– ҳудудий чегараланиш асосида тарихан кўчманчи бўлган қирғиз, қозоқ, қорақалпоқ каби этносларнинг ўтrockлашиб, халқ сифатида шакллантиришга эришилганлиги ва нуфузи ошганлиги;
- кўп сонли аҳоли (нуфус)га эга бўлган ҳар бир миллатларнинг алоҳида ҳудудий ишлаб чиқариш мажмуаларига ихтисослашуви натижасида ҳудудий меҳнат тақсимоти ҳамда минтақавий иқтисодий интеграциянинг вужудга келтирилганлиги;
- полиэтник аҳолини “миллат – давлат”ларга тақсимланиши оқибатида миллий ўзликка асосланган жамиятлар шакллантирилганлиги;

• ҳар бир миллатнинг хўжалик юритиш хусусияти асосида ҳудудий ихтисослашувнинг шаклланишига асос қўйилганлиги ва ҳоказо.

Илмий-методологик жиҳатдан миллий–ҳудудий чегараланишнинг юқоридаги сингари хусусиятлари асосида ҳозирги даврда мавжуд бўлган Қозоғистон, Туркманистон, Ўзбекистон, Қирғизистон ҳамда Тожикистон Республикаларининг таркиб топишига замин яратилган, дейиш мумкин.

Бироқ, ўша даврда совет ҳокимияти томонидан амалга оширилган миллий–ҳудудий чегараланиш минтақа аҳолиси манфаатларига эмас, марказдан бошқариш ва мустамлакачилик сиёсатининг амалга оширилишини янада осонлаштириш нуқтаи назаридан ўтказилган.

7-жадвал

Марказий Осиёда амалга оширилган миллий– ҳудудий чегараланишнинг принциплар асосида амалга оширилган ҳолатларидан намуналар

Делимитация принциплари			
Миллий-ҳудудий		Иқтисодий	
<i>Инобатга олиб амалга оширилган ҳолатлар</i>	<i>Инобатга олмай амалга оширилган ҳолатлар</i>	<i>Инобатга олиб амалга оширилган ҳолатлар</i>	<i>Инобатга олмай амалга оширилган ҳолатлар</i>
<p>Ҳудудий жойлашувига кўра Фарғона водийси ва Мирзачўл округлари орасида жойлашган Хўжанд (Ленинобод) аҳолисининг этник таркиби тожиклардан иборатлигини инобатга олиб, 1929 йилдан Тожикистон ССР таркибига қўшилиши</p>	<p>Фарғона водийсидаги аҳолисининг кўпчилик қисми ўзбеклардан иборат бўлган Ўш, Жалолобод, Новқат, Арслонбоб, Ўзган ҳудудларининг Қирғизистон ССР миллий-ҳудудий бирлиги асосида демаркация қилинганлиги</p>	<p>Этник келиб чиқиши тожик миллатига мансуб аҳоли кўпчиликни ташкил этган Бухоро ва Самарқанд шаҳарларининг ўзбек шаҳарлари ва иқтисодиёти билан чамбарчас боғлиқлиги асосида Ўзбекистон ССР таркибида қолдирилганлиги</p>	<p>Минг йиллик давлатчилик тарихи ва, айниқса, сўнгги 4 асрдаги яхлит хўжалик асосида шаклланган Хоразм воҳасини ЎзССР ва Туркманистон ССР ўртасида тақсимланиши оқибатида хўжалик ва ирригация тизими самарадорлигининг пасайиши</p>

Жадвал муаллифлар томонидан шакллантирилган

Делимитация жараёнида ҳудуднинг географик ва ҳўжалик хусусиятлари чегараланишнинг методологик пойдевори сифатида белгиланган бўлишига қарамай, уларга тўлиқ амалга қилинмаган эди, яъни минтақадаги чегараланиш учун асос қилиб олинган икки – миллий-ҳудудий ва иқтисодий принциплар Марказий Осиёда мавжуд шароитга тўла мослаштирилмаган эди [81] (7-жадвал).

Чунки, ушбу жараёнда иложи борича чегараланишни тезроқ яқунлаб, Марказий Осиё ҳудудига социализмга асосланган бошқарувни олиб кириш кўзда тутилганди. Ана шу жиҳатдан, мукамал тарзда амалга оширилмаган миллий– ҳудудий чегараланиш жараёни натижасида, кейинчалик, иқтисодий, ижтимоий, геосиёсий ва геоиқтисодий муаммолар ҳам вужудга келган.

Жумладан, Марказий Осиёда миллий–ҳудудий чегараланиш ва унинг оқибатлари натижасида вужудга келган ноҳуш, номақбул вазиятлар ер–сув, яйлов, рекреация ҳамда табиий ресурслардан фойдаланиш, анклав/эксклав ҳудудлар муаммосида ўзини ҳанузга қадар яққол намоён этиб келмоқда.

Ер-сув ресурсларидан фойдаланиш муаммолари:

- Миллий– ҳудудий чегараланиш натижасида Шарқий Бухоро [82] деб аталган форсийзабон аҳолидан иборат Тожикистон ССР Зарафшон дарёсининг юқори қисмига, туркий тилда сўзлашувчи ўзбеклардан иборат Ўзбекистон ССР дарёнинг ўрта ва қуйи қисмига, мос равишда, алоҳида мамлакатлар тарзида шакллантирилган. Табиийки, дарёларнинг бошланиш қисмларида сувнинг жиловланиши унинг қуйи қисмларига оқиб келадиган сувнинг камайишига сабабчи бўлади. Бу эса, текислик минтақасида суғорма деҳқончилик билан шуғулланувчи ўзбеклар учун муаммоли вазиятларни келтириб чиқариши муқаррар эди. Қолаверса, XX аср охирларида Панж ва Вахш дарёларига сув омбор, ГЭС, тўғон ва гидроузелларнинг қурилиши оқибатида Амударё суви ҳам тобора озайиб, нафақат, Ўзбекистон, шу билан

бирга Афғонистоннинг шимоли, Туркменистонда ҳам сув ресурсларининг камайиши кузатилмоқда.

- XX аср 60- йилларида Мирзачўлнинг жанубий қисмидаги пролювиал текисликнинг юқори қисмида жойлашган Тожикистон ССРнинг Зарафшон туманида 15 минг гектар ер ўзлаштирилиб, суғорила бошланди. Оқибатда, пролювиал текисликнинг қуйи қисмида жойлашган Ўзбекистоннинг 50 минг гектар суғориб деҳқончилик қилинадиган ерларида ер ости сувлари сатҳи кўтарилиб, тупроқларни шўр босиб кетди. Чунки, пролювиал текисликда ер ости сувларининг горизонтал ҳаракати кучли бўлиши туфайли Зафаробод туманида суғориш бошланиши билан тупроққа шимилган сувлар пролювиал текисликнинг этак қисмлари томон ҳаракат қила бошлаган ҳамда ер ости сувлари сатҳи ҳам кўтарилиб, Мирзачўлнинг аввалдан суғориб келинаётган ерларидаги катта ҳудудни шўр босишига олиб келган [53, -Б. 47];

- Фарғона водийсини Ўзбекистон, Қирғизистон ва Тожикистон ўртасида тақсимлашда аниқ чегаралар кўзга ташланмайди. Зеро, чегараланиш ё этник (Ўш ва Жалолобод вилоятлари аҳолисининг катта қисми ўзбеклар бўлса-да, Қирғизистонга берилган; туб аҳолиси этник тожик миллатига мансуб бўлган Сўх Ўзбекистон ҳудуди сифатида ажратилган ва ҳоказо), ё табиий-географик (тоғларнинг сувайирғичи, дарё ҳавзалари, рельеф элементлари ва бошқа) омилларга тўлиқроқ таяниб амалга оширилмаганди. Натижада, дарёларнинг бошланиш қисми Қирғизистон, қуйи қисми Ўзбекистонга тўғри келиб, сувдан фойдаланишда мураккабликлар вужудга келган. Мисол тариқасида, Норин дарёси, шунингдек, Олой – Туркистон ва Чотқол тоғларидан бошланадиган дарёлардаги сувдан фойдаланиш жараёнидаги мавжуд муаммоларни келтириш мумкин;

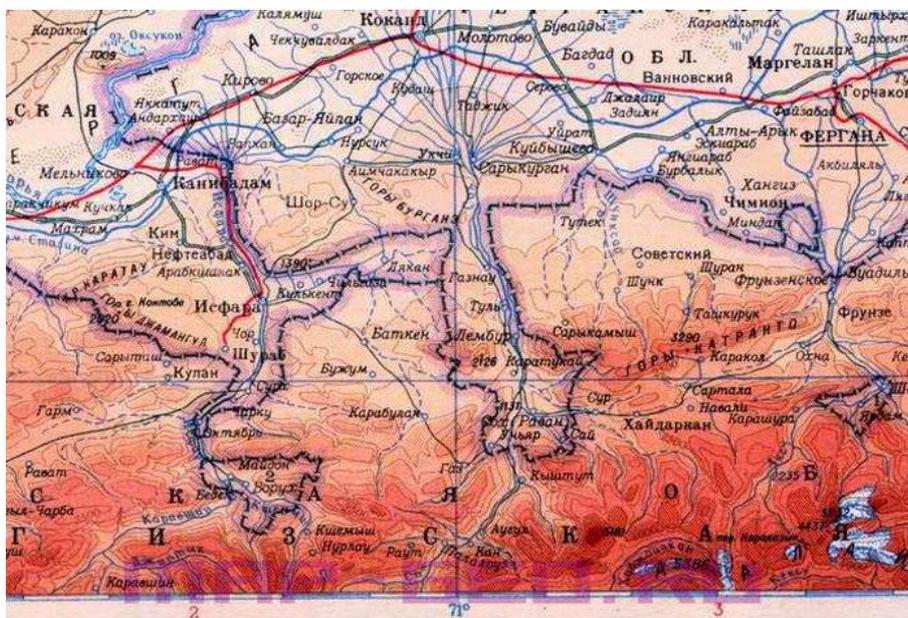
- Туркменистоннинг Дашоғуз ва Ўзбекистоннинг Хоразм вилоятлари чегараланишгача яхлит тузилма бўлган эди.

Эндиликда, Дашоғуз хўжалиги ва ирригация тизими Ўзбекистондан йўналтирилган коллектор ҳамда канал сувларига таяниб қолган [83] ва ҳоказо;

- Сув билан боғлиқ мунозаралар, айниқса, анклав/экслав ҳудудларда катта муаммоли вазият ҳисобланади. Жумладан, Сўх, Ворух ва Шоҳимардон сингари йирик анклавларда бу масала янада долзарб тусга эга. Хусусан, Сўх анклави ҳамда Қирғизистоннинг Қадамжой ҳудуди чегарасида жойлашган Чашма булоғи чегара олди қишлоқ аҳоли томонидан доимий баҳс-мунозарага сабаб бўлиб келган. Жумладан, 2020 йил май ойининг охирида мазкур булоқ сувидан фойдаланиш юзасидан ўзаро тортишув юзага келди ҳамда каттагина можароларни ҳам келтириб чиқарди [84]. Икки мамлакат расмий вакиллари томонидан ушбу можаро келишув асосида ҳал этилган бўлса-да, муаммонинг таг замирида чегараланиш билан боғлиқ номувофиқликлар намоён бўлади.

Яйловлардан фойдаланиш муаммолари:

- Яйловлардан чегара олди ҳудудларида биргаликда фойдаланиш Собиқ Иттифоқ даврида деярли муаммо бўлмаганди.

18-расм. 1955 йилда тузилган Жанубий Фарғона харитаси [173]

Чунончи, ижара ва вақтинча фойдаланиш учун олинган ерлар, айрим бир ҳолларда, мамлакатга қўшиб олинган ва улар

орқали аста–секин тортишувлар ҳам вужудга келган. Масалан, Наманган вилояти Поп туманининг шимоли– ғарбидаги Сарваксой ҳавзаси 1935 йилда Тожикистон томонидан ижарага олинган [15]. Лекин, ижара муддати 1990 йилда тугаши кераклигига қарамасдан, ҳозиргача мазкур ҳудуд Тожикистоннинг Ўзбекистондаги эксклави сифатида мавжуд бўлиб турибди;

- 1955 йилгача Сўх Ўзбекистонга бевосита туташ [85] ҳудуд бўлган (18-расм). 1950 – 1960 йилларда эса чорвадор қирғизлар Сўх – Риштон орасидаги яйловдан вақтинча фойдаланиш ниятида ижарага олган, бироқ ораликдаги ўша ерлар, кейинчалик, расмий тарзда қайтариб берилмаган. Бунинг натижасида эса, Сўх ва Чўнғара анклав ҳудудга айланиб қолган;

- Шундай ҳолат Ворух – Чорку оралиғида ҳам кузатилган. Бунинг оқибатида, 1980 йиллардаёқ зироатчилик мақсадида ер етишмаслиги муаммоси этник тожиклар ва этник қирғизлар ўртасида тўқнашувлар (1982 ва 1989 йиллардаги Тожикистоннинг Ворух эксклави ва Қирғизистоннинг Баткен вилояти Танги қишлоғи аҳолиси ўртасидаги можаролар [86, -Б. 50], 2019 йил июнь ва 2020 йилнинг январида тожик – қирғиз қуролли тўқнашувлари кабилар [87])ни келтириб чиқарган ва ҳоказо.

Рекреация ва табиий ресурслардан фойдаланиш муаммолари:

- Жанубий Қозоғистоннинг Мактаарал тумани ҳудуди “U” ҳарфи шаклида Ўзбекистон билан ўралган. Шимолдан Чордара сув омбори орқали асосий давлатдан тўсилиб, ажралиб туради. Шу боисдан ҳам, ҳудуд аҳолиси табиий ресурслар, айниқса, сув ресурсларидан ўзини ўраб турувчи давлат билан ҳамкорликда фойдаланишига тўғри келади;

- Фарғона водийсида “Бенилюкс¹⁹” ҳамда “Европа Иттифоқи” сингари чегараларни (хавфсизлик тизимини такомиллаштирган ҳолда) ажратиш эмас, боғлаш функциясидан

---

¹⁹ Бенилюкс – Европадаги Бельгия + Нидерландия + Люксембург давлатларининг интергацион бирлашмаси

фойдаланиш даркор. Гарчи котловинада занжирдек тизилган рекреацион ва туристик марказлар (Говасой, Саричелак, Косонсой, Нанай, Балиқли кўл, Сафедбулоқ), больнеологик масканлар (Чортоқ, Чимён, Чотқол, Жалолобод, Шоҳимардон, Сольпром, Чодак) мавжуд бўлса ҳам улардан давлатлараро нуқтаи назардан фойдаланиш унча яхши йўлга қўйилмаган. Чунки, ушбу туристик марказлардан самарали фойдаланиш жараёнидаги мавжуд қийинчиликларда “лимологик ихота”лар катта аҳамият касб этмоқда.

Транспорт транзитлиги муаммолари:

- Андижон, Наманган ва Фарғонани ўз ичига олган пенеанклав кўринишдаги Фарғона районини асосий давлат билан боғлаш учун 1958 йилда Тошкент – Ангрен – Қўқон автомобил йўли ўтказилгунга қадар тўлиқ алоқалар Хўжанд орқали амалга ошириб келинган. Темир йўл ва нефт-газ қувурлари ҳам бундан мустасно эмас. Собиқ Иттифоқ даврида ҳаракатланиш оддийгина тарзда амалга ошган бўлса, мустақиллик эълон қилинганидан сўнг транспорт хавфсизлиги ҳамда транзитлик босими вужудга келди. Мана шу жиҳатдан, Тожикистондан (Фарғона – Тошкент), Қирғизистондан (Андижон – Учқўрғон) ва Туркманистондан (Қарши – Термиз, Чоржўй – Қўнғирот) ўтадиган йўлларни мамлакатнинг ички қисмидан ўтказиш масаласи ўртага қўйилди ва аста-секин улар бартараф этилди. Қолаверса, халқаро майдонга чиқиш учун Қирғизистон Қозоғистон ҳудудидан, Тожикистон Ўзбекистон ҳудудидан транзит йўлак сифатида фойдаланишга мажбур ҳисобланади;

- Анклавларга кириб–чиқиш муаммоси доим долзарб масала бўлиб келган. Мустақиллик йилларида мавжуд 8 та (ҳозир 7 та) тўлиқ анклав/экславнинг барчасида транспорт транзитлиги долзарб бўлиб қолаверган. Хусусан, Сўх ва Ворух анклавларида қирғиз – ўзбек, тожик – қирғиз муносабатларида ҳам зиддиятлар вужудга келган. Хусусан, Сўх ва Риштонни боғловчи автомобил йўлида ҳаракатланиш 1991 йилдан кейин ниҳоятда муаммоли

ҳолатга келиб қолган. Қўшничилик муносабатларининг йўлга қўйилиши ва, бу орқали, 2019 йилнинг 30 августида йўлнинг тантанали очилиши расман амалга оширилган бўлса-да, мазкур автомобил йўли бир неча кун ўтиб яна беркитиб қўйилди. Ушбу муаммоли ҳолатга Ўзбекистоннинг Қирғизистон аъзо бўлган Евросиё Иқтисодий Иттифоқининг аъзоси эмаслиги, божхона меъёрларининг бир-бирига унча тўғри келмаслиги ҳам сабаб қилиб кўрсатилган эди [176]. Эндиликда, Ўзбекистоннинг мазкур интеграцияга кузатувчи давлат бўлиб қўшилишни эълон қилиши ушбу жараёндаги муаммога ўзига хос ечим бўлмоқда.

Анклав/экслав ҳудудлар муаммолари:

- Марказий Осиёдаги 20- йилларнинг ўрталарида бошланган миллий–ҳудудий жиҳатдан миллатларни бир-биридан ажратиш кейинги йиллардаги айрим бир ҳудудлар чегараларини тагин бир неча марта ҳеч қандай легитим (қонуний) асосларсиз ўзгартирилишига замин яратиб берганди. Жумладан, республикалар чегараларига узлуксиз аниқлик киритиб бориш, айниқса, 30- йилларнинг ўрталарига қадар ҳам давом этиб келди. 1927 – 1928 йилларда Ўзбекистон ССРнинг таркибидаги Исфана, Чапқўл, Боксаисфана вилоятлари (ҳозирги Лайлак туманининг ҳудуди) Қирғизистон ССРга олиб берилса-да, ўзбек миллатига мансуб аҳоли кўпчилиқни ташкил қилган Ўш, Жалолобод шаҳарлари, Новқат, Ўзган ҳудудлари Қирғизистоннинг таркибида қолиб кетаверганди [89, -Б. 10]. Ўзбекистон – Қирғизистон чегараланишининг кейинги даврларида ҳам жуда кўплаб номувофиқликлар келиб чиққан. Хусусан, 1930 – 1955 йиллардаги географик тамойилларни инобатга олмасдан демаркация ишларини олиб бориш натижасида бир давлатнинг ҳудуди иккинчисининг ичида қолиб кетаверган ва, бу орқали, анклав/экслав ҳудудлар муаммоси вужудга келган ҳамда Сўх, Шоҳимардон, Жангаил (Шимолий Шоҳимардон ёки Халмион), Чўнғара (Шимолий Сўх ёки Қалъача), Ворух, Фарбий Қалъача (Қайрағоч), Сарвак (Сарван), Барак анклавлари Марказий Осиё

давлатлар ўртасидаги чегара муаммоларининг асосий марказларидан бирига айланиб қолган эди.

- 1930 йил Қирғизистонга тегишли Шоҳимардон қишлоғи Ўзбекистон ҳудудининг бир қисмига айланиши [15] билан келгусида, албатта, бўлажак анклав/экслав муаммоларининг тамал тоши қўйилди. 1955 йилда энг йирик субмиллий анклав ҳудуд – Сўх вужудга келди [85]. Сўхнинг “контитентал орол”га айланиши унинг шимолидаги Чўнғара (Шимолий Шоҳимардон) нинг ҳам асосий давлатдан узилиб, экславга айланиб қолишига сабаб бўлган. Шоҳимардоннинг шимолида яна бир ўзбек қишлоғи анклав кўринишида Қирғизистон ичида қолиб кетган ва, бунинг оқибатида, яқин йилларга қадар бу экслав – Жангаил – бир қанча ижтимоий-иқтисодий муаммолар қуршовида қолиб, иқтисодиёти ривожланишдан деярли узилишга учради. Шунингдек, Тожикистоннинг Ўзбекистонда битта (Сарвак) ҳамда Қирғизистонда иккита (Ворух, Ғарбий Қалъача) экслави шаклланиб, улар орқали асосий давлат + анклав ҳудуд + ўраб турувчи давлат муносабатлари бир қанча зиддиятларга сабаб бўлган. Анклав/экславлар орасида Қирғизистоннинг Ўзбекистондаги экслави Барак юзасидан иккала мамлакат ўртасида (анклавга ҳаракатланиш, ирригация, савдо-иқтисодий алоқалар бўйича) айрим келишмовчиликлар келиб чиққан. Шу боисдан, 2018 йил Ўзбекистон – Қирғизистон ўртасида шартнома имзоланиб, Барак ўрнига Қирғизистон чегарасида жойлашган тенг майдондаги Бирлашган қишлоғига ўзаро алмашлаш орқали мавжуд анклавга барҳам берилди [90]. Умуман олинганда, анклав/экслав ҳудудлар муаммоси Собиқ Иттифоқ замонида деярли сиёсий-иқтисодий аҳамият касб этмаган бўлса-да, мустақиллик йилларидаги давлатлараро муносабатларда “нозик геосиёсий ҳудуд” вазифасини бажариб, уларни доимо сиёсий ҳушёрлик билан ҳамisha назорат қилиб туришни тақозо этмоқда.

Миллий–ҳудудий чегараланиш масаласи анчагина жумбокли, нозик ва муаммоли бўлиб, жуда кўплаб мутахассислар томонидан илмий-назарий жиҳатдан тадқиқ этилган. Гарчи XX асрда амалга оширилган Марказий Осиё мамлакатларини “миллат – давлат”ларга бўлиш натижасида, кейинчалик, географик, геосиёсий, геоиктисодий ва ижтимоий муаммолар келиб чиққан бўлишига қарамасдан, у ҳозирги замонавий Марказий Осиё сиёсий картасининг шаклланишига замин яратган (19-расм).

19-расм. Замонавий Марказий Осиё [174]

Шу боисдан, эндиликда асосий диққат-эътибор низоли ҳудудлар учун баҳс юритишга, жанжаллар ва тўс-тўполонлар чиқаришга эмас, мунозарали муаммоларни тинч йўл билан ўзаро манфаатли келишувлар орқали бартараф этишга қаратиш зарур.

II.2. Марказий Осиёдаги анклав/эксclave ҳудудлар тавсифи

Чегарага яқин тўлиқ анклав ҳудудлар сирасига Марказий Осиё минтақасининг Фарғона водийсида шаклланган “геосиёсий орол”ларни келтириш мумкин. Фарғона водийсида шаклланган анклав/эксclave ҳудудлар жаҳондаги кўплаб минтақалардаги каби

номукаммал чегараланишнинг “маҳсули” ҳисобланади.

Марказий Осиёдаги чегаравий муаммоларнинг шаклланишига 1924 йилда амалга оширилган миллий давлат чегараланиши сабаб бўлган. Минтақадаги халқларнинг тарихий, географик, ижтимоий-иқтисодий хусусиятларига жуда кам эътибор берилди. Бу ҳудуддаги халқларнинг турли миллатлилиги, тиллари орасидаги фарқларга қарамай маданий-хўжалик фаолиятининг ягона бошқариш доирасида сиёсий жиҳатдан умумлашганлиги инкор этилди. Натижада, жуда катта чегара муаммолари учун йўл очилди. Чунки ўтказилган миллий давлат чегараланишининг асоси фақатгина миллий тамойилларга қурилган эди, холос.

Аслида, маънавий-мафкуравий соҳада ўлкада “шаклан миллий, мазмунан социалистик” маданият шиори асосида амалда руслаштириш сиёсати олиб борилиши ва келажакда бу сиёсат ўлкадаги туб ерли аҳолининг “великоруслар” билан қўшилиб, ассимиляциялашиб кетишига хизмат қилмоғи керак эди [65, -Б. 247].

Ўша даврдаёқ академик В.В.Бартольд ҳукумат талабига мувофиқ тайёрлаган “Записка”сида Ўрта Осиё ҳудудидаги миллий давлат чегараланиши Европа мамлакатларидан нусха кўчириш бўлганлиги ҳамда тарихий таркиб топган хўжалик типларига мутлақо мос келмаслигини кўрсатиб берган эди. Шунингдек, В.В.Бартольд Шарқ давлатлари ҳудудий тамойиллар асосида, Европадаги давлатлар эса миллий тамойиллар асосида шаклланганлигига алоҳида эътибор бериш лозимлигини кўрсатади. Чунки Шарқ халқлари тарихида мамлакатларнинг юзага келишида миллий фарқларга нисбатан тарихан шаклланган хўжалик типлари ва агроиқлимий омилларнинг роли жуда катта бўлган. Худди шу ҳолат В.В.Бартольдга Шарқдаги давлатлар кўп миллатли бўлишига қарамай, миллий давлатлар тузилишида миллий хусусиятларнинг катта рол ўйнамаслиги тўғрисидаги хулосани чиқариш имконини берган. “Миллий фарқлар, - деб

ёзади академик В.В.Бартольд, - Ўрта Осиё сиёсий ҳаётида унчалик катта ўрин тутган эмас” [91, -Б. 257-258]. Айнан, юқоридаги ҳолатлар каби умумийликда таркиб топган табиий – тарихий ҳудудни сиёсий – маъмурий жиҳатдан бўлиб юбориш натижасида яхлит минтақадаги компонентлар (сув, ер, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси, фойдали қазилмалар)дан фойдаланишда муаммолар юзага келди. Ушбу муаммолар, айниқса, Фарғона водийсида шаклланган анклав/экслав ҳудудларда ёрқин намоён бўлади. Чунончи, бундай ҳолатни Сўх, Шоҳимардон, Воруҳ, Сарвак, Чўнғара, Жангаил, Фарбий Қалъача анклав/экславларида кўриш мумкин (20-расм).

20-расм. Фарғона водийсидаги анклав/экслав ҳудудлар

Шу жиҳатдан, юқоридаги каби муаммоли вазиятларни бартараф этиш учун кейинги йилларда илк бор минтақалараро ва чегараолди ҳудудлар ўртасида ҳамкорлик йўлга қўйилди, барча даражаларда ўзаро алоқалар фаоллашди. Жумладан, Ўзбекистон Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг: “2017 йилда биз қўшниларимиз билан сув ресурсларидан биргаликда фойдаланиш, чегараларни белгилаш, ўтиш пунктларини очиш, транспорт қатновини қайта тиклаш ва кенгайтириш каби кўплаб нозик масалаларнинг ечимини топдик”, деган сўзларини келтириш мақсадга мувофиқ бўлади. Хусусан, Ўзбекистон-Қирғизистон ўртасидаги экслав, анклав ва бошқа муаммоли чегара ҳудудлари, Тожикистон билан охирига етказилмаган делимитация ишлари ижобий тарзда ҳал

этилмоқда [60, -Б. 516]. Шундай ишларнинг амалий натижаси сифатида Барак анклавининг тугатилганини келтириш мумкин. 2018 йил августда Ўзбекистон-Қирғизистон ўртасида ер алмашлаш бўйича келишувга эришилди, яъни Ўзбекистон қўшни Қирғизистон чегарасига туташ жойдан анклав ҳудудига тенг майдондаги ерни ажратди ҳамда баракликлар шу ҳудудга кўчирилиши режалаштирилди. Натижада, узоқ йиллардан бери муаммоли ҳисобланган “Барак масаласи” ҳал этилди.

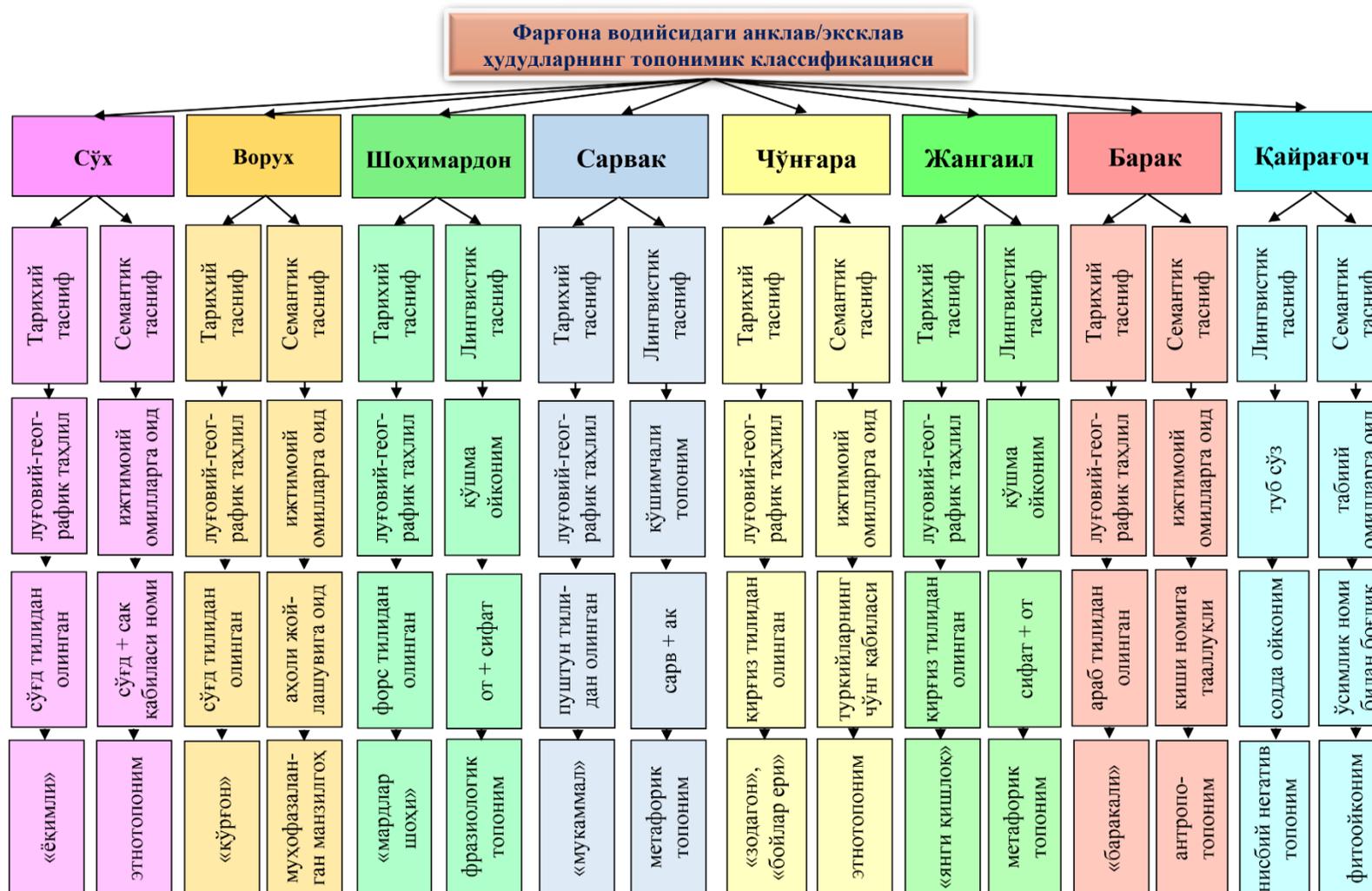
Қолаверса, шундай анклавлар ҳам бор-ки, улар аввал асосий давлатга бевосита туташ бўлган, кейинроқ қўшни давлатнинг чегарага яқин жойдан йўл ўтказиш, ерларни ижарага олиб, яйлов сифатида фойдаланиш баҳонасида ораликдаги ҳудудни ўзига қўшиб олиши натижасида ҳудуд асосий давлатдан узилиб, анклавга айланиб қолади.

Бундай ҳолатни Тожикистон – Қирғизистон ўртасидаги муносабатларда кузатиш мумкин. Хусусан, XX асрнинг 30-йилларида, ерни ижарага олиш учун озиқ-овқат, гўшт ва бошқаларни алмаштириш мумкин бўлган даврда Исфара дарёсининг юқори оқимидаги яйловларнинг бир қисми Совет Иттофоқи томонидан чорвадор қирғизлар фойдасига ижара муддати билан берилган эди. Шундай қилиб, Ворух ва Чорку оралиғидаги яйловларга қирғизлар эгалик қила бошлади. Лекин ижара муддати тугагандан сўнг ҳудуд тожикларга қайтириб берилмади ҳамда Ворух анклав сифатида асосий давлатдан узилиб қолди [92].

Географик ва геосиёсий жиҳатдан ўзига хос анклав/экслав ҳудудларнинг топонимик жиҳатлариларни таҳлил қилиш аҳамиятли ҳисобланади. Шунингдек, ушбу монографияда Фарғона водийсида шаклланган анклав/экслав ҳудудларнинг топонимик хусусиятлари ёритиб берилган.

Фарғона водийси Марказий Осиёдаги энг йирик ва иқтисодий жиҳатдан ўзлаштирилган тоғлар орасидаги котловинадир [89, -Б. 18].

Фарғона водийсидаги анклав/экслав ҳудудларнинг топонимик хусусиятлари

Чизма муаллифлар томонидан шакллантирилган

Фарғона водийси табиий-тарихий, ижтимоий-маданий яхлит минтақа сифатида минг йиллар давомида шаклланиб келган ўзаро узвий боғлиқ хўжалик мажмуасига эга. Шундай бўлса-да, XX асрнинг 20-30 йилларидаги этник жиҳатдан “миллат-давлат”ларга бўлиш ва ундан кейинги чегараланишлар натижасида учга бўлиниб кетди. Нооқилона чегараланишнинг “мева”си ўлароқ, айрим давлатларнинг ҳудуди бошқа мамлакат ичида қолиб кетди ҳамда анклав/экславлар шаклланиб, кўплаб лимологик муаммолар юзага келди.

Фарғона водийсида бундай ҳудудлар қаторига Тожикистоннинг Ўзбекистон ҳудудидаги Сарвак, Қирғизистондаги Ворух ва Ғарбий Қалъача (Қайрағоч); Ўзбекистоннинг Қирғизистондаги Сўх, Шимолий Сўх (Чўнғара ёки Қалъача), Шоҳимардон, Жангаил (Халмион ёки Шимолий Шоҳимардон); Қирғизистоннинг Ўзбекистондаги Барак анклав/экславларини мисол қилиб келтириш мумкин. Мазкур “геосиёсий орол”ларнинг топонимик генезисини ўрганиш уларнинг ҳозирги хусусиятларини ёритиб беришда ўзига хос индикатор вазифасини бажариши мумкин (8-чизма).

Ўзбекистоннинг Қирғизистон ҳудудидаги экславлари

Сўх – Марказий Осиёдаги энг йирик тўлиқ анклав. Майдони 221 км², ўраб турган давлат билан чегара узунлиги 135 км. Асосий давлатгача энг яқин масофа 11 километрга тенг.

Шоҳимардон – Ўзбекистоннинг Қирғизистон Республикаси Баткен вилоятининг ичида жойлашган экслави. Майдони 90 км², аҳолиси 6 минг кишидан ортиқ. Асосий давлатгача энг яқин масофа 14,8 км.

Шоҳимардан қадимий тарихга эга. Бу жой ҳалифа Али ибн Толиб дафн этилган етти зиёратгоҳдан бири мақомига эга. Қишлоқнинг Шоҳимардон деб аталиши ҳам, айнан, Али ибн Толибга бориб тақалади. Чунки у кишини халқ орасида “шоҳимардон пир”

деб аталган. Рус олими А.Федченко “Туркистонга саёҳат” асарида Шоҳимардон номини тилга олади: “Шоҳимардон Оқсув ва Кўксув сингари икки дарёнинг қўшилган жойида жойлашган. Қишлоқнинг деярли бой бўлмаган бозорчаси мавжуд. Бозор вақф тарзида муқаддас мақбарага бириктирилган бўлиб, у ерни худди бир ибодатхона сифатида кўриш мумкин. Бу ерга дафн этилган авлиёни Шоҳимардон, яъни “мардлар шоҳи” деб аташиб, бу ном унинг лақабидир. Баъзилар уни биринчи ҳалифалардан бўлмиш Али эканлигига (саҳоба Али ибн Абу Толиб, милодий 661 йили вафот этган) бизни қатъий ишонтирмоқчи бўлдилар. Ҳозирги вақтда бу мазор Кўқон хонлигидаги энг муқаддас жой сифатида, ҳаттоки, қадимги Ўшнинг табаррук жойларидан ҳам машхурроқдир. Уни зиёрат қилгани кўплаб художўйлар, нафақат хонликнинг турли жойларидан, балки қўшни ўлкалардан ҳам тез-тез келиб туради. Мен мақбарани кўздан кечирмоқчи бўлган эдим. Бироқ, бунга муваффақ бўла олмадим. Айтишларича, ҳалифа Али оромгоҳини бирон бир ғайридин кўриши мумкин эмас экан” [93]. Демак, шоҳимардон сўзи форс-тожик тилидан олинган бўлиб, лингвистик жиҳатдан қўшма ойконим саналади. От + сифат + аффикс (қўшимча) комбинацисини ифодалаган ҳолда, фразиологик (ибора кўринишидаги) топоним ҳисобланади.

Шоҳимардон Олой тизмасининг шимолий ёнбағрида, Оқсув ва Кўксув дарёларининг қўшилиб, Шоҳимардонсойни вужудга келтирадиган водийда жойлашган бўлиб, денгиз сатҳидан баландлиги 1550 метрга етади. Ҳудуд иқлими ўзига хос бўлиб, “Ўзбекистон Швейцарияси” деб аталади [94]. Ҳарорат июнь ойида +20, +22°C, январь ойида +3, - 3°C ни ташкил қилади [95]. Табиатининг гўзаллиги боис туризм имкониятлари катта.

Анклавдаги асосий қисми дарё водийсидан иборат бўлиб, йирик аҳоли пунктлари Шоҳимардон ҚФЙ (аҳолиси 3193 киши) ва Ёрдон МФЙ (аҳолиси 2716 киши) ҳисобланади [35].

Анклав Фарғона вилоятининг Фарғона тумани таркибига кирази ва ҳамма томондан Қирғизистон Республикасининг Қадамжой тумани билан ўралган.

Экслав 1930 йилда Ўзбекистон таркибига қўшилган бўлиб, бундан олдин Қирғизистоннинг бир қисми бўлган. СССР кулаганидан кейин Шоҳимардон экславига эгалик қилиш ва унинг периметри бўйлаб пайдо бўлган давлатлараро чегарани делимитация қилиш муаммоси, айниқса, кескинлашди. Қирғизистон ҳукумати экславни Қирғизистонга пул эвазига қайтаришни таклиф қилди, Ўзбекистон томонидан бу таклиф рад этилган. Мустақилликнинг илк йилларида анклавнинг геосиёсий хусусияти деярли намоён бўлмаган. Аммо 1999 йилда Туркистон ИсломиЙ Ҳаракатининг қуролли гуруҳи Тожикистон ҳудудидан ўтиб, Қирғизистон орқали Ўзбекистоннинг Фарғона водийсига ўтишга уриниши натижасида, Ўзбекистон ҳукумати чегаранинг тоғли қисмларини, шу жумладан, Шоҳимардон атрофини миналаштирди ва анклавга киришни чеклади. Қирғизистон томондан анклав ҳудудига киришга Фарғона вилояти аҳолиси учун бир марталик рухсатномалар ва бошқа Ўзбекистон фуқаролари учун виза режими билан жорий қилинади.

2004 йилнинг кузида Қирғизистон парламенти депутатлари мамлакат ҳукуматига анклав бўйича ҳудудий даъволар билан Ўзбекистонга муурожаат қилишни тавсия қилди [96]. Шу йили анклав атрофидаги миналар майдонларини демонтаж қилиш бошланди [97], 2005 йилда яқунланди [98]. Кейинги йилларда тинчликни таъминлаш борасида олиб борилган кўплаб ишлар натижаси ўларок, ташқи босқинчи ҳаракатлар оқими кескин камайди. Натижада, 2007 йилнинг баҳорида Ўзбекистон ва Қирғизистон ҳукуматлари икки мамлакат фуқароларига икки ойгача визасиз саёҳат қилиш ҳуқуқини берувчи шартномани ратификация қилди.

2018 йил 7 августда чегараларни демаркация қилиш ишлари доирасида Шоҳимардон Ўзбекистон ҳудуди сифатида хавфсиз тарзда тасвирлангани маълум қилинди. Бунда анклав чегараларининг ноаниқлигига барҳам берилди ҳамда 41 кмлик

чегара тўла расмийлаштирилди [15]. Ҳозирда анклавга зиёрат ва экотуризм оқимини жадаллаштириш ва инфратузилмаларни такомиллаштириш бўйича тизимли ишлар амалга оширилиб, анклавни она давлат билан боғловчи йўл масаласида Ўзбекистон-Қирғизистон ўртасида келишувлар кўриб чиқилмоқда.

Чўнғара (Қалъача ёки Шимолий Сўх) – Ўзбекистоннинг Қирғизистон Республикаси Баткен вилоятида жойлашган эксклави. Майдони 261 гектар, 240 хонадондан иборат 1400 кишидан ортиқ аҳоли яшайди [99]. Асосий давлатгача энг яқин масофа 2,3 км.

Айтиш мумкинки, анклав/экслав номи турли адабиётларда ҳар хил келтирилган. Хусусан, уларни куйидагича таҳлил қилиш мумкин:

- *Чўнғара* – туркийларнинг чўнғар қабиласи номидан олинган этнотопоним [100, -Б. 150] бўлиб, қирғиз тилида “зодагон”, “бойлар ери” деган маънони билдиради. Бироқ, топонимни эксклавга нисбатан қўлламаслик мақсадга мувофиқ. Чунки, ундан ғарбда ва Сўх дарёсининг чап томонида Қирғизистонга тегишли Чўнғара номли катта қишлоқ мавжуд. Бундай номланиш халқаро миқёсда номувофиқлик келиб чиқариши мумкин;

- *Қалъача* атамаси қўлланилганда, тасаввурга девор билан ўралган қалъа ёки кўрғон келади. Лекин уни кўрғонча, яъни кичик қишлоқ тарзида ҳам талқин қилиш мумкин. Бу ном бевосита “катта қишлоқдан ажралиб чиққан янги қишлоқ” маъносини билдиради. Буни юқорида келтирилганидек, эксклавнинг ғарбида жойлашган йирик аҳоли пунктидан ажралиб чиққанлиги билан изоҳлаш мумкин;

- *Шимолий Сўх* мазмун жиҳатдан ёндашилганда, ҳудуд топологиясига мос келади. Сабаби, у Сўх тумани таркибига киради, туманга нисбатан шимолда ва Сўх дарёсининг юқори оқимида жойлашган ва ҳ.к. Шу жиҳатдан, илмий адабиётларда анклавга нисбатан *Шимолий Сўх* топонимини қўллаш асосли ҳисобланади [101].

Ушбу қишлоқ ҳудуди 1924 йилдаги миллий чегараланиш ва

1955 йилдаги умумсовет хариталарида ҳам Сўхнинг бир қисми сифатида Ўзбекистонга бевосита туташ ҳудуд бўлган. Кейинги йиллардаги айрим жараёнлар натижасида Сўх тумани анклавга айланди ҳамда унинг бир парчаси сифатида Чўнғара ҳам Ўзбекистондан узилиб қолди. Ҳозирда аҳоли, асосан, қишлоқ хўжалигида банд. Ҳудудда 1 та мактаб, 1 та мактагача таълим муассасаси бор. Муомалада ўзбек валютасидан фойдаланилади, Қирғизистон ва Россияга борадиган муҳожирлар томонидан, кўпинча, қирғиз соми олиб кирилади. Натижада, муомалада икки мамлакат миллий валюталаридан эркин фойдаланилади. Москвалик саёҳатчи Илья Буяновскийнинг келтиришича, кейинги пайтларда Ўзбекистон-Қирғизистон муносабатларининг илиқлашиши натижасида аҳоли чегара ўтказиш масканларида эркин ҳаракатланмоқда, шу билан биргаликда, анклав аҳолисининг миллий таркибида тобора қирғиз миллатининг улуши сезиларли даражада ортиб бормоқда [102].

Ўзбекистоннинг мазкур эксклави 2018 йилгача Фарғона вилояти Риштон тумани таркибига кирган. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фарғона вилоятига 2018 йил 12—13 июнь кунлари амалга оширган ташрифи чоғида мазкур қишлоқнинг Риштон марказидан узоқ, Сўх тумани марказига эса яқинлиги, сув йўллари бирлиги, шунингдек, йўл-транспорт ва муҳандислик-инфратузилма объектлари билан таъминланишини ҳисобга олиб, Сўх туманига қўшиш юзасидан тавсия берилди.

Ўша пайтда Риштон — Сўх оралиғидаги божхона-чегара пости ёпиқлиги туфайли туман марказидан Чўнғара қишлоғига ва, аксинча, анклавдан туман марказига бориш мушкул бўлиб, бунинг учун салкам 200 километр айланма йўл босиб, Водил божхона-чегара пунктидан ўтиб, яна 40 километр Қирғизистон ҳудудини кесиб ўтиши лозим эди. Бу эса узоқ вақт давомида Чўнғара қишлоғининг ижтимоий-иқтисодий ривожланишига салбий таъсир кўрсатиб келган. Анклав маъмурий жиҳатдан Сўх туманига

киритилгандан сўнг Чўнғара аҳолиси туман маркази (Сўх тумани, Равон ш.)га 15 дақиқада етиб бориш имкониятига эга бўлди [103].

Мазкур анклавда кейинги йилларда муаммо ва низоли вазиятларнинг деярли кузатилмаётгани унинг ижтимоий-иқтисодий ҳаётида ҳам анчайин ижобий ўзгаришлар бўлишига сабаб бўлди.

Жангаил (Халмион ёки Шимолий Шоҳимардон) – Ўзбекистоннинг Қирғизистон Республикаси Баткен вилоятида жойлашган эксклави. Майдони 42 гектар, аҳолиси 150 кишидан ортиқ бўлиб, асосий давлатгача энг яқин масофа 0,76 км [101].

Мазкур анклав турли илмий адабиётларда бир неча номлар билан келтирилган:

- *Халмион* – тожикча, “ўрта”, “ўртадаги ер” маъноларини билдиради, яъни анклав Фарғона вилояти Фарғона туманининг жанубий қисмига денгиз бухтаси кўринишида кириб борган (4-илова) ва Баткен вилояти Қадамжой худудининг ичкарасида жойлашган. Унинг номланиши топологик жиҳатдан тўғри бўлса-да, ҳозирги делимитация ва демаркацияга мувофиқ, ундан фойдаланиш, фикримизча, номувофиқликни вужудга келтиради. Чунки худди шундай топоним анклавнинг ғарбидаги (Қирғизистонда жойлашган) аҳоли пунктига тегишли.

- *Шимолий Шоҳимардон* деб ҳам аталишининг сабаби, худуднинг Олой тоғларидан бошланиб, шимолга оқадиган Шоҳимардон дарёсининг юқори оқимида, Шоҳимардон анклавига нисбатан шимолда жойлашганлиги билан изоҳланади. Лекин анклавни бундай ном билан аташ, фикримизча, унчалик тўғри эмас. Чунки, биринчидан, Шоҳимардон анклавидан анча узоқда жойлашган, иккинчидан, Шоҳимардон дарёсининг бевосита қирғоғида ҳам эмас. Қолаверса, Шоҳимардон алоҳида туман бўлмаганлиги сабабли (Сўхда кузатилгани каби), Жангаилни ўзининг таркибий қисми сифатида бириктира олмайди. Шоҳимардоннинг ўзи ҳам худди Жангаил каби Фарғона тумани таркибига кирганлиги учун алоҳида-алоҳида ном билан аташ мақсадга мувофиқ бўлади;

- *Жангаил* – қирғизча, “янги қишлоқ” бўлиб, топоним сифатида (гарчи қирғизча бўлса-да) фойдаланиш учун мос ҳисобланади. Бунда чегараланиш, маъмурий бошқарувдаги номувофиқ жиҳатлар йўқ, номланиши оддий. Ушбу топоним туркий тиллардаги сўз ясаш усулига мувофиқ, сифат (янги) + от (айил) комбинациясида ясалган кўшма ойконим ҳисобланади ва маъно кўчишининг метафора (ўхшатиш) усулини намоён этади.

Географик ўрнига кўра она давлатга жуда яқин жойлашган. Аҳолисининг озлиги сабабли ҳам мазкур анклавда катта “геосиёсий орол”лик муаммолари кузатилмайди.

Тожикистоннинг Қирғизистон ҳудудидаги эксклавлари

Ворух – Тожикистоннинг Қирғизистон Республикаси Баткен вилоятида жойлашган эксклави. Майдони 130 км², аҳолиси 38 минг кишидан ортиқ [104]. Асосий давлатгача масофа 3,7 км.

Ҳудуд қадимий тарихга эга. Жумладан, З.М.Бобур “Бобурнома” меъмуар асарида уни, айнан, Ворух номи билан келтириб, унинг Исфара вилоятининг тўрт таркибий қисмидан бири эканлигини ёзиб қолдирган [105, -Б. 7]. Шарқшунос П.Б.Лурие тадқиқотларига кўра, Ворух сўғд тилида вори – “қалъа”, “қўрғон” маъноларини билдиради [106]. Бу бир томондан, қадимий аҳоли манзилгоҳининг муҳофаза мақсадларида девор билан ўралганлигига ишора бўлса, иккинчи томондан, сел ҳодисасини олдини олиш учун аҳолининг тошлардан ҳимоя девори тиклаганини ҳам назарда тутаяди. Бундай хусусиятлар қалъа номи билан боғлиқ кўплаб топонимларда учрайди ва ҳ.к.

Ворух – Тожикистоннинг Сўғд вилояти Исфара туманига қарашли қишлоқ бўлиб, Каравшин дарёсининг ўнг ирмоғи Кшемиш дарё водийсида жойлашган. Қишлоқ жойлашган узунлик 5-соат минтақасига тегишли ҳамда алоҳида ҳудуд сифатида 735932 почта индексига эга. Ҳудудий жиҳатдан қишлоқ кўплаб маҳаллалар: Сари-Дашт, Тидон, Кучайи-Боло, Сари-Қурум, Ғузур, Навобод, Қишлоқ, Майдон, Сари-Канда, Таги-Маҳалла, Қалъача, Тожикон Сангтўда

кабилардан иборат. Ўз навбатида, деярли барча маҳаллалар кичик қисмларга бўлинган, масалан: Тидон – Кучайи-Қози, Кучайи-Шикори, Муғоки; Ғузор – Кучайи-Қози, Заровон, Кодон ва ҳ.к. [107].

Анклав аҳолиси йилдан-йилга тез кўпайиб, йиллик ўсиш 1,5-2,0 фоизни ташкил қилмоқда. Этник жиҳатдан 99,99 % тожик ва 0,01 % қирғизлардан иборат [108]. Ажабланарлиси шундаки, аҳолининг лингвистик таркибида мутлоқ тожик тили устун бўлсада, бир қишлоқ ичида ҳам тожик тилининг икки хил шеvasидан фойдаланилади. Жумладан, Воруҳнинг юқори қисмида Гарм лаҳжасига, қуйи қисмида – Матчин лаҳжасига яқин тил асосий ўринга эга. Диний таркибига кўра мутлоқ мусулмонлардан иборат. Худуднинг шимоли-ғарбида аҳоли алоҳида эъзозлайдиган “Муғ қабри” номли қабр мавжуд [109, -Б. 138]. Қолаверса, Воруҳда ислом уламолари ва азиз авлиёларнинг қабр-зиёратгоҳлари (Мазори Чимиргон, Мазори Балогардон ва бошқалар) жойлашган. Натижада, ички диний туризм таркиб топган. Қишлоқдаги археологик қазилма ишлари натижасида (Қорабулоқ, Тўратош, Исфара, Воруҳ) ўзига хос қизил нақшинкор кулолчилик буюмлари топилган [110] ва, бу орқали, анклавда қадимдан аҳоли яшаб келаётганлигига гувоҳ бўлиш мумкин.

Худуднинг географик ўрнига боғлиқ ҳолда, иқлим ва табиий шароит ўзи тегишли бўлган Исфара тумани, айниқса, туман маркази Исфара шаҳридан фарқ қилади. Тоғ этагида жойлашган бу анклавнинг ҳавонинг намлик коэффициенти юқори, ҳаво ҳарорати эса нисбатан салқин бўлади. Бу табиий омиллар деҳқончилик маҳсулотларининг туман марказидан деярли икки ҳафта кейин пишиб етилишига сабаб бўлади [109, -Б. 4]. Ушбу табиий омилларнинг анклав хўжалик ҳаётига таъсири она давлат билан савдо-иқтисодий алоқаларнинг муттасил амалга оширилишини тақозо этади.

Тожикистон Республикасининг эксклави бўлган Ворух миллий-худудий чегараланиш ва 1926 йилги демаркация жараёнида Тожикистон АССРга бевосита туташ бўлган (21-расм).

21-расм. 1926 ва 2018 йилдаги Ворух картаси [15]

1950 – 1960 йилларда Ворух – Чорку оралиғидаги яйловлар қирғиз чорвадорлари томонидан фойдаланиш учун ижарага олинди ва, кейинчалик, қайтарилмаслиги натижасида Ворух анклавга айланиб қолган ҳамда асосий давлатга бориб-келишда кўплаб қийинчиликлар вужудга келган. Натижада, Ворух билан асосий давлатни боғлайдиган йўл масаласида Тожикистон Қирғизистон Республикаси билан ҳанузга қадар тортишиб келмоқда. Анклав ҳудудни республиканинг асосий қисми билан боғланиш муаммоси чегараларнинг делимитацияси жараёнида долзарб масала сифатида юзага чиқмоқда [111, -Б. 35].

Тожикистон ва Қирғизистон ўртасидаги умумий чегара узунлиги 972 километрни ташкил этади, шунинг 451 километри демаркация қилинмаган ҳолда қолмоқда. Бу 70 дан ортиқ баҳсли ҳудудлар деганидир [112].

Ворух аҳолисининг бир қисми (асосан, тожик ёшлари) кўп йиллар давомида Исфара вилоят марказига кўчиб кетганига қарамай, Ворух аҳолиси 1870 – 1990 йиллар оралиғида 20 бараварга ўсган. Зеро, 1990 йилда анклав аҳолиси 16,2 минг киши бўлган [113]. Ер

танқислиги, аллақачон, 1980 йилларда Ворух ва минтақанинг бошқа жойларида этник қирғизлар ва тожиклар ўртасида тўқнашувларни келтириб чиқарган. Ворух (Тожикистон) ва Танги (Қирғизистон) аҳолиси ўртасида тўқнашувлар 1982 йилда содир бўлган. 1989 йилда ҳам Тожикистоннинг Исфара вилояти тожиклари ва Қирғизистоннинг Боткен тумани (ҳозирги вилоят) қирғизлари ўртасидаги муносабатлар ёмонлашган.

Кейинги вақтларда Ворух анклави атрофи, Исфара ва Лайлак туманлари ўртасида ер-сув масалалари бўйича зиддиятлар келиб чиқди. Жумладан, 2014 йил январь, 2015 йил апрель ва июнь, 2016 йил ноябрь, 2018 йил апрель, июнь ва июль, 2019 йил март, июнь ва сентябрь, 2020 йил январь ва май ҳамда энг жиддий сиёсий тус олгани 2021 йил апрелдаги можаролар [114] ва ҳ.к. Улар маҳаллий аҳоли ўртасидаги келишмовчиликлардан то минтақавий аҳамиятга эга низоларгача бориб етган.

Охирги Қирғизистон ва Тожикистон ўртасидаги зиддиятларни таҳлил қилиш ҳар икки томон хатти-ҳаракатларининг мантиқсизлигини кўрсатади, чунки бу уларнинг иккаласи учун ҳам бир томонлама устунлик олиб келмади. Марказий Осиёда чегара низолари такрорланиб туришига қарамай, умуман олганда, улар доимо маҳаллий тарзда кечган ва узок муддатли характерга эга бўлмаган. Бу муаммоларни минтақа давлатларининг манфаатларидан келиб чиқиб, ўзаро биргаликда ҳал қилиниши энг мақбул ечимдир. Марказий Осиёдаги сув ҳавзалари, тақсимлаш пунктлари, яйлов зоналари ва трансчегаравий йўлларнинг барча мамлакатлар ва халқлар манфаати учун ишлашни бошлаши чегаравий низоларни ҳал қилишдаги «сеҳрли ечим» бўлиши мумкин ва бу минтақа давлатлари ўртасида ўзаро ҳал қилиниши лозим ва лобуд [112].

Ғарбий Қалъача – Тожикистоннинг Қирғизистон Республикаси Баткен вилояти Лайлак туманида жойлашган эксклави. Майдони 0,88 км², асосий давлатгача энг яқин масофа 2,36 километрга тенг.

Ғарбий Қалъача топонимнинг биринчи қисми уфқнинг қайси томонида жойлашганлигини англатса, “қалъача” – кичик манзилгоҳ

маъносини ифодалайди. Умумий олганда, ғарбдаги (Қирғизистонга нисбатан) кичик аҳоли пункти деган тушунчани билдиради.

Анклавни адабиётларда Қайрағоч номи билан ҳам келтирилади. Худуднинг номланиши ўзида нисбий негативликни акс эттиради, яъни топоним ён-атрофда кўп тарқалган ўсимлик номидан келиб чиққан. Бу жиҳатига кўра, у фитоойконим (юнонча, “фитос” – ўсимлик) ҳисобланади. Лингвистик жиҳатдан, қайрағоч атамаси лексик қисмларга ажралмагани боис, туб сўз ҳисобланади.

Москвалик сайёҳ Илья Буяновскийнинг келтиришича, ҳозирда Ғарбий Қалъача эксклавида доимий яшайдиган аҳоли мавжуд эмас [102].

Тожикистоннинг Ўзбекистон ҳудудидаги эксклави

Сарвак – Тожикистоннинг Ўзбекистон Республикаси Наманган вилояти Поп туманининг ғарбий қисмида жойлашган эксклави бўлиб, 14 км узунлик ва 600 м кенгликка эга. Майдони 8,4 км², аҳолиси 560 кишидан ортиқ ҳамда асосий давлатгача энг яқин масофа 1,2 километрга тенг [115].

Худуд тоғолди минтақасида жойлашган бўлиб, у пуштун, ҳинд тилларида “мукамал”, “энг яхши” деган маънони билдиради. Баъзи манбаларда унинг Сарван топонимик муқобили ҳам кенг қўлланилади. Сарван форсча, “энг яхши” ҳамда сикх тилида “сахий”, “меҳрли” инсон маъноларини ифодалайди. Бироқ фактик маълумотлар бўлмаганлиги сабабли, уни антропотопоним (юнонча, “antropo” – одам) сифатида талқин этиш ноўрин бўлади. Шу боис, сифатий жиҳатдан ўхшатиш маъноси борлигини инобатга олган ҳолда, метафорик топоним сифатида талқин этиш мумкин.

Сарвак — Тожикистон шимолидаги Ашт тумани Ориён жамоатининг энг сераҳоли ўзбеклар яшайдиган пункти ҳисобланади. Иқлими жиҳатидан иссиқ ва текисликда жойлашган. Қишлоқда ёз ойларида ҳаво ҳарорати +30°C дан +45°C иссиқ бўлади, қиш ойларида эса -0°C дан -20°C гача совуқлик ҳукмронлик қилади.

Кузги ва баҳорги пайтларда эса иқлим деярли бир ҳил $+0^{\circ}\text{C}$ дан тортиб то $+12^{\circ}\text{C}$ ҳарорат алмашилиш кузатилади. Бу ҳудудда қишда ҳам у қадар қор кўп ёғмайди ва субтропик мевалар жуда ҳам тез қуёш нурига тўйиб пишади [116].

Фарғона водийси билан Ўзбекистоннинг бошқа қисмларини боғлайдиган стратегик аҳамиятга эга автомобил ва темир йўлининг анклав яқинидан ўтганлиги, қолаверса, Қамчиқ довонининг мазкур тожик эксклавига яқинлиги Сарвакнинг анклавлик хусусиятини узок йиллар давомида янада кескинлаштириб юборган.

Анклав аҳолиси ёнғоқ, турли мевалар, қизил ловия етиштириш билан кун кечиради. Буларнинг барчаси сотиладиган бозорлар эса Поп, Чодак ва Қўқонда жойлашган. Сарвакликларнинг тожик паспортига эга эканлиги учун аҳолининг мазкур ҳудудуларга бориб, савдо-сотик ишларини амалга ошириши деярли имконсиз даражага тушиб қолган [117]. Қолаверса, сой бўйлаб бир нечта қишлоқ хўжалигига ихтисослашган фермер хўжаликлари мавжуд бўлиб, анклав ҳудудининг эни тор (600 м) бўлганлиги сабабли чорва молларининг Ўзбекистон ҳудудига ўтиши чегарачилар ва маҳаллий аҳоли ўртасида жуда кўп низолар келиб чиқишига сабаб бўлган. Тошкентда содир этилган 1999 йил февралдаги бир қатор террористик ҳужумлардан сўнг, хавфсизлик чораларини кучайтириш доирасида анклавнинг чегараси кучайтирилди, чегара ўтказиш постларида импорт ва экспорт қилинадиган товарларни назорат қилина бошланди. Чегарани кесиб ўтиш жадвали киритилиб, қишлоқ ҳокимиятидан кириш ва чиқиш ҳуқуқига эга бўлган рўйхатни тузишни талаб қилинди. Чегарани ҳар қандай йўналишда кесиб ўтганлар тахминий қайтиб келиш вақтини кўрсатишлари керак эди. Натижада, мавжуд муаммолар чигаллаша бошлади.

Аслида, ҳудуд ҳуқуқий нуқтаи назардан Ўзбекистонга тегишли. Чунончи, Ўзбекистоннинг Наманган вилояти Поп тумани Сарваксой ҳавзасида жойлашган Сарвак қишлоғи СССР Халқ Комиссарлари Кенгашининг 1935 йил 29 июндаги 1313-сонли фармони билан

Тожикистон ССР юрисдикциясига 10 йил муддатга ижарага берилди.

Кейинчалик, ушбу муддат тугаши билан СССР Вазирлар Кенгашининг 1946 йил 9 июлдаги 1509-сонли “Ўзбекистон, Қозоғистон Қирғизистон ва Тожикистон ССР колхозларига давлат фондининг яйловларини бириктириш ва уларни ўзлаштириш бўйича тадбирлар тўғрисида”ги Қарори қабул қилинди. Бу эса Тожикистонга Сарвак қишлоғининг ерларидан 1956 йилгача яна 10 йил фойдаланишга имкон берди.

Йигирма йиллик ижарадан сўнг СССР Қишлоқ хўжалиги вазирлигининг 1955 йил 31 декабрдаги 623-сонли Фармони билан ижара муддати яна 25 йилга, яъни 1980 йилгача узайтирилди.

Ва ниҳоят, охирги марта 1981 йилда СССР Вазирлар Кенгаши ва Қишлоқ хўжалиги вазирлигининг фармони билан ижара муддати 1990 йил 1 январгача яна узайтирилди [118]. Шундан сўнг на собиқ Совет Иттифоқи, на ҳозирги Тожикистон раҳбарияти билан янги шартномалар тузилмади.

Мустақилликдан сўнг Тожикистон – Ўзбекистон ўртасида шу ва бошқа ҳал қилиниши керак бўлган муаммолар юзасидан музокаралар олиб борилди, давлатларнинг диққат марказида биринчи навбатда сиёсий (чегара), иқтисодий (трансчегаравий савдо) ва энергетика соҳасидаги ҳамкорликни (сув ресурсларидан фойдаланиш ва электр станцияларини қуриш) тартибга солиш масалалари турар эди. Шу нуқтаи назардан, икки мамлакат чегара расмийлари ва хавфсизлик идораларининг учрашиши ва унда асосий чегара муаммолари ва трансчегаравий ҳамкорликни муҳокама қилиш белгилаб олинди. Хусусан, 2007 йил 13-18 февраль кунлари Тошкент шаҳрида Давлат чегарасини чегаралаш ва демаркация қилиш бўйича ҳукуматлараро комиссиясининг кўшма йиғилиши бўлиб ўтди. Тожикистон ва Ўзбекистон ўртасида қолган тўртта баҳсли пунктлар – Қизил Мозор (ҳозирги Заркуҳ қишлоғи), Фарҳод ГЭС, Сарвак ва Конибодом ўрмон майдонларида давлат чегарасини

белгилаш масаласи муҳокама қилинди ва кўшма комиссия натижалари бўйича тегишли қарорлар қабул қилинди.

Архив маълумотларига кўра, тожик томони мазкур пунктларнинг Тожикистонга мансублигини исботлаш учун илгари тузилган ҳужжатларга асосланган бўлса, Ўзбекистон томони ушбу ҳужжатларнинг нотўғрилигини кўрсатган. Натижада, бахсли ҳудудларнинг эгалигини аниқлаш ва демаркация юзасидан келишмовчиликлар келиб чиққан. Шу нуқтаи назардан, транзит кооперацияси соҳасидаги муаммолар кўпайиб кетди. Чегара билан боғлиқ муаммоларни ҳал қилиш учун 2014 йилда Ўзбекистон чегарачиларининг расмий делегацияси давлат чегарасини муҳофаза қилиш ҳолати, чегараларни ноқонуний кесиб ўтишнинг олдини олиш ва 2014-2015 йилларда чегара зиддиятларини ҳал қилиш масалаларини муҳокама қилиш учун Тожикистонга ташриф буюриб, давлатлар ўртасидаги чегара масалалари қайта кўриб чиқилган бўлсада, анклавлик муаммолари тўлиқ ечимини топмаган.

Ўзбекистондаги сиёсий муҳитнинг ўзгариши ва тарихий алоқаларнинг янада яхшиланиши натижасида XXI асрнинг иккинчи ярмида Тожикистон ва Ўзбекистон ўртасидаги ўзаро муносабатларда янги ривожланиш даври бошланди. Жумладан, 2018 йил 9 мартда Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёев давлат ташрифи билан Душанбега ташриф буюради. Тожикистон Республикаси Президенти Э.Раҳмоннинг Тошкентга расмий ташрифи эса 2018 йил 17 августда амалга оширилади. Икки давлат раҳбарларининг мамлакатлар ўртасидаги замонавий давлатлараро муносабатларга хос бўлган дўстлик ва ўзаро англашув муҳитидаги махсус музокаралари жараёнида ўзаро манфаатли бўлган барча соҳаларда икки томонлама ҳамкорликни ривожлантириш ва мустаҳкамлашнинг энг муҳим масалалари муҳокама қилинди [119, - Б. 141-143]. Натижада, анклавдан она давлатга ўтишдаги кўплаб мураккабликлар бартараф этилди ҳамда ўраб турувчи давлат билан алоқалар барқарорлаштирилди.

*Қозоғистоннинг Ўзбекистон ичига кириб борган
ярим анклавлари*

Мактаарал – Қозоғистоннинг Жанубий Қозоғистон (собиқ Туркистон) вилоятига қарашли туман бўлиб, маъмурий маркази Мирзакент шаҳарчаси. Ярим анклав [17] кўринишида Ўзбекистон худудига “ёриб кирган” туманнинг майдони 1800 км², аҳоли сони 133,1 минг кишидан ортиқ [120].

Мактаарал худуди XIX асрдан Мирзачўлнинг бир қисми сифатида қишлоқ хўжалик мақсадларида ўзлаштириш кенг миқёсда амалга оширила бошланган. XX асрнинг 20-йилларидан пахтачиликни

22-расм. Мактаарал ва Арнасой ярим анклавлари

ривожлантириш мақсадида қишлоқ хўжалик ерларини сунъий суғоришнинг йирик лойиҳасини амалга ошириш марказига айлантирилиб, Пахтаорол деб номланган [17]. Туман сифатида 1928 йилда ташкил топган. 1963 йил март ойида Сирдарё вилоятига қўшилиб, Ўзбекистон ССРга ўтказилади. 1971 йилга келиб, худудининг асосий қисми Қозоғистон ССРнинг Чимкент вилоятига қайтарилган [121]. Мустақилликдан сўнг, хусусан, 1993 йил 4 майда Қозоғистон Олий Кенгаши Раёсатининг Фармони билан Пахтаорол туманининг номи Мактааралга ўзгартирилди [122].

Тумандаги йирик аҳоли пунктлари Асик-Ота, Еттисой, Атакент, Мирзакент каби шаҳарчалардан иборат.

Чегаралар делимитациясидан сўнг уч томондан қўшни Ўзбекистон билан ўралиб қолди. Асосий давлат билан худудининг шимолий қисмидан туташган бўлсада, ўртада Чордара сув омбори табиий тўсиқ вазифасини бажаради. Фақатгина шимоли-шарқ томондан она давлат билан қуруқлик орқали боғланган (22-расм).

Туман аҳолисининг миллий таркиби ўзига хос. Жумладан, Собиқ Иттифоқ даврида маҳаллий аҳоли билан биргаликда, рус, украин ва немис миллатига мансуб аҳоли ҳам кўпчиликни ташкил

этган бўлса, мустақилликдан сўнг, уларнинг кўпчилиги ҳудуддан кўчиб кетган. Ҳозирда мавжуд аҳолининг 72,16 фоизи (96,1 минг киши) қозоқ, 11,26 фоизи (15,0 минг киши) тожик²⁰, 8,17 фоизи (10,1 минг киши) ўзбек ва 8,41 фоизи бошқа миллат вакилларида иборат [120].

Ярим анклавнинг иқтисодиёт тармоқлари, асосан, енгил саноат ва қишлоқ хўжалигига ихтисослашган. Жумладан, туман саноат маҳсулотининг 8/10 қисми тўқимачилик ва тикувчиликка тўғри келади.

Туман шимоли-шарқ томондан асосий давлат билан боғлайдиган автомагистрал ҳамда Ўзбекистон (Тошкент вилоятининг Чиноз ва Сирдарё вилоятининг Сирдарё туманлари) ҳудудидан ўтган М-39 ва Чиноз-Бўзсув автомобил йўллари орқали она давлат билан боғланади.

Демак, туманнинг уч томондан Ўзбекистон билан ўралгани ва бир томони сувликка (Чордара сув омбори) туташганлиги сабаб кўпчилик мутахассислар томонидан ярим анклав деб юритилади.

Арнасой – Қозоғистоннинг Жанубий Қозоғистон (собиқ Туркистон) вилояти Чордара туманига қаршли пенеанклавлик хусусиятини намоён қилувчи ҳудуди ҳисобланади. Бир километр квадрат майдонга эга ушбу қишлоқ уч томондан Ўзбекистоннинг Жиззах вилоятининг Фориш тумани билан ўралган, она давлат билан эса фақат Чордара сув омбори билан тутшиб туради, холос.

Анклав ҳудуд жойлашган қишлоқ номининг морфологик асоси кўшма от ҳисобланиб, от + от структурасидаги топонимик моделга эга.

Жумладан, гидротопонимнинг биринчи қисмидаги лексик асос “арна” сўзини академик В.В.Радлов “дарё йўли”, “дарё ўзани” деб изоҳлайди. Шунингдек, у қадимги хет тилида “булоқ”, “чашма” деган маъноларни ифодалайди. Қадимги форс тилида ар (ир) – “сув” демакдир. Баъзи манбаларда берилишича, арнас санскрит тилида “сув оқими” маъносини англатади. Атаманинг анклав жойлашган

²⁰ Мактаарал туманида Қозоғистон ҳудуди бўйича энг кўп тожик этноси истиқомат қилади

худуддаги лексик ареалига келсак, у “сув ёқаси”, “сув ўйиб кетган жар” каби этимологик мазмунга эга [123, -Б. 166]. Атамадаги иккинчи лексик асос – “сой” эса гидротопоним ҳосил қилувчи атамадир. Демак, Арнасой – “сув ёқаси”, “сув бўйидаги ўйиқ жой” деган талқинга эга.

Қишлоқ она давлатга қарашли Мактаарал туманигача 15 км, Чордара туманигача 18 км масофада жойлашган [124].

Арнасойда 2010 йилга қадар 650 кишига яқин аҳоли истиқомат қилган. Ўзбекистон ҳукумати узоқ вақт давомида Қозоғистон билан Арнасой мақоми ҳақида музокаралар олиб борди ва худудни сотиб олишни таклиф қилди. Бироқ, музокаралар муваффақиятли бўлмади.

Ярим анклав ва она давлат билан транспорт транзитлигида муаммолар келиб чиқаётганлини инобатга олиб, анклав аҳолиси асосий давлатга кўчирилиб, қишлоқ ўрнида Қозоғистонга қарашли чегара пости ташкил қилинган. Ҳозирда Арнасой ярим анклави ўрнида доимий аҳоли мавжуд эмас [15].

Қирғизистоннинг Ўзбекистон худудидаги собиқ эксклави

Барак – Қирғизистоннинг Ўзбекистон Республикаси Андижон вилояти Қўрғонтепа туманида жойлашган эксклави. Майдони 230 гектар [125], аҳолиси 625 киши (2014), асосий давлатгача энг яқин масофа 3,5 км.

Барак – арабча, “баракали” деган маънони англатади. Ҳақиқатдан ҳам унинг худуди юқори бонитетли, унумдор жой ҳисобланади. Бошқа томондан, у антропоним (кишиларнинг исми) бўлиб, Барак атамаси исмга нисбатан “омадли” маъносини билдиради. Шундан келиб чиққан ҳолда, киши номи билан боғлиқ бўлган антропотопоним деб талқин этиш мумкин.

Айтиш жоизки, “геосиёсий орол”лик хоссасини бартараф этиш учун 2018 йилда Ўзбекистон-Қирғизистон ўртасида анклав худудига тенг майдондаги ер алмашлаш бўйича келишув амалга оширилди. Унга мувофиқ, Ўзбекистон Қирғизистонга чегара худуддан ер

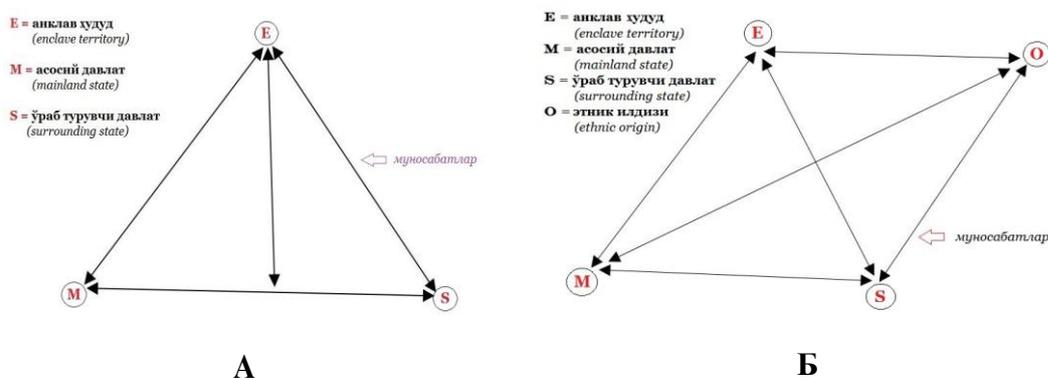
ажратган ва анклав аҳолисининг ўша жойга кўчирилиши орқали анклавни бартараф этиш белгиланган [90].

Иттифоқнинг парчаланиши билан дунё харитасида Марказий Осиё географик, сиёсий ҳамда иқтисодий бирлик сифатида қайтадан намоён бўлди. Бу минтақада бир томондан миллий давлатчиликни қуриш, иккинчи томондан минтақанинг умумий геосиёсий ва геоиқтисодий салоҳияти масаласи пайдо бўлди.

Минтақага етакчи кучларнинг қизиқиши кучайди. Бундай вазиятда минтақада аввалдан манфаатлари бўлган ҳамда бу ерда янгидан иқтисодий манфаати шаклланаётган етакчи кучлар Марказий Осиёни сиёсий жиҳатдан бирликда кўришдан манфаатдор эмаслиги геосиёсий қоидалар призмаси орқали таҳлил қилинганида яққол намоён бўлади. Шу нуқтаи назардан, кучлар мувозанати геосиёсий қоидалар ва жараёнлар контекстида тадқиқ қилиниши мақсадга мувофиқдир [23, -Б. 6].

II.3. Сўх субмиллий анклавнинг комплекс географик ва геосиёсий таҳлили

Жаҳон сиёсий харитаси ҳозирги кунда шундай ҳудудлар борки, ушбу жойлар тарихий жараёнлар давомида мамлакат ҳудудининг маъмурий бўлинишидаги камчиликлар оқибатида бошқа ҳудуд ичида қолиб кетади. Бундай типдаги кам учрайдиган алоҳида маъмурий бошқарувга эга ҳудуд субмиллий анклав сифатида

23-расм. Анклав/экслав ҳудудлардаги уч (А) ва субмиллий анклавни шакллантирувчи тўрт (Б) томонли алоқалар. Манба: [137]

шаклланади [126]. Ушбу ҳолатда вужудга келган анклавларнинг мавжуд бўлиши уч томонлама муносабатни ифодалайди [1, -Б. 79], яъни анклав ҳудудни ўз ҳудудий бирлиги сифатида қаровчи асосий давлат + анклавни ўраб турувчи давлат + анклав ҳудуд (23^A-расм). Бироқ анклавлар билан боғлиқ амалиётда шундай ҳолат учрайдики, бунда муносабатлар уч эмас, тўрт томонлама бўлади (23^B-расм). Ушбу жараёнда анклав аҳолисининг этник илдизи асосий ва ўраб турувчи давлатга эмас, балки бошқа бир учинчи мамлакат этник бирлигига мансуб бўлади. Натижада, ўзига хос субмиллий анклав шаклланади. Анклавларнинг бу кўриниши уларни ҳар томонлама илмий жиҳатдан ўрганишни тақозо қилади.

Субмиллий анклавга оид комплекс таҳлилни амалга ошириш учун қуйидаги вазифалар белгилаш мақсадга мувофиқ:

- субмиллий анклавларнинг геосиёсий хусусиятларини назарий жиҳатдан таҳлил қилиш;
- Марказий Осиёдаги энг йирик анклав – Сўхнинг субмиллий анклавининг комплекс географик ва геосиёсий томонларини очиб бериш;
- табиий – географик омилларнинг анклав иқтисодий ва ижтимоий ҳаётига таъсирини тавсифлаш ва ўзаро боғлиқлигини ифодалаш;
- Сўх субмиллий анклавининг геоиқтисодий имкониятларини баҳолаш;
- шаклланиш тарихини анклавнинг ҳозирги давр геосиёсий манзарасига таъсирини тавсифлаш;
- анклавдаги геоиқтисодий ва геосиёсий вазиятнинг давлатлараро муносабатларга таъсирини очиб беришдан иборат.

Яқин вақтгача жаҳон бўйича 282 та анклав/экслав ҳудудлар мавжуд бўлган [29, -Б. 44]. Улар бир-биридан топологик ҳолати, бошқарув хусусусияти, майдонининг кўлами, полиэтниклиги ва бошқа кўплаб жиҳатларга кўра фарқланади. Мавжуд анклавлар, хусусан, субмиллий анклавлар ичида эътиборни энг кўп жалб

қиладиган ҳудудлардан бири Сўх ҳисобланади. Чунки, биринчидан, у алоҳида туман сифатида асосий давлатдан ажралиб қолган, иккинчидан, ўзига хос иқтисодиёти ва етарли ресурслари мавжуд. Шунингдек, Сўхнинг муҳим хусусияти шунда-ки, ундаги аҳолининг ё ўраб турувчи, ё асосий давлатга этник жиҳатдан мансуб бўлмаганлидир [1, -Б. 103]. Бу ҳолат уни субмиллий анклав сифатида географик ва геосиёсий жиҳатдан таҳлил қилиш мақсадга мувофиқлигини кўрсатади.

Географик ўрни. Сўх (сўғд тилида “ёқимли”) – Фарғона водийсининг жанубий қисмидаги ҳудуд бўлиб, $39^{\circ}57'$ шимолий кенглик ва $71^{\circ}08'$ шарқий узокликда жойлашган [127]. У Қирғизистон Республикасининг Баткент вилояти ҳудуди билан ўралган Ўзбекистонга тегишли алоҳида туман бўлиб, маъмурий жиҳатдан Фарғона вилояти таркибига киради. Сўх Ўзбекистон учун эксклав, Қирғизистон учун анклав ҳисобланади (24-расм).

Сўх тумани Олой тизмасининг шимолий ва Қатран тизмасининг ғарбий қисмида жойлашган. Анклав Сўх дарёсининг юқори ва ўрта оқимларида жойлашган бўлиб, ҳудуди шимолдан жанубга деярли 40 км, ғарбдан шарққа 2 – 12 км чўзилган.

24-расм. Сўх анклавининг географик жойлашуви

Сўх қадимий тарихга эга. Ўрта асрларда ҳам ҳудуд Сўх (шунингдек, Сох, Сух) деб юритилган. У сўғд тилида “ёқимли” деган маънони англатади. Ойконимнинг топонимик генезеси аниқ эмас. Бир жиҳатдан, Фарғона водийси ва Помирда яшаган қадимги сака-хаумаворка қабилаларининг сак ва сўғд тиллари негизида вужудга келган сўғ этнонимига боғлиқ ҳолда, этнотопоним сифатида баҳолаш мумкин. Шунингдек, маҳаллий аҳоли фикрича топоним

сух, сўх сўзи билан боғлиқ бўлиб, “ловуллаб ёнаётган нурли чўғ” маъносида бўлиши ҳам мумкин [101].

Мазкур фикрни Сўғд сўзи этимологиясини аниқлашда Ш.Камолиддин (2006) ҳам таъкидлайди. Унинг ёзишича, бу сўз Авестогача даврда маълум бўлган муқаддас саналган — ёндириш (поклик учун ёкиб юбориш) одатидан олинган [100].

Табиий – географик хусусиятлари.

Ер усти тузилиши ва рельефи. Анклав географик жиҳатдан тоғли ҳудуд ҳисобланиб, денгиз сатҳидан баландлиги 792 метрдан 1085 метргача етади [128]. Шунингдек, Сўх водийсида рельеф атрофдан Сўх дарёси томон пасайиб боради ҳамда жуда чиройли дарё водийси ландшафтини ҳосил қилади. У мафтункор табиатга эга водий бўлиб, Ўзбекистоннинг хушманзара, тоза ҳаволи, тоғ ёнбағрида жойлашган ажойиб маскани ҳисобланади [129]. Ҳудуднинг рельефи ва табиий шароити анклавнинг жануби суғорма деҳқончилик (пахтачилик, дончилик, сабзавотчилик, мевачилик) ва сут-гўшт чорвачилиги ҳамда шимоли тоғ-яйлов чорвачилиги (гўшт-жун кўйчилиги ва гўшт-сут чорвачилиги), боғдорчилик ва узумчиликка ихтисослашувида муҳим аҳамият касб этган (5-илова).

Геологик тузилиши ва фойдали қазилмалари. Сўх водийси тоғли ҳудуд бўлганлиги учун, Олой тизмасининг бир қисми сифатида Силур даврида, хусусан, Герцин тоғ бурмаланишида кўтарилган. Ҳудуднинг юза қисмини эса мезозой ва кайнозой ётқизиклари қоплаган. Дарё ётқизиклари водийсининг паст жойларида аллювиал ётқизикларни ҳосил қилган [130, -Б. 22]. Қадимги организмлар қолдиқларидан нефть ва табиий газ ҳосил бўлган, қурилиш учун шағал йиғиб олинади.

Иқлими. Сўх водийсининг иқлими мўътадил хусусиятга эга. Фарғона водийсининг жанубига ҳаракатланган ҳаво массалари Сўхнинг шимол томонидан кириб келганда, бир қанча муддат антициклон кузатилади. Январнинг ўртача ҳарорати $-6,7^{\circ}\text{C}$, энг паст ҳарорат -27°C ни ташкил этади. Ёзда ҳарорат Фарғона водийсининг бошқа ҳудудларидан бирмунча салқин ва намроқ бўлади. Июлнинг

ўртача ҳарорати $+23,6^{\circ}\text{C}$, энг юқори ҳарорат $+42^{\circ}\text{C}$ ни ташкил қилади [85]. Ҳароратнинг йиллик амплитудаси 69°C . Ёғин миқдори 180 мм дан тоғли жойларда 400 мм гача етади.

Ички сувлари. Сўх водийнинг энг паст қисмидан шу номли дарёси ўтган бўлиб, сув сарфи 42 м^3 ни ташкил қилади [131, -Б. 119]. Анклавда 6 та ер ости сув конлари мавжуд бўлиб, уларнинг чуқурлиги 4-18 м га тенг [132]. Дарё бўйларида яшовчи аҳоли бевосита Сўх ва ундан сув оладиган ариқлардан фойдаланса, тоғ олдида истиқомат қилувчилар учун булоқ сувлари асосий аҳамиятга эга ҳисобланади.

Тупроқлари. Мазкур тоғли ва тоғ олди ҳудудида оддий ва тўқ тусли бўз тупроқлар тарқалган. Чиринди миқдори уларда 2 – 4 % атрофида ўзгаради. Дарё бўйларида ўтлоқ тупроқлар шаклланган ва йиллар давомида ишлов берилиши натижасида маданий воҳа тупроқларига айлантирилган. Тупроқнинг унумдорлиги унинг деҳқончилликка ихтисослашувида асосий омиллардан бири ҳисобланади.

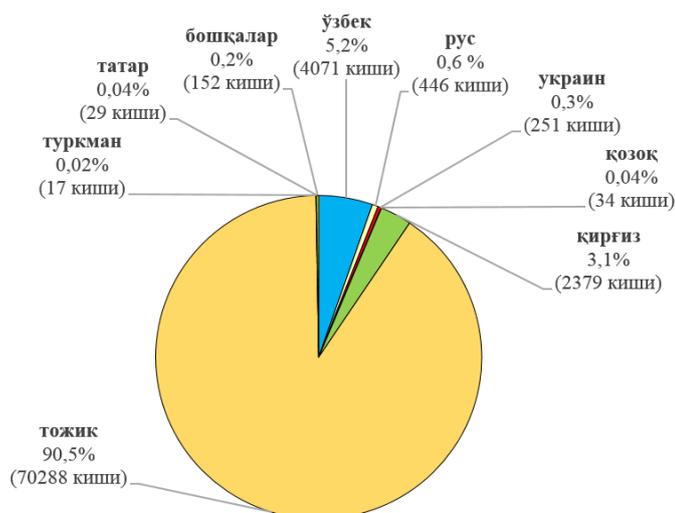
Ўсимлик ва ҳайвонот дунёси. Тоғ тераги, арча, наъматак ва турли буталар ўсади. Ҳайвонлардан тулки, бўри; қушлардан каклик, бедана, қарға ва қалдирғоч учрайди. Бироқ, аҳоли пунктларининг энига томон кенгайиши натижасида ёввойи ҳайвонлар тобора камайиб бормоқда. Жумладан, тўнғиз ва булбул сўнгги вақтларда деярли учрамаганлиги қайд этилган. Ноёб ўсимликлар кам ўзлаштирилган ҳудудлардагина сақланиб қолган.

Иқтисодий ва ижтимоий географик хусусиятлари

Аҳолиси. Сўх анклавининг демографик салоҳияти ўзига хос бўлиб, аҳолиси 2021 йил январь бўйича 79,1 минг кишини ташкил қилади [133] ҳамда 2020 йил январга нисбатан 1,5 минг кишидан ортиқ кўпайган.

Аҳоли кўп тилли бўлиб, бу унинг субмиллий хусусиятга эга эканлиги билан изоҳланди. Сўхликлар тожик, қирғиз, ўзбек ва рус тилларини билади. Чунки,

аҳолининг миллий таркибида тожиклар 90,5%, ўзбеклар 5,2%, қирғизлар 3,1 фоизни ташкил қилади [35] ҳамда бундай этник тузилма бошқа

25-расм. Сўх анклави аҳолисининг миллий таркиби (2020 йил 1 январь бўйича 77 667 киши)

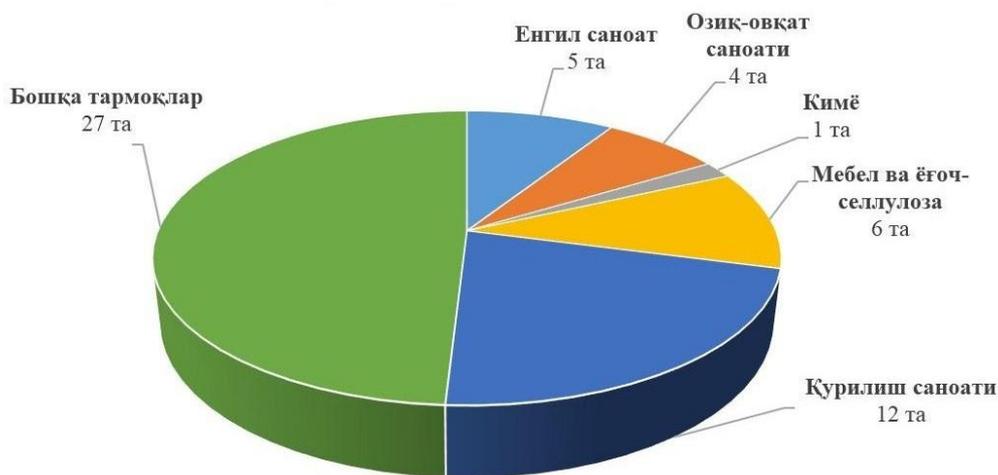
Марказий Осиё анклавларида учрамайди (25-расм). Ўзбекистонга қарашли бўлганлиги учун давлат тили ўзбек, лекин аҳоли этник тожиклар бўлганлиги сабабли тожик тилида гаплашилади [125]. Туманнинг маҳаллий газетаси “Садой Сўх” ва радио эшиттиришлар ҳам тожик тилида юритилади.

Аҳоли пунктлари. Сўх туманида 19 та аҳоли пунктлари мавжуд. Маъмурий маркази Равон шаҳарчаси бўлиб, 39°57'6" шимолий кенглик ва 71°28'29" шарқий узокликда жойлашган [134]. Шунингдек, Хушёр, Тул, Дувайрам, Лумбур, Сарикайда, Димарсант, Қизилқиёқ каби йирик қишлоқ аҳоли пунктлари ва шаҳарчалар мавжуд. Улар, асосан, Сўх дарёсининг ҳавзасида жойлашган. Урбанизация даражаси 63,6 фоиз бўлиб, шаҳар аҳолисининг сони туман маъмурий маркази ва шаҳарчалар ҳиссасига тўғри келади [35]. Туғилиш коэффициенти 22,8 ‰, ўлим коэффициенти 3,6 ‰ ҳамда табиий ўсиш 19,2 ‰ га тенг. Айни пайтда, аҳоли зичлиги 1 км² ҳудудга 351,4 кишига тўғри келади. Бу аҳоли зичлиги жиҳатдан Ўзбекистоннинг ўртача кўрсаткичидан 4 марта, Марказий Осиё минтақасиникидан қарийб 17 марта юқори ҳисобланади. Аҳолининг зич жойлашуви меҳнат ресурсларининг иш билан бандлигини

таъминлаш ва эҳтиёжни қондириш учун иқтисодий ривожлантиришни тақозо этади.

Иқтисодиёти. Ҳудуд аҳолиси, асосан, деҳқончилик билан банд. Анклав қишлоқ хўжалигида шолчилик, боғдорчилик ва сабзавотчилик аҳамиятли тармоқлар ҳисобланади.

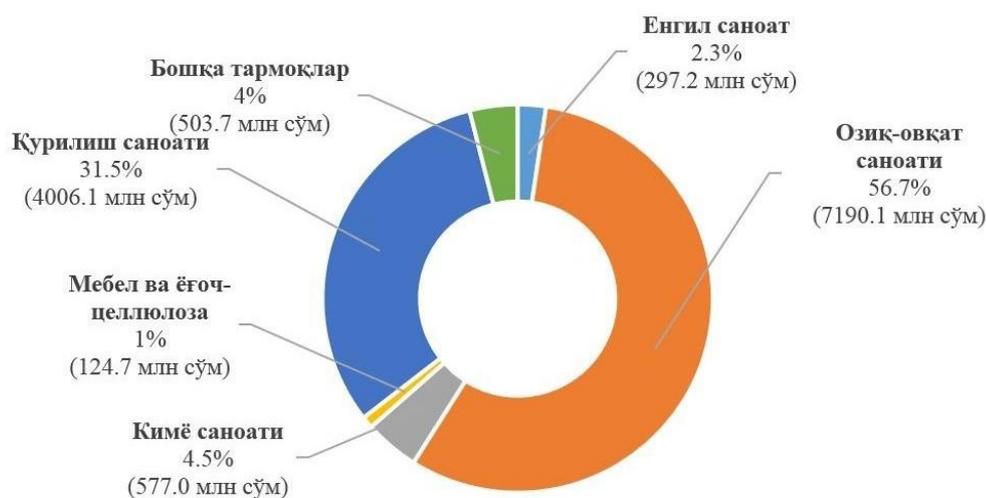
2016 йилдан буён Ўзбекистоннинг минтақа яхлитлигини таъминлаш, қўшничилик алоқаларини янада мустаҳкамлаш ва халқаро муносабатларни жадаллаштириш орқали иқтисодий-ижтимоий вазиятни янада такомиллаштиришга қаратилган сиёсати [60, -Б. 516] натижасида мазкур анклавда ҳам чегара олди савдоси ривожланиб, иқтисодий кўрсаткичлари ўсиб бормоқда. Анклавда кичик бизнес субъектларининг сони 792 тага тенг бўлиб, шундан 377

26-расм. Сўх анклавидаги ишлаб чиқариш корхоналарининг тармоқ таркиби (2019.01.01)

таси фермер хўжаликлари ҳисобланади [135]. Мавжуд ишлаб чиқариш субъектларининг 19,3 фоизи давлат мулки, 80,6 фоизи нодавлат мулки ва 74,1 фоизи хусусий мулк объектларидир. Мавжуд ишлаб чиқариш муассасаларидан 4 та озиқ-овқат саноати, 12 та қурилиш саноати, 5 та енгил саноат, 6 та мебел ва қоғоз ишлаб чиқарувчи, 1 та кимё ва нефт-кимё саноати ва 27 та бошқа турдаги маҳсулот етказиб берувчи корхоналар мавжуд [136] (26-расм). Ушбу ишлаб чиқариш тармоқларининг барчаси Сўхни Марказий Осиёдаги анклавларга нисбатан энг йирик иқтисодийга эга бўлган субмиллий анклав сифатида шакллантирган.

Сўх анклавидаги мавжуд 55 та ишлаб чиқариш корхоналарининг 2019 йил 1 январь бўйича, ялпи маҳсулоти 12,7 млрд сўм (1 млн 380 минг 304 АҚШ доллари)ни ташкил қилади. Ушбу кўрсаткичга кўра, субмиллий анклав ўзи тегишли Фарғона вилояти маъмурий туманлари ичида Фуркат (310 км²) туманидан олдинда туради, холос [137, -Б. 92]. Гарчи Сўх туманининг мазкур ишлаб чиқариш кўрсаткичи вилоятнинг бошқа туманларига нисбатан кичик бўлса-да, анклав ҳудуд учун катта кўрсаткич ҳисобланади. Мавжуд ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатишнинг мужассамлашуви маъмурий маркази – Равон, шунингдек, Балиқчи, Ҳушёр, Янгиариқ каби аҳоли пунктларига тўғри келади. Агар ишлаб чиқариш корхоналари маҳсулотларнинг умумий қиймати 12,7 млрд сўмни ташкил қилса, унинг энг катта қисми озиқ-овқат (56,7 %) ва қурилиш (34,5 %) саноатига тўғри келишини кўриш мумкин (27-расм).

27-расм. Сўх анклавидаги корхоналарнинг ишлаб чиқариш ҳажми (млн сўм ва фоиз, 2019.01.01.)

Чунки, анклав ҳудудида юқорида келтирилган маиший хўжалик учун зарур бўлган маҳсулот ишлаб чиқарадиган корхоналарга талаб юқори.

Шаклланиш тарихи.

Сўх ҳавзасида жойлашган Селунгур ғоридан палеолит даврига мансуб кўплаб ашёлар топилган. 1890 йилда Сўх ҳудудидан илон шакли бўрттириб туширилган тош тумор топилган.

Археологларнинг аниқлашича, бу тумор милoddан аввалги III минг йиллик охири — II минг йиллик бошларига мансуб. 982 – 983 йилларда форс-тожик тилида ёзилган “Худуд ул-олам” китобида Сўхнинг тоғлар орасида жойлашганлиги ва унда 60 та қишлоқ мавжудлиги келтирилган [123, -Б. 293]. Шунингдек, Заҳириддин Муҳаммад Бобур ҳам ўзининг “Бобурнома” китобида Кобул сафаридан олдин Сўхда бир йилда турганлигини келтирган [105, -Б. 7]. XVIII асрнинг охирига қадар Сўх мустақил маъмурий беклик бўлган, лекин кейин токи 1876 йилгача Қўқон хонлиги таркибига кирди. Қўқон хонлиги 1876 йили Россия империяси ҳокимиятига ўтказилиши ва Фарғона вилояти ташкил этилиши билан 1880 йил бошида мустақил қишлоқ сифатида Туркистон генерал губернаторлигининг Фарғона вилояти Қўқон уезди таркибига кирди. 1923 – 1929 йилларда совет ҳокимиятини тўлиқ ўрнатганидан сўнг, 1926 – 1929 йилларда ўтказилган миллий чегараланиш жараёнида Сўх худуди Риштон туманига қўшилди. 1955 йилги хариталардан кўриш мумкинки, ўша вақтларда Сўх Ўзбекистоннинг бевосита давоми бўлган. 1955 йилда Москва томонидан Сўхнинг шимолий қисмини Қирғизистон Совет Республикасига қўшиб юборилиши билан, асосий давлатдан узилиб қолган [138]. Мазкур даврда Сўх ва Риштон оралиғидаги ҳудудлардан чорвадор қирғизларнинг яйлов сифатида фойдаланиши кўзланган ва миллий чегараланиш хусусиятлари инобатга олинмаган. Давлат чегараланишининг бундай ноқилона ўтказилиши, кейинчалик, кўплаб муаммоларнинг юзага келишига замин яратган.

Сўх худуди 1942 – 1959 йиллар оралиғида алоҳида туман бўлган бўлса, 1959 – 1990 йилларда Риштон тумани таркибига киритилган. Кейинчалик, яна 1990 йилнинг 27 феврилида маъмурий маркази Равон бўлган туман сифатида ташкил этилган [125].

Геосиёсий манзараси.

Сўх субмиллий анклав ҳудуд сифатида Марказий Осиё мамлакатлари ўртасида ўзига хос “геосиёсий майдон” вазифасини бажариб келган. 1996 йили имзоланган Ўзбекистон ва Қирғизистон

ўртасидаги абадий дўстлик меморандумига қарамай, икки мустақилликка эришган собиқ совет давлати ўртасидаги ўзаро муносабатлар савдо, сув масалалари, чегара демаркацияси ва миллий – этник низолар, жумладан, анклавлар масаласида ҳам қийинчиликлар келтириб чиқарди [18]. Ўзбекистон узунлиги 17 км ва кенглиги 1 км бўлган йўлак беришни Қирғизистон ҳукумати билан ер алмашлаш эвазига келишишга уринди, бироқ, бу масала ўз ечимини топмади.

Анклавнинг жойлашувидан келиб чиққан ҳолда, савдо-сотиқ ва ижтимоий алоқалар жараёни кўп йиллар давомида муаммоли бўлган. Чунки террористик гуруҳларнинг Сўх орқали Ўзбекистонга кириб келишини олдини олиш учун чегаралар миналаштирилган, кириб-чиқиш постлари қаттиқ назорат остига олинган эди.

Ўзбекистон-Қирғизистон муносабатларнинг тобора дўстона тус олиб бораётгани икки мамлакат ўртасидаги яхши қўшничилик алоқаларининг маҳсулидир. Шундай бўлсада, узоқ давр мобайнида мавжуд бўлган геосиёсий босимнинг натижалари тўлиқ бартараф этилган эмас. Жумладан, 2020 йил май ойининг охирида Сўх туманининг Чашма ва Қирғизистоннинг Қадамжой туманидаги анклавга туташ чегара қишлоғида низоли вазият келиб чиқди. Бунинг сабаби икки давлат чегарасида жойлашган Чашма булоғи сувидан фойдаланиш ва унинг, аслида, қайси ҳудудга тегишли эканлиги бўйича бошланган тортишувлар муаммонинг кескинлашишига сабаб бўлган. 2020 йил 1 июнь куни Ўзбекистон Республикаси бош вазири Қирғизистон Республикаси бош вазирининг биринчи ўринбосари билан Баткен вилоятидаги «Чечме-Автодорожный» назорат-ўтказиш пунктида учрашди. Шунингдек, учрашувда ДХХ раиси ва Фарғона вилояти ҳокими ҳам иштирок этди [139]. Учрашувда икки томонлама ҳамкорликка оид кенг кўламли масалалар муҳокама қилинди. Трансчегаравий ҳамкорликни ривожлантириш ва чегарада юзага келадиган муаммоларни дўстлик, яхши қўшничилик ва стратегик шериклик руҳида, шунингдек, Ўзбекистон Республикаси ва Қирғизистон

Республикаси ўртасида 2017 йил 6 октябрда имзоланган чегара ҳудудида ишонч чоралари бўйича Битим қоидаларига мувофиқ ҳал қилиш тўғрисида келишувга эришилди [140].

Қолаверса, анклавга эътибор янада оширилиб, 2020 йил 8 августда Ўзбекистон Республикаси Президентининг «2020-2021 йилларда Фарғона вилоятининг Сўх туманини комплекс ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги 4798-сонли Қарори имзоланди [141].

Қарор Фарғона вилояти Сўх туманининг мавжуд ресурсларидан самарали фойдаланиш, муҳандислик-коммуникация тармоқларини модернизациялаш, ижтимоий ва ишлаб чиқариш инфратузилмаларини ривожлантириш, саноат салоҳиятини янада ошириш, қишлоқ хўжалиги, сервис ва хизмат кўрсатиш сифатини яхшилаш, шунингдек коронавирус пандемияси шароитида аҳоли бандлигини таъминлаш ва даромадларини ошириш ҳисобига туман аҳолисининг турмуш даражасини яхшилаш мақсадида қабул қилинган бўлиб, у билан 2020-2021 йилларда Сўх туманини комплекс ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш чора-тадбирлари дастури ҳам тасдиқланган.

Қуйидагилар Сўх туманини комплекс ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш йўналишлари этиб белгиланиши катта аҳамият касб этди:

- замонавий рақобатбардош саноат маҳсулотларини ишлаб чиқариш бўйича янги қувватларни ташкил этиш ва уларни ишлаб чиқаришни рағбатлантириш, хизматлар соҳасини ривожлантириш, тадбиркорликни янада қўллаб-қувватлаш;

- қишлоқ хўжалигини янада ривожлантириш, соҳада фойдаланилмаётган ва фойдаланишдан чиқиб кетган ерларни ўзлаштириш, ирригация-мелиорация тадбирларини амалга ошириш, чорвачилик, шу жумладан паррандачилик ва балиқчилик тармоғини янада ривожлантириш;

- йўл – транспорт, муҳандислик – коммуникация инфратузилмасини ривожлантиришга, аҳолининг уй-жой маиший

шароитларини яхшилашга, соғломлаштириш ва маданий ҳордиқ чиқаришини ташкиллаштиришга қаратилган тадбирларни амалга ошириш, туман марказини ободонлаштириш;

- таълим ва тиббиёт муассасаларининг моддий-техника базасини мустаҳкамлаш, тиббиёт соҳаси ва педагог ходимларнинг меҳнатини янада рағбатлантириш, туманда олий маълумотли мутахассисларга бўлган эҳтиёжни қондириш, таълим ва тиббиёт хизматлари сифатини ошириш;

- аҳолини ижтимоий қўллаб-қувватлашни янада кучайтириш, уларнинг иш билан бандлигини таъминлаш.

Шунингдек, қарор билан Сўх туманини комплекс ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш чора-тадбирлари дастурини амалга ошириш бўйича республика ишчи гуруҳи таркиби белгиланди [142]. Шунингдек, анклавнинг туристик салоҳиятини ошириш, иқтисодий-ижтимоий аҳволни яхшилаш бўйича дастурлар ишлаб чиқилиб, кўшни Қирғизистон билан муносабатларни барқарорлаштиришга эришилмоқда. Музокара ва келишувларнинг яна бир ижобий самараси сифатида 2021 йил 1 апрелда Риштон – Сўх йўли қайта очилиб, фойдаланишга топширилди.

Сўх ҳудуди етарлича имкониятларга эга. Агар ундан тўғри фойдаланиб, инсон омилидан самарали фойдаланилса, анклавлик муаммоси бартараф этилади ҳамда ҳудуд аҳолисининг ҳаёт даражаси кўтарилиб, ижтимоий-иқтисодий вазияти яхшиланади, “ўсиш нуқтаси” сифатида таркиб топади.

II.4. Марказий Осиё минтақасининг замонавий геосиёсий манзараси ва интеграция масалалари

Жаҳондаги ҳудудий, иқтисодий-ижтимоий, тарихий-маданий ва бошқа жиҳатларига кўра яхлитликни ташкил этган минтақалар ичида Евросиё материгининг ўртасида жойлашган Марказий Осиё ўзига хос аҳамиятга эга. Қозоғистон, Туркменистон, Ўзбекистон, Қирғизистон ва Тожикистон мамлакатларини ўз ичига олган мазкур ҳудудда етакчи глобал давлатларнинг ўзаро рақобатли манфаатлари

кесишади [60]. Чунки минтақа улкан энергетик ҳамда минерал ресурслар, маданий-цивилизациявий ва, энг муҳими — инсон салоҳияти, меҳнат ресурсларига эга. Шу нуқтаи назардан, узоқ муддатли барқарорлик ҳақида гап кетар экан, Марказий Осиёда рўй бераётган ҳодисалар йўналиши ҳамisha минтақадаги геосиёсий рақобат билан боғлиқ эканлиги ва мана шу ҳолат Марказий Осиё мамлакатлари учун энг муҳим таҳдидлардан бири бўлиб қолишини алоҳида таъкидлаш керак.

Шу жиҳатдан, кейинги вақтда барча соҳада минтақавий ўзаро алоқалар кучайтирилмоқда. Минтақа ичидаги энг кескин муаммолар — хавфсизлик, давлат чегаралари ва сувдан фойдаланиш тизимли асосда ҳал қилинмоқда. БМТ Бош Ассамблеяси томонидан Марказий Осиё бўйича резолюциянинг қабул қилиниши жаҳон ҳамжамияти томонидан мазкур минтақа давлатларининг жипслашуви, бинобарин, улар биргаликдаги саъй-ҳаракатлар билан умумий муаммоларни ечиш, хавфсизлик ва барқарор тараққиётни таъминлашга қодир эканлиги тан олинаётганининг ёрқин тасдиғидир [143].

Марказий Осиё ҳудуди қадим замонлардан узоқ ва яқин кўшни давлатлар диққат-эътиборини ўзига жалб этиб келган. Милоддан олдинги даврда Эрон ҳукмдори Доро I, Македониялик Александрнинг Марказий Осиё ҳудудларини босиб олишга қаратилган тажовузкорона ҳаракатларига тарихнинг ўзи гувоҳ. Кейинги даврларда эса Кушонийлар томонидан Марказий Осиёни босиб олиниши, Шарқий Туркистонга Турк ҳоқонлигининг ҳужуми, милодий VII-VIII асрларда араб халифалигининг Марказий Осиёни забт этиши, XIII асрнинг бошларида Чингизхон бошчилигидаги қудратли мўғул империяси кўп сонли кўшинларини Марказий Осиёга бостириб кириши, XIX аср охирида эса минтақа учун Чор Россияси ва Буюк Британиянинг кураш олиб бориши ўлканинг нақадар улкан геосиёсий аҳамиятга эга эканлигидан далолат беради.

Хўш, Марказий Осиё ўзидаги қандай жозибали томонлари билан кўплаб кучлар эътиборини ўзига жалб этиб келмоқда?

Биринчидан, минтақа географик жойлашув нуктаи назаридан, тарихий “Буюк Ипак йўли” ҳамда Ҳиндистондан шимолий ўлкалар – Россия ва Европага ўтадиган савдо йўли кесишган жойда, стратегик жиҳатдан қулай минтақада жойлашган.

Иккинчидан, Марказий Осиё ўзининг бой табиий бойликлари билан қадим замонлардан буён кўплаб ҳукмдорлар эътиборини ўзига тортиб келган бўлиб, ўша замонлардаги йирик давлатларнинг геосиёсий манфаатлари доирасидан ўрин олган эди. Бу эса ўз навбатида, йирик давлатларнинг Марказий Осиёни геосиёсий манфаатлари доирасига киришини эълон қилиб, минтақада фаол ҳаракатлар олиб боришга ундаган. Ҳудуд материкнинг қоқ юрагида жойлашган. Чунончи, Николас Спайкменнинг геосиёсий қарашларига кўра, ким Евросиёни назорат қилса, у жаҳон тақдирини ҳал қилади. Бу каби ёндашувлар, табиийки, ўлкага бўлган қизиқишни доимо ошириб келган.

Ҳозирги вақтда тизимли мулоқот, барча томонларнинг манфаатларини инобатга олиш ва оқилона муроса асосида ўзаро манфаатли ҳамкорликни ривожлантириш масалалари Марказий Осиёнинг барча мамлакатлари томонидан қўллаб-қувватланмоқда [144]. Бу борада, айниқса, минтақанинг марказида жойлашган Ўзбекистон алоҳида аҳамият касб этмоқда.

Ўзбекистон Республикаси – тобора ривожланиб бораётган мустақил давлат. Унинг микрогеографик ўрни минтақадаги барча мамлакатлар билан чегарадошлиги натижасида қулайлик касб этади. Бинобарин, Ўзбекистоннинг ҳудудий макон хусусиятлари, унинг географик ўрни ички ва ташқи сиёсатни танлаш ҳамда амалга оширишда катта аҳамиятга эга. Мамлакат бугунги кунда қўшни давлатлар ўртасида боғловчи ҳалқа вазифасини ўтайди. Буларнинг барчаси республиканинг жаҳон иқтисодиётига интеграциялашуви, чет эл инвестицияларини жалб қилиш мамлакатни давлатлар ўртасида ўзаро фойдали ҳамкорликнинг, товарлар ва капитал транзитининг ўзига хос минтақавий марказига айлантиради [145]. Ўз атрофидаги тўрт ядровий давлат: Россия, Хитой Халқ

Республикаси, Ҳиндистон ва Покистон билан шундай ташқи сиёсатни йўлга қўйганки, уларнинг бирортасига ён босиш ёки яқин ҳарбий ҳамкорликка асосланган ташқи сиёсатни олиб бормади. Ўзбекистон Республикаси суверен давлат сифатида дунёдаги ҳар бир мамлакат билан тенг ҳуқуқли яқин қўшничилик, сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий соҳаларда ўзаро манфаатли ҳамкорлик сиёсатини олиб бораётганлиги туфайли ҳам мамлакатда устувор барқарор вазият вужудга келди ва Ўзбекистон ўзи танлаган йўлдан собитқадамлик билан ривожланиб бормоқда.

Таъкидлаш лозимки, Ўзбекистон раҳбарияти 2012 йил 10 сентябрда минтақадаги барқарор вазиятни сақлаб қолиш йўлида қуйидаги асосий жиҳатлардан иборат бўлган Ўзбекистон Республикасининг Ташқи сиёсий фаолият концепциясини қабул қилган бўлиб, унда мамлакат ташқи сиёсатининг асосий жиҳатлари акс эттирилган [146]. Жумладан:

1. Ўзбекистон мамлакатдаги миллий манфаатларга зид келмаслик шarti билан иттифоқлар ва халқаро ташкилотларда иштирок этиш ҳуқуқини ўзида қолдиради.

2. Ўзбекистон турли ҳарбий блокларда иштирок этмайди ва ташкилот ҳарбийлаштирилган тақдирда ундан чиқиб кетиш ҳуқуқига эга.

3. Ўзбекистон Республикаси ўз ҳудудида ҳар қандай ҳарбий базалар ёки объектларни жойлаштирамайди.

4. Ўзбекистон Республикаси Қуроли кучлари чет элдаги ҳарбий операцияларда иштирок этмайди.

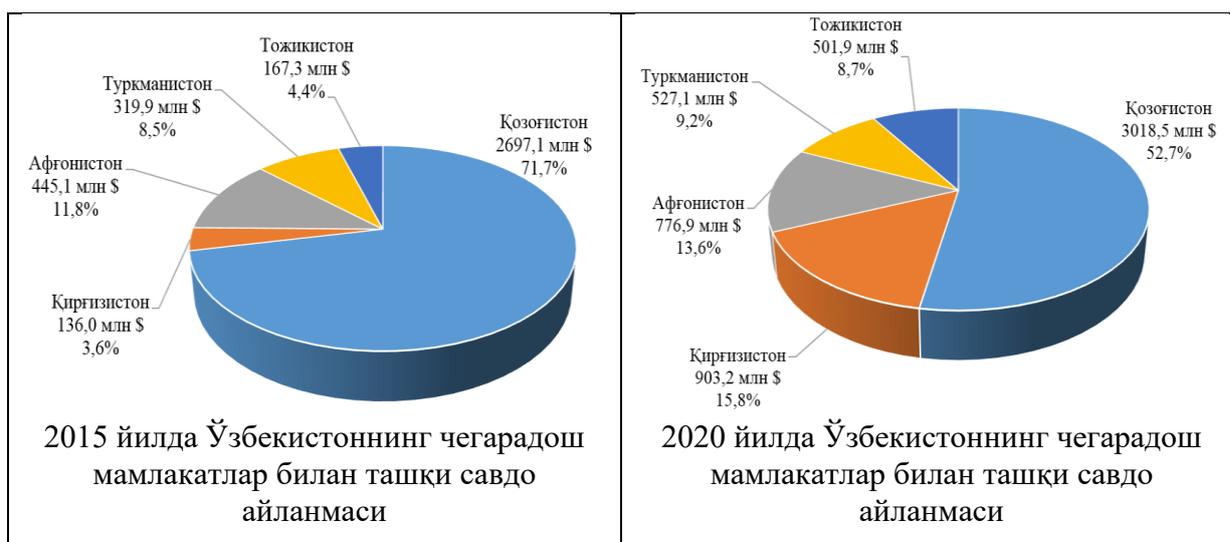
2020 йил 29 декабрда Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёев Олий Мажлисга йўллаган Мурожаатномасида Ташқи ишлар вазирлигининг устувор ва долзарб вазифаларидан бири сифатида «Ташқи сиёсий фаолият концепция»сини янада такомиллаштириб, унинг янги таҳририни ишлаб чиқишни белгилаб берди [178].

2019 йилдан жаҳонда содир бўлган COVID-19 пандемияси халқаро расмий давлат ташрифлари учун тўсиқ бўлган бўлсада,

онлайн келишувларни амалга ошириш ва гуманитар ёрдам кўрсатиш ишлари баробарида кўплаб давлатлар билан ўзаро алоқалар янада мустаҳкамланди.

Ўзбекистон асосий эътиборини минтақа яхлитлигини таъминлаш, кўшничилик алоқаларини янада мустаҳкамлаш ва халқаро муносабатларни жадаллаштириш орқали иқтисодий-ижтимоий вазиятни янада такомиллаштиришга қаратмоқда. Шу ўринда, 2017 йил Ўзбекистон Республикаси Президентининг: “Биз кўшниларибиз билан сув ресурсларидан биргаликда фойдаланиш, чегараларни белгилаш, ўтиш пунктларини очиш, транспорт қатновини қайта тиклаш ва кенгайтириш каби кўплаб нозик масалаларнинг ечимини топдик” деган сўзларини келтириш мақсадга мувофиқ бўлади [60]. Хусусан, Ўзбекистон-Қирғизистон ўртасидаги эксклав, анклав ва бошқа муаммоли чегара ҳудудлари, Тожикистон билан охирига етказилмаган делимитация ишлари ижобий тарзда ҳал этилмоқда.

Чунончи, мамлакат Президенти Ш.М.Мирзиёев 2018 йилда 18 та давлатлараро расмий ташрифлар амалга оширди ва, бу орқали, 52 миллиард долларлик 1080 та лойиҳа бўйича келишувларга эришилди [147].

28-расм. Ўзбекистоннинг қўшни давлатлар билан ташқи савдо айланмаси (2015-2020 йиллар)

Савдо-иқтисодий алоқалар ҳам сезиларли даражада фаоллашди. Ўзбекистоннинг Марказий Осиё давлатлари билан товар айланмаси бир неча баробар ортди. Ҳамкорликнинг ўсиб бораётган суръатларидан минтақадаги барча мамлакатлар реал фойда олмоқда. Чунончи, Ўзбекистоннинг кўшни мамлакатлар билан умумий ташқи савдо айланмаси 2015 йилда 3 765,4 млн долларни ташкил этган бўлса, бу кўрсаткич 2020 йилда 5 727,6 млн долларга етди ёки кейинги 5 йилда 152,1 фоизга ўсди [148]. Жумладан, 2015 йилда Ўзбекистоннинг Марказий Осиё давлатлари билан ташқи савдо айланмасининг 7/10 қисми Қозоғистонга тўғри келган. Кейинги йилларда минтақадаги интеграция жараёнларининг жадаллашуви натижасида бошқа черагадош давлатлар билан ташқи иқтисодий алоқалар динамик тарзда ортди. Хусусан, делимитация-демаркация, транзит йўллاردан фойдаланиш муаммоси ва сув ресурслардан фойдаланиш каби муаммолар сабаб Ўзбекистон билан муносабатлари суи бўлган Қирғизистон билан савдо ҳажми 136,0 млн доллардан 903,2 млн долларга (6,6 баробар), Тожистон билан 167,3 млн доллардан 501,9 млн долларга (3,0 баробар) ортди (6-илова). Ўзаро ҳамкорликнинг кучайтирилиши натижасида Афғонистон билан ҳам алоқалар анчайин жадаллашди (28-расм).

Ўзбекистон – Афғонистон муносабатлари. Марказий Осиёнинг жанубий ҳудудларига туташган Афғонистон Ислом Республикасидаги бир неча йиллардан буён давом этиб келаётган уруш ҳаракатлари натижасида мамлакатда янги бошқарув тизими шаклланди. Шу жиҳатдан, мустақил Ўзбекистон ва Афғонистон муносабатларини икки босқичга бўлиб таҳлил қилиш ўринли бўлади:

1. Республика бошқарувидаги Афғонистон ҳукумати.
2. “Толибон” ҳаракатининг ҳукумат тепасига келиши ва амирлик бошқаруви шаклланиш жараёнидаги Афғонистон ҳукумати.

Биринчи босқич. Афғонистонда узоқ вақт давомида ҳукумат ва “Толибон” ҳаракати ўртасида давом этган уруш ҳаракатлари

Марказий Осиё давлатларига “илиқ денгизлар”даги портларга чиқиш ва, шу йўл билан, жаҳон хўжалик алоқалари тизимига кўшилиш имконини берадиган янги транспорт–коммуникацияларини очиш йўлида асосий ғов бўлиб келди [149, -Б. 120]. Шу муносабат билан, 2018 йилнинг март ойида Афғонистон бўйича Тошкент конференцияси ўтказилди. Анжуман якуни бўйича қабул қилинган, унинг барча қатнашчиларининг яқдил позицияси ифода этилган “Тошкент декларацияси” Афғонистонда тинчлик ўрнатиш бўйича ўзига хос Дастур бўлди. Айнан ушбу конференциядан сўнг Афғонистондаги барча сиёсий кучлар, жумладан, “Толибон” ҳаракати иштирокида музокаралар жараёнини бошлашга қаратилган халқаро ҳаракатлар янада фаоллашди. Афғонистонда тинчликнинг қарор топиши натижасида, нафақат Марказий Осиё, балки жаҳондаги “оғриқли нуқта”лардан бирига барҳам берилган бўлади. Чунки у террористик ва экстремистик “функция”га эга эканликдан ташқари, наркобизнес ўчоғи ҳамдир. Юқоридаги ҳолатларни инобатга олган ҳолда, минтақа мамлакатлари Афғонистондаги вазиятни яхшилаш бўйича тизимли ишларни амалга ошириб келмоқда. Жумладан, Ўзбекистоннинг Афғонистон масаласи бўйича томонлараро ўзаро ҳамкорлигини қуйидагиларда кўриш мумкин:

- Сурхондарё вилоятидан Афғонистоннинг Боғлон вилояти Пули-Хумри шаҳригача 260 км узунликдаги "Сурхон – Пули-Хумри" электр узатиш линиясини қуриш лойиҳасини амалга оширилиши;
- Мозори Шариф – Ҳирот темир йўл линиясини қуриш бўйича қўшма лойиҳаси амалга оширилиши;
- Термизда “ўзбек-афғон” таълим марказининг очилиши;
- Афғон капитали иштирокида ҳамкорликдаги қўшма корхоналар ташкил этиш ва ҳ.к.

Ўзаро ҳамкорликнинг кучайтирилиши натижасида Афғонистон билан ҳам алоқалар анчайин жадаллашди (28-расм).

Умуман олганда, бу босқичда Ўзбекистон-Афғонистон муносабатлари динамик равишда ўзгариб турган. Сўнгги беш йилликдаги “Янги Ўзбекистон – янги қўшничилик” тамойили натижасида алоқалар муттасил ижобийлашиб борди. Чунончи, 2015 йилда Ўзбекистоннинг Афғонистон билан ташқи савдо айланмаси 445,1 млн доллар бўлган бўлса, 2021 йилда бу кўрсаткич 776,9 млн долларга ортди ва ҳоказо.

Иккинчи босқич. Йигирма йилдан ортиқ вақт мобайнида²¹ АҚШ қўшинлари Афғонистонда “минтақа хавфсизлиги учун” деган даъво билан ўз қўшинларини жойлаштирди. Бу муддат давомида афғон ҳукумати ва диний-фундаменталистик гуруҳлар ўртасида ҳокимият учун курашлар муттасил бўлиб келган. Узоқ йиллик саъй-ҳаракат ва ортиқча ижтимоий-иқтисодий сарфланмалардан сўнг, ниҳоят, 2021 йил 14 апрелда АҚШ Президенти Жо Байден Афғонистондан 2021 йил 1 майдан бошлаб Америка қўшинларини олиб чиқиб кетилишини эълон қилди [179].

Белгиланган муддатдан бошлаб Америка армиясининг чиқиб кета бошлаши ортидан Афғонистонда “Толибон” ҳаракати мамлакат ҳудудларини бирин-кетин эгаллай бошлади. Расмий ҳукумат қаттиқ қаршилик кўрсатишига қарамай, лекин кучлар мувозанати тез ўзгара бошлади. Албатта, Толибларнинг яшин тезлигидаги ҳужумлари афғон ҳукумати ва халқаро ҳамжамиятни доғда қолдирди. Ҳеч ким Кобул америкалик ҳарбийлар ва унинг иттифоқчилари олиб чиқилиши жараёни яқунланишидан олдин қулашини кутмаганди [180]. Расман, 2021 йил 15 августда Афғонистон Ислом Республикаси “қулади” ва мамлакат деярли Толибонлар томонидан эгалланди. 6 сентябрда эса эгалланмаган охириги ҳудуд – Панжшер ҳам қўлга киритилиб, Афғонистон тўлиқ “Толибон” назоратига ўтди [181].

2021 йил 17 августдаги биринчи матбуот анжуманида Толибон вакили ислом шариати асосида бошқариладиган давлат тузиш учун курашишаётгани, қўшни давлатларга даҳл қилинмаслиги, улар ҳеч

²¹ “2001 йил 11 сентябрь воқеалари”дан сўнг

кимдан қасос олишга уринмасликлари, аёлларнинг шариатдаги ҳуқуқлари ҳимоя қилинишини таъкидлаб ўтди [182].

Келтириб ўтилганидек, 2021 йилнинг учинчи чорагидан бошлаб Ўзбекистонга чегарадош Афғонистонда вазият буткул ўзгариб кетди. Аммо бундай ҳолат қачондир бўлиши мумкинлигини инобатга олиб, Ўзбекистон ва бошқа Марказий Осиё мамлакатлари узоқ йиллик тажрибалар асосида геосиёсий вазиятга доимо ўз муносабатини билдириб келган.

Жумладан, Ўзбекистон доимий равишда Афғонистонда тинчлик ўрнатиш масаласига катта эътибор қаратган. Чунончи, 2018 йил Толибон вакиллари билан тинчлик музокаралар олиб борилгани хусусида 2021 йил 27 август куни Ўзбекистон Президенти Ш.М.Мирзиёев қуйидагиларни келтириб ўтгани эътиборга молик: “Толиблар билан икки йил олдин мулоқот олиб боргандик, ҳали ҳеч бир давлат бу ишни қилмаганда мен улар билан мулоқот қилиш бўйича топшириқ бергандим. Уларнинг Доҳадаги раҳбари Биродар жаноблари ўшанда Ўзбекистон томонига бирорта ўқ отилмаслиги бўйича ваъда берганди. Ваъдасини бажараётгани учун ҳам улар билан мулоқот қилиб туришимиз табиий. Биз учун халқимизнинг тинчлиги керак. Халқимиз тинч бўлиши учун, ким бўлишидан қатъи назар, исталган томон билан гаплашаман. Афғонистонда шундай ҳолат бўлишидан икки йил олдинги таҳлилларимиз далолат берган эди”. Мазкур “Янги Ўзбекистон – янги кўшничилик” тамойилига асосланган муносабатлар янги афғон ҳукумати – Афғонистон Исломи Амирлиги билан келгусида ижобий геосиёсий ва геоиқтисодий алоқалар йўлга қўйилишида асос вазифасини бажаради.

Янги муносабатлар замирида Афғонистон Исломи Амирлиги музокаралар гуруҳи аъзоси ва “Толибон” ҳаракати сиёсий идораси матбуот котиби Муҳаммад Суҳайл Шаҳин Ўзбекистон Ташқи ишлар вазирлигига Ўзбекистон мустақиллигининг 30 йиллиги муносабати билан ўз раҳбарияти номидан табрик мактуби йўллаган. “Биродар Ўзбекистон Республикаси раҳбарияти ва халқини Мустақиллик

байрами билан самимий табриклаймиз. Биз қўшни Ўзбекистон билан самарали ва дўстона муносабатлар ўрнатишни хоҳлаймиз. Ўзбекистон иштирокида Афғонистонда инфратузилма лойиҳаларини амалга ошириш, хусусан, темир йўл ва электр узатиш тармоқларини қуришни давом эттиришдан манфаатдорлигимизни тасдиқлаймиз”, - дейилади мактубда [183]. Бу эса икки томон учун ҳам манфаатли ва энг тўғри йўлдир.

Зеро, қандай бўлмасин, умумий хавфсизлик ва барқарорликни мутаҳкамлаш орқали автомобил ва темир йўлларини қуриш, табиий ресурсларни ташийдиган қувурлар ўтказиш, минтақавий ва трансминтақавий савдо-сотиқнинг ривожланиши учун қулай шароитлар яратади [147]. Натижада, Ўзбекистон Термиз – Ҳирот – Карачи йўналишида Ҳинд океанига чиқиш имкониятига эга бўлади.

Марказий Осиё мамлакатлари ижтимоий-иқтисодий ривожланиши истиқболлари жуда кўп жиҳатдан уларнинг ўзаро интеграциясига боғлиқ ва бу жараён яхши қўшничилик муносабатларининг мустаҳкамланишида муҳим аҳамиятга эга (29-расм).

29-расм. Марказий Осиё – ягона макон, ягона манфаатлар маскани

Минтақа давлатларидаги ўзаро интеграциялашувининг бир қатор муҳим географик омиллари уларнинг ўзаро ҳамкорликда фаолият олиб боришини тақозо этади. Ушбу омилларни қуйидагиларга ажратиш мумкин:

- ✓ иқтисодий-географик ўрнининг умумийлиги;

- ✓ темир йўл ва автомобиль транспорт тизимининг яхлитлиги ҳамда ўзаро боғланганлиги;
- ✓ йирик дарёлар ва суғориш каналларининг трансчегаравийлиги;
- ✓ тоғли ва текисликли мамлакатлар табиий ресурслари, айниқса, энергия манбаларининг бир-бирини тўлдирувчи хусусиятга эга эканлиги;
- ✓ минтақа халқларининг қон-қардошлиги, тарихий-маданий жиҳатдан умумийлиги;
- ✓ Оролнинг қуриб бориши, чўллашиш, ерларнинг шўрланиши, тоғ музликларининг интенсив равишда эриши, ҳаво ва сув ҳавзаларининг заҳарли чиқиндилар билан ифлосланиши сингари умумий долзарб экологик муаммоларнинг мавжудлиги;
- ✓ зилзила, сел ва сув тошқинлари, қор кўчкилари ва бошқа табиий офатларга биргаликда қарши курашишнинг зарурати ва ҳоказо [150, Б. 134].

Ўзбекистон – Қозоғистон муносабатлари. Икки мамлакат ўртасида ҳал қилиниши лозим бўлган чегара муаммолари ва низоли ҳудудлар деярли йўқ ҳисоби. Икки мамлакат орасидаги чегаранинг умумий узунлиги 2356,31 км ни ташкил қилади [143]. 2016-2018 йилларда ўзбек-қозоқ чегараларини делимитация – демаркация қилиш бўйича 18 та учрашув амалга оширилган. Аввал эришилган келишувларга мувофиқ, 2019 йилнинг 1-5 июль кунлари Қозоғистоннинг Алмати шаҳрида Ўзбекистон - Қозоғистон Қўшма демаркация комиссиясининг навбатдаги йиғилиши бўлиб ўтди. Учрашувда давлатлараро чегара демаркацияси бўйича якуний ҳужжатлар лойиҳаларини тайёрлаш бўйича ишлар давом эттирилди. Шу жиҳатдан, 2021 йил майда Тошкент вилоятининг икки давлат чегарасидаги умумий майдони 795,62 гектар бўлган Боғис ва Хиёбон аҳоли пунктлари томонларнинг келишуви билан ерлар Қозоғистонга ўтказилди [151]. Маълум қилинишича, Боғис қишлоғининг бир қисми 2002 йилда Ўзбекистон Биринчи Президенти И.А.Каримов томонидан имзоланган «Ўзбекистон–Қозоғистон Давлат чегарасининг алоҳида участкалари тўғрисида»ги икки томонлама

шартномага мувофиқ, Хиёбон қишлоғи эса Ўзбекистон ва Қозоғистон ҳукуматлараро комиссиясининг 2004 йилдаги баённомасига асосан ўзаро алмашишга келишилган ер майдони ҳисобланади. Қайд этилишича, икки томон келишган бўлишига қарамай, Боғис ва Хиёбон қишлоқлари йиллар давомида автоном ҳудуд бўлиб келган. Аҳолининг бир қисмида Қозоғистон, қолганида эса Ўзбекистон ҳужжатлари бўлган. Шу боис, қишлоқлар аҳолисининг иқтисодий-маданий фаолиятида муаммолар юзага кела бошлаган. Шундан сўнг Туркистон вилояти маслаҳати Кенгаши 2021 йил апрелда ҳукуматга томонларнинг келишуви билан Ўзбекистондан Қозоғистонга ўтган ерларни қўшиб, минтақа чегараларини ўзгартириш таклифини киритади [152]. Сўнгра 2021 йил 17 майда Қозоғистон ҳукуматининг 326-сонли Қарори билан икки қишлоқ Туркистон вилоятига ҳудудий жиҳатдан демаркация қилинади.

Қолаверса, 2019 йил июлда Ўзбекистон ва Қозоғистон ўртасида янги давлатлараро туташув пункти очилди [153], 2021 йил январда Туркистон-Чимкент-Тошкент тезюрар темир йўли қурилишида келишувга эришилди [154]. Бу орқали Ўзбекистоннинг Россия ва Европага чиқиш имконияти янада мустаҳкамландиган бўлди.

Ўзбекистон-Туркманистон муносабатлари. Туркманистон маданий жиҳатдан Ўзбекистонга кўп томонлама ўхшаш бўлиб, узок йиллардан буён илиқ қўшничилик муносабатлари ўрнатилган. Жумладан, 1996 йил Туркманистонда Тажан-Сарахс темир йўли қуриб, фойдаланишга топширилган бўлиб, мазкур 133 км узунликдаги темир йўлни қуришда Ўзбекистон катта молиявий ва техник ёрдам кўрсатган [155, -Б. 81].

Туркманистон билан Ўзбекистон ўртасидаги чегара узунлиги 1831,49 км га тенг [143]. Унинг 9/10 қисми аҳоли сийрак бўлган текислик-чўл зонасига тўғри келади. Мустақилликдан сўнг икки мамлакат ўртасида ер-сув масалаларида кескин зиддиятли вазиятлар вужудга келмаган. 2016-2018 йилларда чегара масалалари бўйича 9 марта учрашув ташкил қилинган. 2018 йил апрелда ҳудудлараро

ҳамкорликни ривожлантириш, савдо уйлари очиш, ишбилармонлар кенгаши ташкил этиш бўйича, шунингдек, транспорт, транзит, қишлоқ хўжалиги, фан-техника, касаба уюшмалари, спорт ва бошқа соҳаларга доир 17 та ҳужжат имзоланди. Бундан ташқари, ташриф доирасида олий ўқув юртлари ўртасида ва ахборот-коммуникация соҳаларида 15 та ҳужжат қабул қилинди [156]. Бу эса кейинги ҳамкорлик алоқалари учун пойдевор вазифасини бажарди.

Шунингдек, 2019 йилнинг 24-30 август кунлари Туркменистоннинг Туркманобод шаҳрида Ўзбекистон Республикаси ва Туркменистон ўртасидаги Давлат чегараси делимитация ва демаркация масалалари бўйича Ўзбекистон-Туркменистон ҳукуматлараро қўшма комиссияси ишчи гуруҳларининг навбатдаги учрашуви бўлиб ўтди ҳамда мунозарали ҳудудларни бартараф этиш бўйича келишувлар амалга оширилди [157]. Икки мамлакат ўртасида геосиёсий муносабатларнинг дўстона йўлга қўйилиши баробарида барча соҳаларда ҳамкорлик алоқаларининг ўсиши қайд қилинмоқда.

Ўзбекистон – Тожикистон муносабатлари. Бу икки давлат қадимдан муштарак тарихга эга. Лингвистик жиҳатдан бир-биридан фарқ қилсада, маданий жиҳатдан ўзаро уйғунлик акс этиб туради. Сув ресурслари ва энергетика масалалари бўйича Ўзбекистон Тожикистонга кўп жиҳатдан боғлиқ бўлса, Тожикистоннинг хорижга чиқишида Ўзбекистон асосий коридор бўлиб хизмат қилади.

Мустақилликнинг дастлабки ўн йиллигида террористик ҳаракатларнинг Ўзбекистонга оқимини тўхтатиш учун айрим чегара ҳудудлари миналаштирилган эди. 2018 йилда Ўзбекистон ва Тожикистон ҳукуматлари ўртасида ўзаро чегара ҳудудини миналардан тозалаш бўйича келишувларга эришилади ва кўплаб чегара зоналарини миналардан тозалаш ишлари олиб борилиши натижасида мазкур низоли масала бартараф этилди.

Жумладан, 2018 йили Тожикистон Республикаси ва Ўзбекистон Республикаси ўртасидаги чегара масалалари бўйича

ҳамкорлик йўналишлари ва истиқболлари таҳлил қилиниб, мунозарали масалалар кўриб чиқилди. Жумладан:

1) Тожикистон ва Ўзбекистон ўртасидаги икки томонлама муносабатлар 1993 йил 4 январдаги “Дўстлик, яхши қўшничилик ва ҳамкорлик тўғрисида”ги Битимга, 2000 йил 15 июндаги “Абадий дўстлик тўғрисида”ги Битимга ва “Тожикистон Республикаси билан Стратегик шериклик тўғрисида”ги Битимга асосланади. 17 август куни Ўзбекистонни 2018 йилда ривожлантириш ва бошқа соҳаларда, айниқса чегара масалалари ва трансчегаравий ва савдо-транзит алоқаларини ривожлантириш соҳасида ҳамкорликни кенгайтириш учун мустаҳкам пойдевор қўйиш;

2) Тожикистон Республикаси ва Ўзбекистон Республикаси 2018 йил 17 август куни Тожикистон ва Ўзбекистон давлат чегарасининг алоҳида участкалари тўғрисидаги Битимни ратификация қилиш тўғрисида ноталар алмашдилар. Шунга асосан Фарход тўғонининг шартномавий ва ҳуқуқий мақоми аниқланди, унга кўра тўғон ҳудуди Тожикистон ихтиёрида, Фарход ГЭС инфратузилмаси эса Ўзбекистон ихтиёрида қолди. Тўғон хавфсизлигини таъминлаш учун Тожикистон, унинг сақланиши учун Ўзбекистон жавоб беради;

3) “Савдо, транзит ва транспорт-коммуникация ҳамкорлигини ривожлантириш ва ҳудудлараро ҳамкорлик тўғрисида”ги ҳукуматлараро Битим (2018 йил 9 март) ва “Чегара назоратчилари фаолияти тўғрисида”ги Битим (2018 йил 17 август) асосида амалга оширилади. Шу муносабат билан Тожикистон ва Ўзбекистон ўртасида 17 та чегара пунктларининг фаоллаштирилиши ва фуқароларнинг икки кунгача 30 кунгача визасиз бўлишини белгилаш икки мамлакат халқлари ўртасида алоқа қилиш учун янги шароитлар яратади ва ҳ.к.

Шу муносабат билан айтиш мумкинки, чегара омили давлатлараро муаммоларни ҳал қилишга, трансчегаравий, транзит ҳамкорликни ривожлантиришга ва минтақада интеграция жараёнларини кенгайтиришга ҳисса қўшади ва чегара масалаларини ҳал қилиш давлатлараро низоли омилларни йўқ қилади [119, -Б. 141-143].

Айни пайтда, транспорт соҳасидаги ҳамкорлик кенгайди. Тожикистон билан тўғридан-тўғри авиақатновлар тикланди. Товар айирбошлаш ҳажми ошмоқда, чегараолди ҳудудлар ўртасидаги алоқалар мустаҳкамланмоқда, маданий-гуманитар соҳадаги муносабатлар фаоллашмоқди.

Ўзбекистон – Қирғизистон муносабатлари. Ўзбекистонга чегарадош давлатлар ичида энг кўп низоли нуқталар Қирғизистонга тегишли. Жумладан, чорак асрдан кўпроқ вақт давомида Барак қишлоғининг халқаро анклав сифатида Ўзбекистон ичида мавжуд бўлиши, шунингдек, Қирғизистон ичида тўртта ўзбек эксклавининг жойлашуви анклав/экслав ҳудудлардан геосиёсий босим ўтказиш воситаси тарзида намоён бўлган. Чегараларнинг, асосан, тоғ ва тоғ олди ҳудудларидан ўтиши уларнинг белгиланишида муноараларни келтириб чиқарган эди.

Шу жиҳатдан, 2021 йил 24-25 март кунлари Тошкент шаҳрида Ўзбекистон Республикаси ва Қирғизистон Республикаси ҳукуматлари делегацияларининг Ўзбекистон – Қирғизистон Давлат чегарасини делимитация ва демаркация қилиш бўйича қўшма йиғилиши бўлиб ўтди. Музокаралардан сўнг Кўқ-Серек, Бойистон, Оқ-Тош, Қора-Белес, Ғовасой, Ўнғартоғ ҳудудидан Қирғизистонга низоли кичик ҳудудлар ўтказиш лойиҳалари белгиланган, бунинг эвазига Ўзбекистон Кампирровот сув омборидан фойдаланиш ҳуқуқини олади [158], қолаверса, Ўртатўқай сув омбори ҳудудий жиҳатдан Қирғизистонга ўтказилган бўлсада, сувининг 95 фоизидан ортиғидан ўзбеклар фойдаланиши белгиланган [159]. Шунингдек, давлатлар ўртасидаги низоли ҳудудларни бартараф этиш орқали ташқи иқтисодий алоқалар ва анклав/экславлар билан боғлиқ муаммоларга ижобий ечим бўйича келишувлар амалга оширилди. Хусусан, Риштон – Сўх йўлининг қайта очилиши катта аҳамиятга эга бўлди. Чунончи, Қирғизистон ҳудуди орқали Ўзбекистоннинг Сўх эксклавига ўтиш яқин чорак аср давомида анча қийинчиликларни келтириб чиқарган. 2019 йил 30 августда, расман, “Риштон-Сўх” йўли очилишига қарамай, 2014 йилдан буён Қирғизистон аъзо бўлган Евросиё иқтисодий иттифоқига Ўзбекистоннинг аъзо эмаслиги натижасида у билан боғлиқ

масалаларни ҳал этиш лозимлигини таъкидлаб, икки кундаёқ йўл беркитиб қўйилади [88].

А. 2019 йил 30 август [88]

Б. 2021 йил 1 апрель [160]

30-расм. Ўзбекистон ЕОИИга кузатувчи сифатида қўшилишидан аввал (А) ва кейин (Б) Риштон-Сўх йўлининг расман очилиш жараёнлари

Минтақавий ва региондаги интеграцияни мустаҳкамлаш мақсадида кўплаб муҳокамалардан сўнг Ўзбекистон Президенти 2020 йил 20 январда мамлакатнинг ЕОИИ ташкилотига кузатувчи давлат сифатида қўшилишини эълон қилди [161]. Бу орқали Қирғизистон билан чегара-божхона масалалари қайта кўриб чиқилиб, 2021 йил 1 апрел куни Фарғона вилояти ва Қирғизистоннинг Баткен вилоятлари орасида “Риштон” (“Қайтпас”) ва “Тул” (“Этикчи”) чегара постлари фаолияти тантанали маросим билан тикланиб, Қирғизистон орқали ўтган Риштон-Сўх йўли қайта очилди [160]. Натижада, Сўх анклави ва она давлат ўртасидаги транспорт муаммоси бартараф этилди (30-расм).

Минтақадаги бошқа мамлакатлар ҳам ўзаро ҳар томонлама алоқаларни амалга ошириши энг самарали йўл ҳисобланади. Гарчи 2021 йилда Тожикистон ва Қирғизистон ўртасида Ворух анклави атрофидаги ев-сув масалалари бўйича тўқнашувлар юзага келган бўлсада, қўшни давлатларнинг тинчликка амал қилиш бўйича кўрсатмалари асосида низонинг бартараф этилиши аҳамиятли бўлди. Шу каби ҳолатларни инобатга олиб, Марказий Осиёда геосиёсий вазиятларни тиимли таҳлил қилиб борувчи ҳамда уларни мувофиқлаштирувчи сиёсий институтларни ташкил этиш лозим ҳисобланади.

Зеро, минтақавий ҳамкорликнинг кучайиши, бу — объектив, барқарор ва ортга қайтмас тенденциядир [162]. Шунингдек, Ўзбекистон ўзининг макроиқтисодий ўрни ва геосиёсий мавқеини тобора мустаҳкамлаб бормоқда. Мустақил давлатлар ҳамдўстлигининг тенг ҳуқуқли аъзоси сифатида савдо-иқтисодий алоқаларни ривожлантириш, турли тармоқларда кўшма лойиҳаларни амалга ошириш, транспорт-коммуникация ва транзит салоҳиятини рўёбга чиқариш, хавфсизликни мустаҳкамлаш, маданий-гуманитар алмашинувларни кенгайтириш бўйича катта имкониятларни қўлга киритди. Қолаверса, 2020 йил декабрда МДХ давлатларининг навбатдаги саммитига раислик қилиши мамлакатнинг геосиёсий ҳолатини янада мустаҳкамланишига хизмат қилди [163]. Айниқса, ушбу саммитда Ўзбекистон ҳукумати томонидан мамлакат умумий муаммоларни ҳал қилишга янги, ностандарт ва ўзаро манфаатли ёндашувларни биргаликда ишлаб чиқиш ва амалга оширишга тайёрлиги таъкидланиб, Ҳамдўстлик доирасида “яшил” ва содалаштирилган йўлақлар амалиётини кенг жорий этиш, электрон савдони ривожлантириш бўйича ягона платформани ишга тушириш ва “йўл харитаси”ни қабул қилиш муҳимлиги қайд этилди [164].

Қолаверса, Ўзбекистон 2001 йилдан буён Шанхай ҳамкорлик ташкилотига аъзо. Тинчлик ва кўшничилик алоқаларини кучайтириш, терроризм ва экстремизмга биргаликда курашиш, иқтисодий ва хавфсизлик масалалари юзасидан ушбу ҳамкорлик орқали кўплаб муаммоларнинг ечимига эришилди ва мамлакат қитъада ўзига хос геосиёсий яхлитликнинг бир қисмига айланди. Чунончи, 2022 йили ШХТнинг навбатдаги саммити Самарқандда ўтказилиши натижасида бартараф этилиши лозим бўлган масалалар ҳам кўриб чиқилади, шунингдек, дунё нигоҳининг Ўзбекистонга қаратилиши баробарида эса янги қулайликларга эга бўлиш, қулай туристик ва инвестицион муҳитни намоён қилиш имконияти пайдо бўлади ва ҳоказо.

Айтиш жоизки, жаҳоннинг жуда кўплаб минтақаларида маданияти ва хўжалик тузилиши бир-бирига яқин мамлакатлар ўртасида тузилган интеграцион уюшмаларнинг фаолияти жадал кечиши сир эмас. Бу борада НАФТА, ЕИ кабиларни келтириш ўринли

бўлади. Осиё қитъасидаги Туркий тилли давлатлар ҳамкорлик кенгаши ана шундай платформалардан биридир. Бу ташкилот 2009 йил 3 октябрда Озарбайжоннинг Нахичеван шаҳрида тузилган бўлиб, дастлаб унга Туркия, Озарбайжон, Қозоғистон ва Қирғизистон аъзо эди. Кейинги йилларда мазкур давлатлар билан алоқалар мустаҳкамланди. Олий ва юқори даражадаги ташрифлар амалга оширилди. Бу ташкилотнинг асосий мақсади қардош мамлакатлар ўртасида ишонч ва алоқаларни мустаҳкамлаш, савдо-иқтисодиёт, транспорт, энергетика, туризм ва маданий-гуманитар соҳаларда ҳамкорликни ривожлантириш, минтақада тинчлик ва хавфсизликни таъминлаш борасидаги саъй-ҳаракатларни мувофиқлаш бўлиб, бундай яхлитликка Ўзбекистон ҳам қизиқиш билдириб, 2019 йил 14 сентябрда Туркий тилли давлатлар ҳамкорлик кенгашини тузиш тўғрисидаги Нахичеван битимини ратификация қилди ҳамда 2019 йил 15 октябрь куни Боку шаҳрида ўтказилган Туркий тилли давлатлар ҳамкорлик кенгашининг еттинчи саммитида илк бор тўла ҳуқуқли аъзо сифатида иштирок этди. Шу борада қўшма технопарклар, стартап инновация компаниялари ва венчур жамғармалари ташкил этиш, қўшма инвестиция фонди ва туркий давлатлар савдо уйлари биргаликда барпо этиш ташаббусини илгари сурди [165]. Кўриниб турганидек, давлатлараро муносабатларнинг мустаҳкамлана бориши давомида мамлакатлардаги муаммоларга оид ишлар кўрилиб, биргаликда ҳал этила боради. Шу жумладан, Ўзбекистоннинг бу кенгашга аъзо бўлиши ўзаро анклав/эсклав ва бошқа чегара олди муаммолари бўлган қўшни Қирғизистон билан алоқалар янада яқинлашиб, 2018 йилга нисбатан ташқи савдо айланмаси деярли икки баробар ортди (6-илова).

Худуди ядровий қуролдан ҳоли бўлган, қўшничилик сиёсатини қўллаб-қувватлаш позициясида илдам бораётган Ўзбекистон сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий муаммоларни ҳал қилиш, иқтисодий ривожланишга эришиш учун, аввало, Марказий Осиёдари геостратегик ҳолатини янада мустаҳкамлаши ҳамда ички имкониятлардан тўлароқ фойдаланган ҳолда, жаҳон хўжалиги учун турли хил экспортбоп маҳсулотларни кўпайтириши мақсадга мувофиқ.

Юқоридаги таҳлиллардан келиб чиқиб айтиш мумкинки, Марказий Осиё давлатлари халқаро муносабатларда тенг ҳуқуқли субъект сифатида ўз миллий манфаатларини ҳимоя қила олиши, минтақадаги фаол ва қудратли давлатлар билан муносабатда мувозанатни йўқотмаслик учун ҳам ташқи сиёсатнинг аниқ йўналишларини белгилаб олиши лозим. Бунинг учун:

✓ **Биринчидан**, Марказий Осиё давлатларининг сиёсий, иқтисодий, ижтимоий ва ҳуқуқий соҳаларда танлаган йўли демократик, очик бозор, инсонпарварлик ва инсон ҳуқуқларининг ҳурмат қилиниши тамойилларига асосланган бўлиши лозим. Танланган йўл ўзига хос характерга эга бўлгани билан очик жамият ва демократик давлатларнинг бу борадаги принципларига мувофиқлиги ўзига хос аҳамият касб этади.

✓ **Иккинчидан**, Марказий Осиё давлатлари турли грантлар ташкил қилиш орқали ёшларни Россия, Жанубий Корея, Япония, АҚШ ва Европа мамлакатларига ўқишга жўнатиши, олимлар ва тадқиқотчилар, турли университет ва илм масканлари ўрасида кенг алоқаларни йўлга қўйиши керак. Жумладан, Ўзбекистонда хориждаги етакчи университетлар, илмий марказлар ва бошқа ташкилотларда кадрларни тайёрлаш, малакасини ошириш ва стажировкадан ўтказиш тизимини янада такомиллаштириш, ижтимоий соҳа, давлат бошқаруви ва иқтисодиётнинг устувор тармоқларининг юқори малакали мутахассисларга бўлган ўсиб бораётган эҳтиёжларини қондириш учун зарур шарт-шароитларни яратиш, шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Мутахассисларни хорижда тайёрлаш ва ватандошлар билан мулоқот қилиш бўйича «Эл-юрт умиди» жамғармаси ташкил этилиб, 4000 ўрндан кам бўлмаган миқдорда, Жамғарма стипендияларига ажратилган умумий ўринларнинг 20 фоизидан кам бўлмаган миқдорини магистратура ва докторантурада ўқиш учун ажратилиши [166] истиқболдаги улкан янгилик ва ислоҳотларнинг пойдеворидир.

✓ **Учинчидан**, Марказий Осиё давлатлари минтақада турли ҳудудий муаммоларни дипломатик йўллар билан ҳал қилиши жуда муҳимдир. Кейинги йиллардаги бундай муносабатларнинг ижобий

тарзда ва илиқлик билан ҳал этилаётгани минтақанинг тобора яхлит ва умумий геосиёсий макон сифатида шакллантира боради.

✓ **Тўртинчидан,** Марказий Осиё давлатлари, айнан, яхши қўшничилик ва ўзаро манфаатли ҳамкорлик тамойиллари асосида савдо-иқтисодий, транспорт-коммуникация, маданий-гуманитар соҳаларда, хавфсизлик ва барқарорлик масалаларида ўз салоҳиятини янада самарали амалга оширишлари муҳимдир.

Демак, яхлит, ягона минтақада жойлашган қўшни давлатларнинг интеграция ва умумийлик асосида жаҳон хўжалигида фаол қатнашиши ҳар жиҳатдан самарали жараён дир. Шу билан биргаликда, миллий ва хўжалик хусусиятлари нуқтаи назаридан бир-бирига маданий-иқтисодий жиҳатдан ўхшаш бўлган давлатларнинг ўзаро ҳамкорликда фаолияти ўзига хос тараққиёт платформасини ҳосил қилишига шак-шубҳа бўлиши мумкин эмас.

ХУЛОСА

Анклав ҳудудлар узок вақт мобайнида мавжуд бўлиб, кўплаб низоларнинг вужудга келишига сабабчи бўлган бўлсада, уларни илмий жиҳатдан ўрганиш XX асрнинг иккинчи ярми, айниқса, XXI асрдан бошланди. Чунончи, бу пайтгача маълумотлар базасини шакллантириш анча мураккаб бўлиб, бирор анклавни тадқиқ этиш учун, айнан, у ерга бориш тақазо этилган. Кейинчалик, IT ва интернетнинг такомиллашуви бу борадаги изланишларда тайёр “энциклопедия”га айланди.

Мазкур монографияда ҳозиргача мазкур соҳага оид амалга оширилган тадқиқотларнинг илмий-назарий жиҳатлари комплекс таҳлил этилган. Шунингдек, айрим мулоҳазалар берилган, анклав/экславларни тадқиқ этишга оид чизма-схемалар шакллантирилиб, янги атамалар киритилган ва асосланган. Жумладан, анклавларга нисбатан “геосиёсий архипелаг”, “анклавлар комплекси”, “матрёшка (бир неча тартибли анклавлар)” тушунчалари чуқур таҳлил этилган, “араб салласи” атамаси Мадҳа ва Наҳва анклавлари (Яқин Шарқ модели) мисолида фойдаланиш учун таклиф этилган. Шунингдек, “анклав ҳудудларнинг намоён бўлиш шакллари”, “анклав ҳудудларни тадқиқ этишнинг комплекс таҳлили” каби чизмалар шакллантирилиб, анклавларни майдонига кўра таснифи ишлаб чиқилган.

Анклавлар географияси назарий жиҳатдан таҳлил қилиниб, берилган назариялар асосида Марказий Осиёдаги анклавларнинг географик ва геосиёсий манзараси ёритиб берилган ҳамда минтақа мамлакатларининг интеграцион алоқаларига алоҳида эътибор қаратилган.

Мазкур монографияда тадқиқот юзасидан олиб борилган таҳлиллар асосида:

- *биринчидан*, анклав ҳудудлар илмий-назарий жиҳатдан комплекс таҳлил этилган;

- *иккинчидан*, анклавларни тадқиқ этишнинг таҳлилий таснифи шакллантирилган;

- *учинчидан*, бир неча тартибли анклавларнинг мавжуд бўлиш моделлари ишлаб чиқилиб, географик ва геосиёсий жиҳатдан тавсифланган;

- *тўртинчидан*, Марказий Осиёда шаклланган геосиёсий вазиятнинг тарихий-географик асослари архив маълумотлари асосида ўрганилиб, минтақада анклавларнинг вужудга келиш омиллари очиқ берилган;

- *бешинчидан*, Марказий Осиё анклавлар топонимик тасниф асосида тадқиқ этилган;

- *олтинчидан*, жаҳондаги энг йирик субмиллий анклав – Сўхнинг геосиёсий ва геоиктисодий манзараси комплекс таҳлил қилинган;

- *еттинчидан*, Марказий Осиё мамлакатларининг замонавий геосиёсий муносабатлари ёритиб берилган;

- *саккизинчидан*, Марказий Осиё минтақасида шаклланаётган янги давр интергация масалалари таҳлил этилган ва ҳ.к.

Шунингдек, ўзбек илмий тадқиқотларида аста-секинлик билан қўлланила бошланган хорижий талабларга тўла жавоб берувчи тизим – адабиётларни автоматик жойлаштириш (IEEE)дан жойдаланилган.

Монографияда келтирилган анклав ҳудудларга оид геосиёсий ва геоиктисодий муаммолар комплекс таҳлил этилиб, уларни ижобий ҳал этишда хорижий мутахассисларнинг тадқиқотлари ва ишлаб чиқилган халқаро моделлардан фойдаланилган.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

- [1] Е. Ю. Винокуров. Теория анклавов. – Калининград: "Терра Балтика", 2007. - Стр. 342. ISBN: 978-5-98777-015-3
- [2] М. В. Виноградов. Восточнопрусский анклав в межвоенный период (1918-1939). РГБ ОД, 61:04-7/83-1: Дис. канд. ист. наук: 07.00.03. – Санкт-Петербург, 2003. - Стр. 208.
- [3] С. В. Журавский. Российский анклав: Возникновение, состояние и тенденции социально-политического развития. На примере Калининградской области РФ. РГБ ОД, 61 01-23/55-7 : Дисс. кан. полит. наук, 22.00.05. – Москва, 2000. – Стр. 136.
- [4] А. Койчиев. Национально-территориальное размежевание в Ферганской долине (1924-1927). - Бишкек : "Кыргызский Государственный университет", 2001. – Стр. 117.
- [5] В. И. Маслов. Региональная безопасность: история и проблемы новых независимых государств Центральной Азии: Автореферат. дисс. кан. полит. наук. – Бишкек: "Илим", 2001. – Стр. 278.
- [6] Turkestan. Notes of a journey in Russian Turkistan, Khokand, Bukhara and Khiva. – New York, 1876. Volume 1. - P. 416.
- [7] H. M. Catudal. The Exclave problem of Western Europa. "University of Alabama Press", 1979.
- [8] N. Megoran. The Border of Eternal Friendship? The politics and pain of nationalism and identity along the Uzbekistan-Kyrgyzstan Fergana Valley Boundary, 1999–2000. PhD thesis. – Cambridge, 2002.
- [9] P. Raton. Les Enclaves // *Annuaire français de Droit International*, 1958. – Pp. 186-195.
- [10] G. W. Robinson. Exclaves. vol. 49, "Annals of the Association of Americal Geographers", 1959. – P. 283-295.
- [11] R. B. Whyte. An historical and documentary study of the Cooch Behar enclaves of India and Bangladesh [Book] / Ed. Sudhir Roy. – Melbourne : "Posterra crescam laude", 2002. - ISBN: 0734022085.
- [12] F. d'Oliver. International Enclaves and the Question of State Servitudes // *International and Comparative Law Quarterly*, 1955. April. № 4. – P. 297-307.
- [13] M. Pietkiewicz. Borders of the Central Asian countries under the international law. *Nowa Polityka Wschodni*, vol. IV, no. 15. – Pp. 30-42, December 2017.

- [14] B. Fazendeiro. Nationalism in Central Asia: a biography of the UzbekistanKyrgyzstan boundary/ Ed.: N. Megoran. – Pittsburgh: "Pittsburgh University Press", 2018. -P. 368.
- [15] Т. Зверинцева, И. Ханкишиев. Анклавы в Центральной Азии: история и современные проблемы, 2018. <https://novayaepoxa.com/anklavy-v-centralnoy-azii-istoriya-i-s/270761/>
- [16] Ю. Д. Рожков-Юрьевский. Понятия "анклав/эксклав" и "эксклав" и их использование для политико-географической характеристики Калининградской области. Научные сообщения. – Стр. 149-161, 2013. DOI 10.5922/2074-9848-2013-2-11
- [17] В. Зайцев, А. Токарева, Е. Федуненко, Е. Чернышева и О. Шкуренко. Все анклавы мира, 2018. <https://www.kommersant.ru/doc/2674108>
- [18] R. Gabdulhakov. Geographical Enclaves of the Fergana Valley: Do Good Fences Make Good Neighbors? // Central Asia security policy brief. № 14, - Pp. 1-7, 2015.
- [19] R. Gabdulhakov. The highly securitized insecurities of state / The Central Asia Fellowship ASIA FELLOWSHIP PAPERS. № 1, October 2013, - Pp. 1-10, 9 March 2015.
- [20] С. К. Аламанов. Анклавы в Центральной Азии: История вопроса и современные проблемы / Постсоветские исследования. т. I, № 5, - Стр. 451-459, 2018.
- [21] Ш. Саидов. Замонавий геосиёсатда анклав ва эксклав муаммолари. 5A310105 – Сиёсатшунослик: тизимли таҳлил ва истиқболни белгилаш мутахассислиги бўйича магистр даражасини олиш учун тайёрланган маг. дисс. – Тошкент, 2011.
- [22] М. Суёнов. Қадимий ва навқирон Сўх. – Фарғона, 2004.
- [23] А. Т. Жалилов. Геосиёсат / Мухаррир: Қ. Қуранбаев. – Тошкент: "Академия", 2020, -Б. 244.
- [24] С. Сафоев. Марказий Осиёдаги геосиёсат / Мухаррирлар: Т.Рустамов, Т.Шамшаров. – Тошкент: "ПАТЕНТ ПРЕСС", 2005.
- [25] Ш. З. Жумаханов. Фарғона водийси чегара ҳудуди муаммолари // Ўзбекистон География Жамияти Ахбороти / Мухаррир: Солиев А. С. - Тошкент, 2016 йил, 47-жилд. - Б. 89-93. - ISSN: 0135-9614.
- [26] А. М. Тошпўлатов. Анклав/эксклав ҳудудлар: географик ва геосиёсий таҳлил [Конференция материаллари тўплами] // Ўзбекистонда илм-фан ва таълим / Мухаррир: Усмонов Ш. Ю. – Қўқон, 2020. – Б. 97-102.

- [27] Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. I-XII жилдлар. – Тошкент: “Ўзбекистон Миллий энциклопедияси”, 2000.
- [28] The World book encyclopedia: Encyclopedia. – Chicago: "World book", 1994. – ISBN 0-7166-0094-3.
- [29] Ш. З. Жумаханов, М. С. Мирзаахмедов, И. Р. Солиев. Анклав ва эксклав худудлар географияси. – Наманган: “Наманган”, 2014. –Б. 128. ISBN: 978-9943-4210-9-7
- [30] А. П. Клемешев. Проблема эксклавности в контексте глобализации. "СП6", 2005. <https://www.dissercat.com/content/problema-eksklavnosti-v-usloviyakh-globalizatsii-na-primere-kaliningradskoi-oblasti/read>
- [31] Sh. Z. Jumakhanov, A. M. Toshpulatov. The enclave/exclave areas as a geographic category: problems and solutions. *Academicia*, vol. III, no. 10, p. 123, March 2020. <http://ssaarj.com/wp-content/uploads/ACADEMICIA-MARCH-2020-SPECIAL-ISSUE.pdf>
- [32] И. Н. Коломиец. Формирование и реализация стратегии социально-экономического развития анклавного региона России. – Москва, 2006.
- [33] United Nations Convention on the Law of the Sea, 1982. –P. 208. https://www.un.org/depts/los/convention_agreements/texts/unclos/unclos_e.pdf
- [34] P. Abbey. Treaty Ports, Foreign Concessions and Colonies in 1920's in China, 2007.
- [35] Farg'ona viloyati ma'muriy-hududiy bo'linishi. 01.01.2020.,” <https://farstat.uz/uploads/tahliliy/Farg%E2%80%98ona%20viloyatining%20ma%60muriy-hududiy%20bo%60linishi+++pdf> [Accessed 10 May 2021].
- [36] India–Bangladesh enclaves. Informations of Wikipedia, 2021. https://en.wikipedia.org/wiki/India%E2%80%93Bangladesh_enclaves#References
- [37] India and Bangladesh discuss 'pasha' enclaves: Recognition of landlocked areas won in card games to be raised during India PM's visit. Al Jazeera, 2011. <https://www.aljazeera.com/news/2011/9/6/india-and-bangladesh-discuss-pasha-enclaves>
- [38] The weirdest border in the world is about to disappear, 2015.06.26. https://www.the_weirdest_border/2015/06/26
- [39] B. R. Whyte. *Waiting for the Esquimo: An Historical and Documentary Study of the Cooch Behar Enclaves of India and Bangladesh* (1 ed.), Australia: School of Anthropology, Geography and Environmental Studies, University of Melbourne. –

- Melbourne: University of Melbourne, 2019. – P. 502. - ISBN 9780734022080.
<https://minerva-access.unimelb.edu.au/handle/11343/34051>
- [40] Бангладеш. Инф. из Википедии. <https://ru.wikipedia.org/wiki/Бангладеш>
- [41] J. Cons. The Tin Bigha corridor. India will retain the southern half of South Berubari Union. No.12, 2007.
- [42] India & Bangladesh Land Boundary Agreement, 2015.
<https://www.gatewayhouse.in/india-bangladesh-land-boundary-agreement/>
- [43] Bangladesh, India to swap 162 land parcels. "Agence France-Presse", Archived from the original on 21 February 2014. <https://www.dnaindia.com/india/report-land-boundary-agreement-india-bangladesh-swap-162-enclaves-process-to-end-identity-crisis-of-51000-people-begins-2109902>
- [44] S. Sanjib. History of enclave exchange between India and Bangladesh and the future challenges of rehabilitation / Journal of Oriental research Madras. –Pp. 273-286, 27 January 2021.
https://www.researchgate.net/publication/349289189_HISTORY_OF_ENCLAVE_EXCHANGE_BETWEEN_INDIA_AND_BANGLADESH_AND_THE_FUTURE_CHALLENGES_OF_REHABILITATION
- [45] A. Taylor. Say goodbye to the weirdest border dispute in the world. "The Washington Post", 2015.
- [46] Мадха. 15 Август 2020. [В Интернетe]. <https://ru.wikipedia.org/wiki/Мадха>
- [47] S. K. Vaidya. Tremors cause panic in Madha village in Oman. Gulf News, 10 May 2013. [Online]. https://en.wikipedia.org/wiki/Madha#cite_note-4
- [48] Нахва. 11 Март 2019. [В Интернетe]. <https://ru.wikipedia.org/wiki/Нахва>
- [49] J. Franc. The mysterious enclave complex of Madha and Nahwa. 23 July 2010. [Online]. <https://bigthink.com/strange-maps/60-madha-and-nahwa>
- [50] J. Henzell. Madha village's pledge of allegiance changed the map forever. 27 January 2012. [Online]. <https://www.thenationalnews.com/lifestyle/madha-village-s-pledge-of-allegiance-changed-the-map-forever-1.353384>
- [51] Ш. Эргашев. Т. Бобоматов, Н. Турсунов. Жаҳон мамлакатлари / Муҳаррир: Р. Фармонов – Тошкент: "O'ZBEKISTON", 2017. -Б. 320.
- [52] I. Veldwijk. Madha and Nahwa Exclaves in Oman + UAE. 1 April 2021. [Online] <https://mindofahitchhiker.com/madha-and-nahwa-exclaves-oman-uae-traveling-through-the-donut-hole>

- [53] A. Rafiqov, H. Vahobov, A. Qayumov, S. Azimov. Amaliy geografiya [Akademik litsey va kasb-hunar kollejlari uchun o'quv qo'llanma] / Muharrir: V. Rafiqov. – Toshkent: "Sharq", 2010. – B. 160.
- [54] Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Олам ва одам, дин ва илм, Тошкент: "Hilol-Nashr", 2019, - Б. 440.
- [55] Ю. М. Зверев. Калининградская область в классификации анклавных (эксклавных) территорий мира. “КГУ”, - Калининград, 2003.
- [56] В. В. Шафранов. Анализ и идентификация рынков товаров длительного пользования в условиях анклава. – Москва, 2007.
- [57] Аляска. 14 Май 2021. [В Интернете]. <https://ru.wikipedia.org/wiki/Аляска>
- [58] A. Taylor. The victims of the world's weirdest border dispute vote for the first time, 2016.
- [59] World population. 29 April 2021. [Online]. <https://www.worldometers.info>
- [60] Sh. Z. Jumakhanov, A. M. Toshpulatov. Geopolitical view of the Central Asian region: Uzbekistan's geographical location in the region and its relationship / ISJ Theoretical & Applied Science. vol. 79, no. 11, - Pp. 515-519, 11 November 2019. <http://T-Science.org>
- [61] U. Jo'rayev, Q. Usmonov, G. Jo'rayeva, N. Norqulov. O'zbekiston tarixi, - Toshkent: "O'qituvchi", 2019. -B. 160.
- [62] B. Pasilov. National Policy and Identity under the Soviet Authorities in Uzbekistan in the 1920s and 1930s / The Copenhagen Journal of Asian Studies. vol. II, № 28, - Pp. 12-34, 2010.
- [63] И. М. Жабборов. Жаҳон халқлари этнографияси / Муҳаррирлар: С. Камолов, Г. Ҳидоятлов. – Тошкент: “Ўқитувчи”, 1984.
- [64] А. Асқаров. Ўзбек халқининг этногенези ва этник тарихи / Муҳаррир: З.Исомиддинов. – Тошкент: “Университет”, 2007. –Б. 340.
- [65] R. Shamsutdinov, Sh. Karimov. Vatan tarixi, III jild / Muharrir: A. Yaxshiyev. - Toshkent: "Sharq", 2010. –B. 246.
- [66] M. Dzhamalova, Z. Rakhmtova. The foreign policy factor of national-territorial demarcation in Central Asia / The European Proceeding of Social and Behavioural Science, - Pp. 3630-3640, 4 December 2019.
- [67] Д. Раҳмонов. XIX асрда Марказий Осиёда инглиз-рус рақобати, 2014. <https://uzxalqharakati.com/archives/59334>

- [68] M. Lafasov, U. Jo'rayev, E. Xoliqov, D. Qodirova. Jahon tarixi [Maktab o'quvchilari uchun darslik]. – Toshkent: “O'qituvchi”, 2019. – B. 160.
- [69] И. Мўминов. Ўзбекистон ССР тарихи. III жилд. – Тошкент: “Фан”, 1971.
- [70] Қ. Ражабов, М. Ҳайдаров. Туркистон тарихи. – Тошкент, 2002. -Б. 155.
- [71] Q. Rajabov, A. Zamonov. O'zbekiston tarixi (1917-1991-yillar) / Muharrir: S.Tursunov. – Toshkent: “G'afur G'ulom”, 2017. -B. 144 .
- [72] Ўрта Осиёдаги миллий-худудий чегараланиш,” 17 Июнь 2020. [Online]. https://uz.wikipedia.org/wiki/Orta_Osiyoda_milliy-hududiy_chegaranish
- [73] Kazakhstan–Uzbekistan border. 5 Август 2020. [Online]. https://www.wikiwand.com/en/Kazakhstan–Uzbekistan_border
- [74] Национально-территориальное размежевание в СССР. 5 Январь 2020. [В Интернете]. https://ru.wikipedia.org/wiki/Национально-территориальное_размежевание_в_СССР
- [75] Х. Турсунов. Ўзбекистон Совет Социалистик Республикасининг барпо этилиши, Тошкент: “Фан”, 1958.
- [76] Ш. Мухаммедяров. К истории проведение национально-государственного размежевания Средней Азии в 1924 г. т. I, 1955.
- [77] И. Крыльцов. Государственное размежевание Средне-Азиатских Республик / Вестник юстиции Узбекистана. т. I, 1925.
- [78] Г. Сафаров. Колониальная революция. Уроки Туркестана. – Москва: “Госиздат”, 1921.
- [79] Ўзбекистон Совет Социалистик Республикасининг барпо этилиши. – Тошкент: “Фан”, 1958.
- [80] Ўрта Осиё коммунистик ташкилотлари тарихи. – Тошкент: “Ўзбекистон”, 1969.
- [81] Ўзбекистоннинг янги тарихи. Ўзбекистон Совет мустамлакачилиги даврида. II жилд. – Тошкент: “Шарқ”. -Б. 292.
- [82] Ўзбекистон СССР тарихи. III жилд. – Тошкент: “Фан”, 1971.
- [83] Dashoguz viloyati. 08.04.2020. https://uz.wikipedia.org/wiki/Dashoguz_viloyati
- [84] Ўзбекистон—Қирғизистон чегарасида юз берган можаро юзасидан расмий ахборот берилди. 31 Май 2020. <https://daryo.uz/k/2020/05/31/ozbekiston-qirgiziston-chegarasida-yuz-bergan-mojaro-yuzasidan-rasmiy-axborot-berildi-video/>

- [85] Сўх тумани. 2 Октабр 2021. https://uz.wikipedia.org/wiki/Sox_tumani
- [86] Z. Bozorov. Anklav va eksklav hududlar, ularning mintaqa hayotidagi ahamiyati, -Termiz, 2018.
- [87] Тожикистон чегарасида тожик ва қирғиз чегарачилари ўртасида отишма содир бўлди. 8 Май 2020. https://daryo.uz/k/2020/05/08/tojikiston-chegarasida-tojik-va-qirgiz-chegarachilari-ortasida-otishma-sodir-boldi-video?utm_source=@daryo_kirill
- [88] Rishton-So‘x yo‘li nega ochiliboq yopildi? Erta suyungan so‘xliklar dardi,” 6 Сентябрь 2019. <https://kun.uz/uz/news/2019/09/06/rishton-sox-yoli-nega-ochiliboq-yopildi-erta-suyungan-soxliklar-dardi>
- [89] О. Абдуллаев. Фарғона водийси: ижтимоий-иқтисодий ривожланиш жараёнлари / Мухаррир: З.М.Акрамов. – Наманган: “Наманган”, 2000, Б. 292.
- [90] A. M. Toshpulatov, U. N. Kakhkhorova. Uzbek-Kyrgyz relations: overcoming the problem of the Barak enclave / Novateur Publication’s JournalNX. vol. VI, no. 6, - P. 310, 3 June 2020. <http://journalnx.com>
- [91] Н. Н. Туманович. Описание архива академика В.В.Бартольда. – Москва, 1976.
- [92] С. Олимова, М. Олимов, «Конфликты на границах в Ферганской долине: новые причины, новые акторы / Россия и новые государства Евразии. т. I, № 34, 2017.
- [93] Shohimardon – xushniyat dillarning murodbaxsh oshyoni yohud ulug' tog'lar bag'ridagi boqiy afsonalar. 5 Октабр 2017. <https://fergana.uz/site/view/news/774>
- [94] N. Imamova. Shohimardon, O'zbekistonning olisdagi parchasi, e'tiborga muhtoj,” 20 Avgust 2019. <https://www.amerikaovozi.com/a/5048433.html>
- [95] Шахимардан. 8 Июнь 2021. <https://ru.wikipedia.org/wiki/Шахимардан>
- [96] Шахимардан и другие анклав Ферганской долины. 1 Февраль 2009. [В Интернете]. <https://varandej.livejournal.com/875940.html>
- [97] В. Панфилова. Огнеопасные границы. 15 Август 2010. [В Интернете]. https://www.ng.ru/cis/2004-09-10/5_uzbekistan.html
- [98] Главная. 10 Февраль 2009. <https://vesti.uz/power/article/5718>
- [99] Шухрат Ғаниев 240 хонадон ва 1400 нафар фуқаро яшайдиган анклавлар худуд – Чўнғара қишлоғида бўлди. 19 Январь 2020. <https://daryo.uz/k/2020/01/19/shuhrat-ganiyev-240-xonadon-va-1400-nafar-fuqaro-yashaydigan-anklav-hudud-chongara-qishlogida-boldi/>

- [100] Ю. Ахмадалиев, П. Отақулов, Ж. Маматисақов. Фарғона водийси: шаҳар, қишлоқ ва маҳалла номлари / Мухарир: Ҳ. Жўраев. – Т., 2017. -Б. 218.
- [101] Sh. Z. Jumakhanov, A. M. Toshpulatov. Toponymic classification of enclave/exclave areas in the Fergana valley [Journal] = UDC 9.91.910.910.3 // Science and Education in Karakalpakstan / Editor: Reymov A. – Nukus : [s.n.], 2020. - 2 : Vol. XIV. – ISSN: 2181-9203.
- [102] И. Буяновский. Заметки путешественника: как живут узбекистанцы в Чон-Гаре?, 2018. <https://uz.sputniknews.ru/columnists/20180217/7534720/zametki-puteshestvennika-kak-jivut-uzbekistanci-v-con-gare.html>
- [103] Фарғонанинг Риштон туманидаги Чўнғара қишлоғи Сўх тумани таркибига қўшилди. 19 Июль 2018. <https://daryo.uz/k/2018/07/19/fargonaning-rishton-tumanidagi-chongara-qishlogi-sox-tumani-tarkibiga-qoshildi>
- [104] Исфаринский район, 2021. https://ru.wikipedia.org/wiki/исфаринский_район
- [105] Заҳириддин Мухаммад Бобур, Бобурнома / Мухаррир: А. Ўктам. – Тошкент: "Юлдузча", 1989. -Б. 368. - ISBN: 5-8250-051-4.
- [106] С. Қораев. Ўзбекистон топонимларини ҳосил қиладиган асосий терминлар ва бошқа сўзлар луғати. – Тошкент: "Ўзбекгеодезкадастр", 2001.
- [107] Ворух, 2021. <https://ru.wikipedia.org/wiki/Ворух>
- [108] Золотая долина: от мира до конфликта — один шаг, Информационно-аналитическое агентство Вароруд, 2020. <http://www.varorud.org/>
- [109] Е. А. Давинович, Б. А. Литвинский. Археологический очерк Исфаринского района, т.35. -Сталинабад: Изд-во Акад. наук Таджик.ССР, 1955. –Стр. 231.
- [110] Г. А. Брыкина. Юго-западная Фергана в первой половине I тысячелетия нашей эры. – Москва: Наука, 1982. –Б. 196.
- [111] Ш. З. Жумаханов, А. М. Тошпўлатов. Марказий Осиёда амалга оширилган миллий-худудий чегараланишнинг тарихий-географик таҳлили // Ўтмишга назар / Мухаррир: Р.Х.Муртазаева. – Т.: Tadqiqot.uz, 2020.09.10. 8-сон, III-жилд. - Б. 104. - ISSN: 2181-9599. <http://www.tadqiqot.uz>
- [112] Д. Аҳроров. Марказий Осиёдаги чегара муаммолари: уларни ҳал қилиш мумкинми? 4 Апрель 2021. <https://kun.uz/76218334>
- [113] В. И. Бушков. 1990. О некоторых аспектах межнациональных отношений в Таджикской ССР. <https://docplayer.ru/57773644-Dokument-9-v-i-bushkov-o-nekotoryh-aspektah-mezhnacionalnyh-otnosheniy-v-tadzhikskoy-ssr.html>

- [114] Қирғизистон ва Тожикистон ўртасидаги порох бочкаси. Тўқнашувлар тарихи. 29 Апрель 2021. <https://kun.uz/61004793>
- [115] Сарвакский эксклав. 7 Май 2021. https://ru.wikipedia.org/wiki/Сарвакский_эксклав
- [116] Sarvak. 4 Fevral 2021. [Online]. <https://uz.wikipedia.org/wiki/Sarvak>
- [117] А. Волосевич. Анклавы Ферганской долины становятся зонами все более рискованного проживания. 28 Сентябрь 2005. <https://web.archive.org/web/20080903231524/http://www.ferghana.ru/article.php?id=3991>
- [118] С. Умурзоков. Сарвак: кто друг, а кто враг? 3 Февраль 2012. <https://web.archive.org/web/20150610200226/http://maxala.org/glavnaya/3498-sarvak-kto-drug-a-kto-vrag.html#.UIGeAPmAO-g>
- [119] Сафарӣ Анвари. Масъалаҳои сарҳадӣ дар сиёсати хориҷии ҷумҳурии Тоҷикистон [Диссертация]. 07.00.15 - таърихи муносибатҳои байналмилалӣ ва сиёсати хориҷӣ (илмҳои таърих). Душанбе, 2020. - Стр. 193. <https://tnu.tj/DisserPhD/6D.KOA-030/SafariA/SafariA.pdf>
- [120] Мактааральский район. 12 Декабрь 2020. https://ru.wikipedia.org/wiki/Мактааральский_район
- [121] И. Галушко. Пограничное состояние / Экспрес К. т. 37, № 16909, 3 Март 2010.
- [122] Постановление Президиума Верховного Совета Республики Казахстан от 4 мая 1993 года № 2001 "Об упорядочении транскрибирования на русском языке казахских топонимов, наименований и переименований отдельных административно-территориальных единиц Казахстан. – Алматы, 1993.
- [123] S. Qorayev. Toponimika / Muharrir: A. R. Muhammadjonov. – Toshkent: "O'zbekiston faylasuflari Milliy jamiyati", 2006. -B. 320.
- [124] Арнасай (Туркестанская область). 27 Июль 2019. [В Интернете]. Available: [https://ru.wikipedia.org/wiki/Арнасай_\(Туркестанская_область\)](https://ru.wikipedia.org/wiki/Арнасай_(Туркестанская_область))
- [125] А. Пахолин. Ферганская долина – проблема анклавов уйдёт в прошлое? 2018.08.21. <https://www.fondsk.ru/news/2018/08/21/ferganskaja-dolina-problema-anklavov-ujdet-v-proshloe-46644.html>
- [126] R. W. McColl. Enclave // Encyclopedia of World Geography. vol. I, - New York, "Facts On File", 2005, - P. 1150.
- [127] Сохский район [В Интернете] = Материал из Википедии — свободной энциклопедии. 26.03.2016. https://ru.wikipedia.org/wiki/Сохский_район

- [128] Sokh enclave maps. 2013. <http://www.maphill.com/uzbekistan/so-x/>
- [129] Ўзбекистон Президенти Ш.М.Мирзиёев Сўх ҳақида ижобий фикрларни билдирди. 14 Июнь 2018. <https://kun.uz/uz/news/2018/06/14/prezident-suh-tumani-akida-ilik-fikr-bildirdi>
- [130] R. Galiulina, L. Kurmayeva. Geologik karta [O'rta Osiyo va O'zbekistonning tabiiy geografiyasi. 7-sinf o'quv Atlasi]. – Toshkent, "Kartografiya", 2019.
- [131] P. G'ulomov, H. Vahobov, P. Baratov, M. Mamatqulov. O'rta Osiyo va O'zbekiston tabiiy geografiyasi / Muharrirlar: T. Mirzayev, N. Ergashev. –Toshkent : "O'qituvchi", 2017. –B. 176.
- [132] Данные Государственного предприятия "Ферганская гидрогеологическая экспедиция". Сводная таблица учета и использования подземных вод из не утвержденных запасов по Ферганскому областу Республики Узбекистан по состоянию на 01.01.2010 года. Фергана, 2010.
- [133] Hududlar bo'yicha shahar va qishloq aholisi soni, 2021. http://farstat.uz/uz/?preview=1&option=com_dropfiles&format=&task=frontfile.download&catid=292&id=1228&Itemid=1000000000000
- [134] Ravon maps, 2013. <http://www.maphill.com/uzbekistan/ravon/>
- [135] Сўх туманидаги кичик бизнес субъектлари ва фермер хўжаликлари. 19 Июнь 2017. <https://fergana.uz/site/view/news/218>
- [136] Сўх туман ҳокимлигининг расмий веб сайти, 2020. <https://fergana.uz/site/view/news/218>
- [137] Ш. З. Жумаханов, А. М. Тошпўлатов. Сўх анклавининг комплекс географик ва геосиёсий манзараси. Ўзбекистон География Жамияти Ахбороти / Мухаррир: Ф.Ҳикматов. – Тошкент, 2020. 57-жилд. – Б. 368.
- [138] So'x District. 2 April 2021. https://en.wikipedia.org/wiki/So%CA%BBx_District
- [139] Арипов ва Боронов музокаралар ўтказди. Томонлар айбдорларни жавобгарликка тортишга келишиб олди. 1 Июнь 2020. <https://kun.uz/91186129>
- [140] Қирғизистон билан чегарадаги можаро сабаби маълум қилинди,” 1 Июнь 2020. [Online]. <https://kun.uz/97639084>
- [141] Ўзбекистон Республикаси Президентининг «2020-2021 йилларда Фарғона вилоятининг Сўх туманини комплекс ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги 4798-сонли Қарори. 8 Август 2020. <https://lex.uz/docs/4938395>

- [142] Сўх туманини комплекс ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш бўйича Президент қарори қабул қилинди. 9 Август 2020. <https://kun.uz/20993837>
- [143] И.Неъматов. Ўзбекистоннинг Марказий Осиё давлатлари билан чегараларини расмийлаштириш 2020 йилда тўлиқ ҳал этиш. 20 Декабрь 2019. <https://kun.uz/news/2019/12/20/ilhom-nematov-ozbekiston-va-tojikiston-chegaralaridagi-minalar-zararsizlantirishi-qachon-yakunlanishini-aytdi>
- [144] Ўзбекистон Президенти Шавкат Мирзиёев Остонада бўлиб ўтган Марказий Осиё мамлакатлари раҳбарларининг биринчи маслаҳатлашув учрашувида сўзлаган нутқи. 16 Март 2018. <https://kun.uz/news/2018/03/16/markazij-osie-mamlakatlari-hamkorligining-ustuvor-junalislari-belgilab-olindi>
- [145] И. А. Каримов. Ўзбекистон мустақилликка эришиш остонасида. – Тошкент: "Ўзбекистон", 2011. – Б. 440.
- [146] Ўзбекистон Республикасининг Ташқи сиёсий фаолият концепцияси. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик Палатаси Ахборотномаси. – Тошкент, 2012.
- [147] Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси. 28 Декабрь 2018. <https://president.uz/uz/lists/view/2228>
- [148] O`zbekiston Respublikasining tashqi savdo aylanmasi (2020-yil yanvar-dekabr),” 20 Январь 2021. <https://stat.uz/uz/matbuot-markazi/qo-mita-yangiliklar/7405-ozbekiston-respublikasining-tashqi-savdo-aylanmasi-2020-yil-yanvar-dekabr>
- [149] Б. Хўжанов. Миллий муносабатлар: геосиёсат ва геомафкура мувозанати / Ижтимоий фикр, инсон ҳуқуқлари / Ўзбекистон гуманитар журнали. I (77), 2017.
- [150] Sharipov M., Fedorko V., Safarova N., Rafiqov V. Geografiya [O`rta ta`lim muassasalarining 10-sinfi va o`rta maxsus, kasb-hunar ta`limi muassasalarining o`quvchilari uchun darslik]. – Toshkent : “O`zbekiston milliy ensiklopediyasi”, 2017. - B. 160.
- [151] А. Мамин. Постановление Правительства Республики Казахстан от 17 мая 2021 года №326. Май 25, 2021. <https://primeminister.kz/ru/decisions/17052021-326>
- [152] Ўзбекистондаги икки қишлоқнинг нима учун Қозоғистонга ўтгани маълум бўлди. 25 Май, 2021. <https://t.me/centerasiastudy/5861>
- [153] Ўзбекистон ва Қозоғистон ўртасида янги давлатлараро туташув пункти очилди. 30 июль, 2019. <https://kun.uz/43623275>

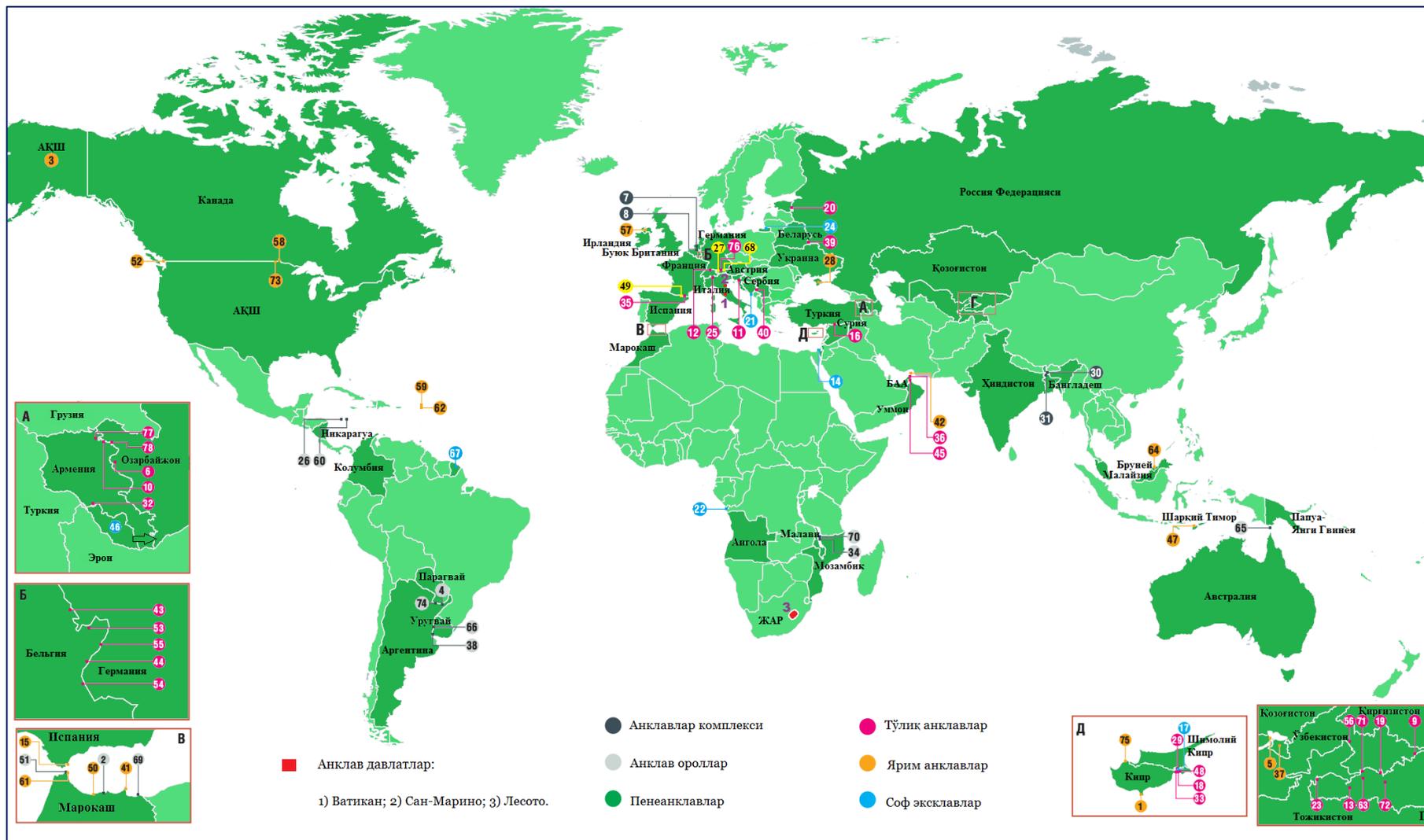
- [154] Туркистон-Чимкент-Тошкент тезюарар темир йўли қурилиши бошланади. 27 январь 2021. <https://kun.uz/70945900>
- [155] Musayev P., Musayev J. O'zbekistonning iqtisodiy va ijtimoiy geografiyasi [O'rta ta'lim muassasalarining 8-sinfi uchun darslik]. Toshkent : "Sharq", 2010. -B. 160. ISBN: 978-9943-00-157-2
- [156] Ўзбекистон ва Туркменистон ўртасида 17 та ҳужжат имзоланди. 23 апрель, 2018. <https://kun.uz/01957949>
- [157] Ўзбекистон ва Туркменистон давлат чегараси бўйича музокаралар ўтказди. 30 август, 2019. <https://kun.uz/62291231>
- [158] Садир Жапаров Ўзбекистон билан чегара бўйича музокаралар юзасидан изох берди. 27 апрель, 2021. <https://kun.uz/news/2021/04/27/sadir-japarov-ozbekiston-bilan-chegara-boyicha-muzokaralarga-izoh-berdi>
- [159] Қирғизистон баҳсли ҳудудлар бўйича келишув ҳақида маълум қилди. Ўзбекистон томони бу ҳали «ишчи гуруҳ келишувлари» эканини айтмоқда. 26 март, 2021. <https://kun.uz/news/2021/03/26/qirgiziston-bahsli-hududlar-boyicha-kelishuv-haqida-malum-qildi-ozbekiston-tomon-bu-hali-ishchi-guruh-kelishuvlari-ekanini-aytmoqda>
- [160] Тарихий сана: Сўх-Риштон йўлининг очилиш маросимидан репортаж. 2 апрель, 2021. <https://kun.uz/79631811>
- [161] Ўзбекистон получил статус наблюдателя в ЕАЭС // gazeta.uz [Online]. 11 декабря, 2020. <https://www.gazeta.uz/ru/2020/12/11/eaeu/>
- [162] Марказий Осиёда ўзаро муштараклик: таҳдидлар ва янги имкониятлар мавзусидаги халқаро конференцияда Ўзбекистон Республикаси ташқи ишлар вазири А.Камилов нутқи. 19 Февраль 2019. http://xs.uz/uzkr/post/ozbekiston-tashqi-ishlar-vaziri-markazij-osiyo-hamisha-yagona-va-bolib_kelgan
- [163] O'zbekiston Prezidenti raisligida MDH sammiti bo'lib o'tdi. 18 Декабрь 2020. <https://kun.uz/uz/news/2020/12/18/ozbekiston-prezidenti-raislidida-mdh-sammiti-bolib-otdi>
- [164] O'zbekiston Respublikasi Prezidenti raisligida MDH sammiti bo'lib o'tdi. 19.12.2020. 19 Декабрь 2020. <https://iiv.uz/uz/news/ozbekiston-respublikasi-prezidenti-raislidida-mdh-sammiti-bolib-otdi>
- [165] O'zbekiston Turkiy tilli davlatlar kengashiga a'zo bo'lishi. 10 Mart 2019. <http://uza.uz/uz/society/o-zbekiston-turkiy-kengashiga-a-zo-davlatlar-bilan-an-anaviy--03-10-2019>
- [166] Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги мутахассисларни хорижда тайёрлаш ва ватандошлар билан мулоқот қилиш бўйича «Эл-юрт

- умиди» жамғармасининг дастурлари бўйича кадрларни ўқитиш. 04.01.2019. <https://lex.uz/docs/4136570>
- [167] Ҳалмион анклави. 2020. <https://www.google.ru/maps/place/Халмион>
- [168] А. Қайумов, И. Сафаров, М. Тиллабойева, В. Федорко, Geografiya (Jahon iqtisodiy va ijtimoiy geografiyasi) / Muharrir: Z. Qudratov. Toshkent: "O'zbekiston". – B. 176. – ISBN: 978-9943-01563-0.
- [169] Regiones dentro de regiones, países dentro de países: Enclaves, la geografía demencial. 2019. <https://elretro-visor.com/2019/03/24/regiones-dentro-de-regiones-paises-dentro-de-paises-enclaves-la-geografia-demencial/>
- [170] Барле-Нассау, 2019. <https://ru.wikipedia.org/wiki/Барле-Нассау>
- [171] В. В. Николаев. Центральная Азия в XIX в., 2009. https://ru.wikipedia.org/wiki/Центральная_Азия
- [172] Tajikistan-Uzbekistan border, 2020. https://www.wikiwand.com/en/Tajikistan–Uzbekistan_border
- [173] Узбекистан: «Чтобы попасть в анклав Сох, нужно умереть. 24 Январь 2013. <https://www.fergananews.com/articles/7600>
- [174] All banknotes of Modern Age in Central Asian countries. 5 July 2020. [Online]. Available: <http://www.rytubanknotai.lt/en/index.html>
- [175] The Gambia. February 2018. <https://thecommonwealth.org/our-member-countries/gambia>
- [176] Rishton-So‘x yo‘lining yopilish sabablari. 6 сентябрь, 2019. <https://kun.uz/uz/news/2019/09/06/rishton-sox-yoli>
- [177] O'zbekiston Respublikasi tashqi savdo aylanmasi. – Toshkent, 2020. – B. 35.
- [178] Ўзбекистонда Ташқи сиёсий фаолият концепцияси такомиллаштирилади. Қандай янгиликлар кутилмоқда? // Халқ сўзи. 20.02.2021. <https://xs.uz/uzkr/post/ozbekistonda-tashqi-siyosij-faoliyat-kontseptsiyasi-takomillashtiriladi-qandaj-yangiliklar-kutilmoqda>
- [179] Remarks by President Biden on the Way Forward in Afghanistan. The White house. [Online] April 14, 2021. <https://www.whitehouse.gov/briefing-room/speeches-remarks/2021/04/14/remarks-by-president-biden-on-the-way-forward-in-afghanistan/>
- [180] Толибларнинг ҳокимиятга келиши. Кобул нима учун бунча тез қулади? // kun.uz. [Online] 2021 йил 18 август. <https://kun.uz/50873170>

- [181] Афғонистон — тўлиқ «Толибон» ҳукмига ўтди. Панжшер нега уч кун ичида қулади? // kun.uz. [Online] 2021 йил 7 сентябрь. <https://kun.uz/65983501>
- [182] «Толибон» илк матбуот анжуманини ўтказди. Катта ваъдалар берилди // kun.uz. [Online] 2021 йил 17 август. <https://kun.uz/54101622>
- [183] «Толибон» ҳаракати Ўзбекистон халқи ва раҳбариятини Мустақиллик байрами билан табриклади // kun.uz. [Online] 2021 йил 1 сентябрь. <https://kun.uz/12954275>

ИЛОВАЛАР

Жаҳондаги айрим анклавларнинг географик тарқалиши

Харитада рақамлар билан берилган анклав ҳудудлар

1	Акротир	27	Кляйнвальзерталь	53	Ретгенервальд
2	Алусемас	28	Қрим Республикаси	54	Рюйтцхоф
3	Аляска	29	Ксилотимбу	55	Рюкшлаг
4	Апипе	30	Бангладеш Куч-Бихари	56	Сарвак (Сарван)
5	Арнасой	31	Ҳиндистон Куч-Бихари	57	Шимолий Ирландия
6	Арцашен (Башкенд)	32	Кярки (Тигранашен)	58	Шимоли-ғарбий бурчак
7	Баарле-Нассау	33	Кипр қочқинлар лагери	59	Сент-Мартен
8	Баарле-Хертог	34	Ликома	60	Серрана
9	Барак	35	Лливия	61	Сеута
10	Бархударли	36	Мадха	62	Синт-Мартен
11	Брезовица Жумберач	37	Мактаарал	63	Сўх
12	Бюзинген-ам-Хохрайн	38	Мартин-Гарсия	64	Тембуронг
13	Ворух	39	Медвежье-Саньково	65	Торрес бўғози ороли
14	Ғазо сектори	40	Междуриече	66	Филомен
15	Гибралтар	41	Мелилья	67	Француз Гвианаси
16	Сулаймоншоҳ қабри	42	Мусандам	68	Хинтеррисс
17	Декелия ҳарбий базаси	43	Мюнстербилдхен	69	Чафаринас
18	Декелия электростанцияси	44	Мютцених	70	Чисумулу
19	Жангаил	45	Наҳва	71	Чўнғара (Шимолий Сўх)
20	Дубки	46	Нахичеван	72	Шохимардон
21	Дубровник-Неретва	47	Окуси-Амбену	73	Эльм-Пойнт
22	Кабинда	48	Ормидия	74	Энтре-Риос
23	Қайрағоч (Ғарбий қалъача)	49	Ос-де-Сивис	75	Эренкей (Коккина)
24	Калининград	50	Пеньон-де-Велес-де-ла-Гомера	76	Юнгхольц
25	Кампионе-д'Италия	51	Перехиль	77	Юхар-Аскипара
26	Кита-Суэньо	52	Пойнт-Робертс	78	Ярадулла

**Анклав/экслав хуудларнинг
“майдон ↔ аҳоли” модели бўйича таснифи**

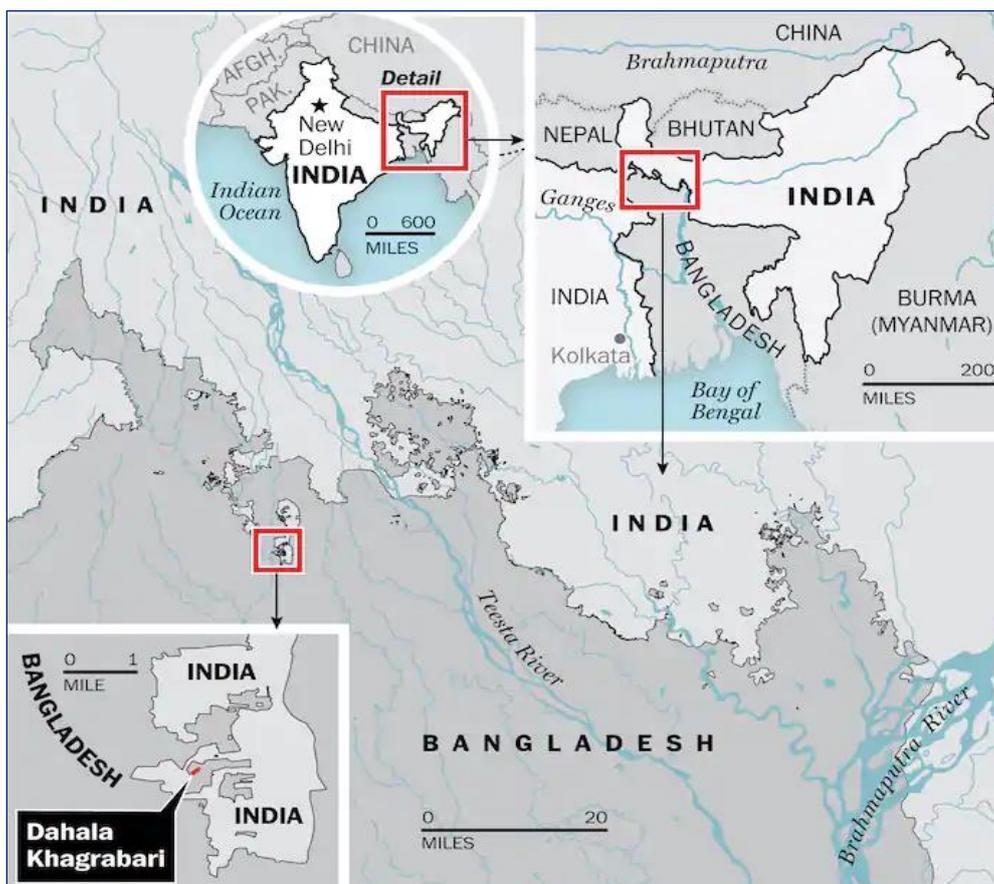
ЙИРИК АНКЛАВЛАР				
Гр.	Майдониға кўра (5 000 км ² дан катта)		Аҳоли сонига кўра (100 000 кишидан кўп)	
№	Номи	Майдони (км кв)	Номи	Аҳолиси (киши)
1	Аляска	1 717 865	Қрим Республикаси	1 893 245
2	Француз Гвианаси	83 846	Шимолий Ирландия	1 841 245
3	Қрим Республикаси	26 081	Ғазо сектори	1 816 379
4	Калининград	15 125	Калининград	96 8256
5	Шимолий Ирландия	13 843	Аляска	736 732
6	Кабинда	7 273,25	Кабинда	688 285
7	Нахичеван	5 502,75	Нахичеван	435 400
8			Француз Гвианаси	250 109
9	-	-	Мактаарал	133 100
10			Дубровник-Неретва	122 568
ЎРТАЧА АНКЛАВЛАР				
Гр.	Майдониға кўра (1 000 – 4 999,9 км кв)		Аҳоли сонига кўра (10 000 – 99 999 киши)	
№	Номи	Майдони (км кв)	Номи	Аҳолиси (киши)
1	Мактаарал	1 800	Сеута	84 963
2	Мусандам	1 800	Мелилья	84 509
3	Дубровник-Неретва	1 781	Сўх	77 667
4	Тембуронг	1 304	Окуси-Амбену	67 266
5			Синт-Мартен	39 689
6			Ворух	38 000
7	-	-	Сент-Мартен	35 742
8			Гибралтар	32 734
9			Мусандам	31 425
КИЧИК АНКЛАВЛАР				
Гр.	Майдониға кўра (1,0 – 999,9 км кв)		Аҳоли сонига кўра (1 000 – 9 999 киши)	
№	Номи	Майдони (км кв)	Номи	Аҳолиси (киши)
1	Окуси-Амбену	817,23	Тембуронг	9 712
2	Ғазо сектори	360	Ликома	9 000
3	Серрана	322	Торрес бўғози ороли	6 700
4	Апипе	320	Шохимардон	6 000

5	Ш-ғр. бурчак	318,81	Декелия ҳарбий базаси	5 700
6	Кита-Суеньо	290	Акротир	5 000
7	Сўх	221	Кляйнвалзерталь	4 892
8	Торрес бўғози ороли	220	Ормидия	4 189
9	Ворух	130	Чисумулу	4 000
10	Декелия ҳарбий базаси	129,3	Ксилотимбу	3 593
11	Акротир	121,6	Мадҳа	2 260
12	Чисумулу	101,4	Баарле-Хертог	2 250
13	Кляйнвалзерталь	96,85	Мюцених	2 237
14	Шоҳимардон	90	Кампионе-д'Италия	2 067
15	Мадҳа	75	Апипе	2 000
16	Сент-Мартен	53,2	Лливия	1 665
17	Арцвашен	40	Чонғара	1 400
18	Юхар-Аскипара	37	Бюзинген-ам-Хохрайн	1 352
19	Энтре-Риос	36	Пойнт-Робертс	1 314
20	Синт-Мартен	34	Наҳва	1 000
21	Филомен	23	Ретгенервальд	1 000
22	Бархундарли	22		
23	Кряки (Тигранашен)	19		
24	Сеута	18,5		
25	Ликома	17		
26	Мелиља	13,4		
27	Лливия	12,83		
28	Пойнт-Робертс	12,65		
29	Мюцених	12,117		
30	Ретгенервальд	9,98		
31	Сарвак	8,4		
32	Бюзинген-ам-Хохрайн	7,62		
33	Юнгхольц	7,06		
34	Гибралтар	6,5		
35	Наҳва	5,26		
36	Медвежье-Саньково	4,54		
37	Меджуриче	3,958		
38	Кампионе-д'Италия	2,68		
39	Чонғара	2,61		
40	Эренкей (Коккика)	2,5		
41	Баарле-Хертог	2,345		
42	Мартин-Гарсия	1,84		
43	Мюнстербильдхен	1,826		
44	Ормидия	1,694		
45	Арнасой	1,0		

Тип	МИТТИ АНКЛАВЛАР			
Гр.	Майдонига кўра (0,9 км ² дан кичик)		Аҳоли сонига кўра (999 кишидан кам)	
№	Номи	Майдони (км кв)	Номи	Аҳолиси (киши)
1	Эльм-Пойнт	0,98	Кипр қочқинлар лагери	700
2	Дубки	0,97	Сарвак	560
3	Ксилотимбу	0,947	Юнгхольц	288
4	Рюцтхоф	0,937	Мартин-Гарсия	170
5	Қайрағоч	0,88	Ос-де-Сивис	160
6	Чафаринас	0,525	Жангаил	150
7	Жангаил	0,42	Баарле-Нассау	130
8	Кипр қочқинлар лагери	0,28	Арцвашен	127
9	Декелия электрост.	0,161	Ш-ғр. бурчак	119
10	Ярадулла	0,16	Междуриече	100
11	Баарле-Нассау	0,151	Серрана	74
12	Перехиль	0,15	Рюцтхоф	70
13	Ос-де-Сивис	0,1	Хинтеррисс	54
14	Хинтеррисс	0,1	Мюнстербильдхен	50
15	Алусемас	0,046	Брезовица Жумберач	19
16	Пеньон-де-Велес-де-ла-Гомера	0,04	Алусемас	0
17	Брезовица Жумберач	0,03	Арнасой	
18	Рюкшлаг	0,016	Бархундарли	
19	Сулаймоншоҳ қабри	0,0001	Сулаймоншоҳ қабри	
20			Декелия электрост.	
21			Дубки	
22			Қайрағоч	
23			Кита-Суеньо	
24			Кряки (Тигранашен)	
25			Медвежье-Саньково	
26			Пеньон-де-Велес-де-ла-Гомера	
27	-	-	Перехиль	
28			Рюкшлаг	
29			Филомен	
30			Чафаринас	
31			Эльм-Пойнт	
32			Энтре-Риос	
33			Эренкей (Коккика)	
34			Юхар-Аскипара	
35			Ярадулла	

Жадвал муаллифлар томонидан шакллантирилган. Манба: [17]

3-илова

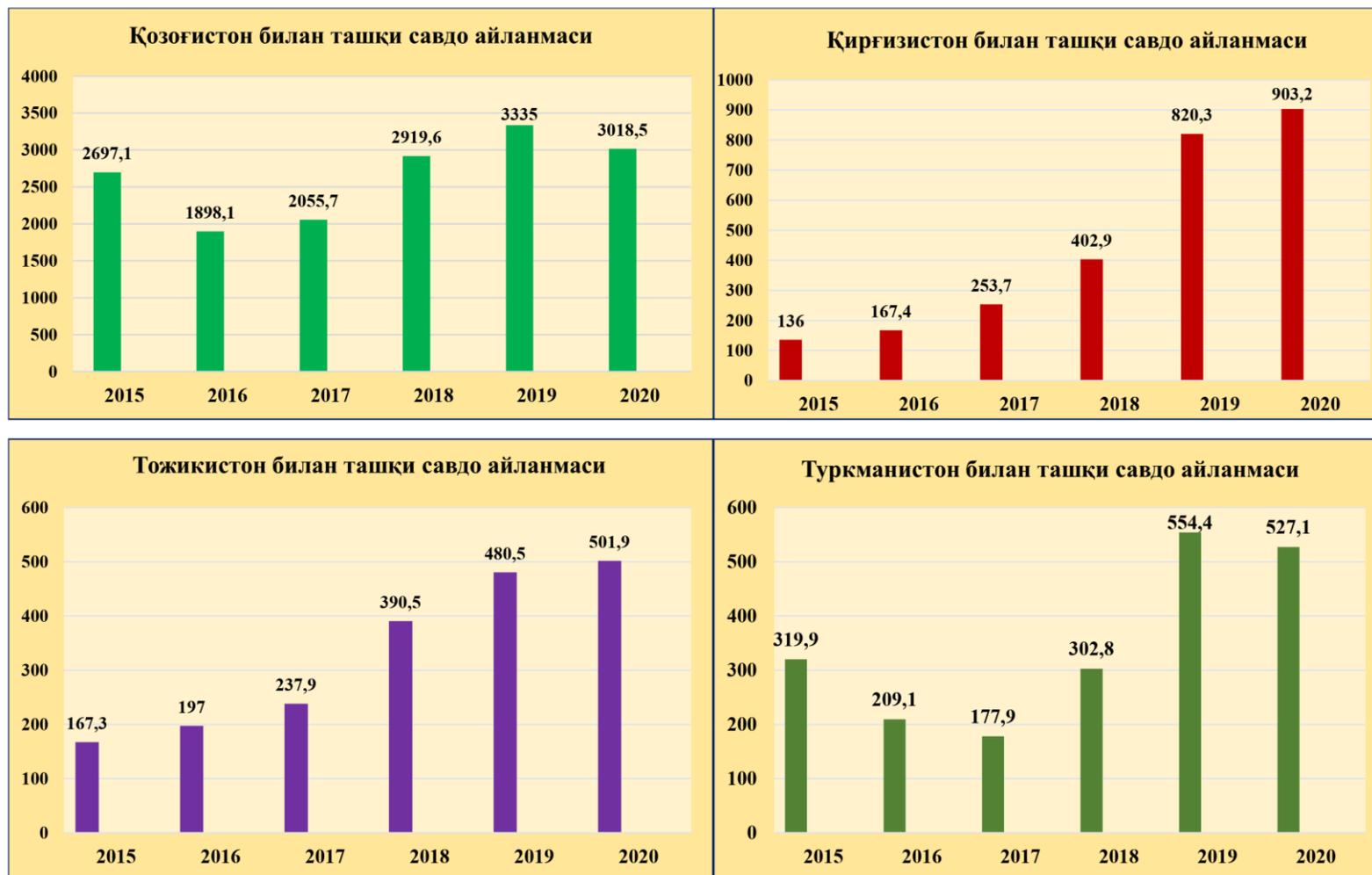
“Матрёшка” – Куч-Бихар анклавлар комплексининг тартибли жойлашув шакли (2016) [58]

4-илова

Жангаил анклавининг географик ўрни [167]

2015-2020 йилларда Ўзбекистоннинг қуруқлик орқали чегарадош мамлакатлари билан ташқи савдо айланмаси (млн доллар, 2015-2020 йй.). Чизма муаллифлар томонидан шакллантирилган. Манба: [177]

QAYDLAR UCHUN

QAYDLAR UCHUN

QAYDLAR UCHUN

УЎК: 812.512.133-5

КБК: 84(5Ў36)7

Ж-83

**Жумаханов Шавкатжон Заиржанович
Тошпўлатов Абдуқодир Махаммаджон ўғли**

**АНКЛАВЛАР НАЗАРИЯСИ:
ГЕОГРАФИК ВА ГЕОСИЁСИЙ ТАҲЛИЛ**
(монография)

Масъул муҳаррир:	Боймирзаев К.М.
Техник муҳаррир:	Солиев Э.А.
Компютер оператори:	Тошпўлатов А.М.

© Наманган давлат университети

2021 йил 10 сентябрь санасида босишга рухсат этилди.
Бичими 60×80, 1/16. Ҳажми 9,5 б.т. Офсет босма усулида босилди.
Times New Roman гарнитураси. Адади: 100 нусха.

Жумаханов Шавкатжон Заиржанович

1994 йилда Наманган давлат университетининг География - биология факультетини имтиёзли диплом билан тамомлаган.

1998 йилда Ўзбекистон Миллий университети (ТошДУ)нинг К.067.02.05-Ихтисослашган Кенгашда «Наманган вилояти аҳолиси ҳудудий таркибини такомиллаштириш» мавзусида номзодлик диссертациясини муваффақиятли ҳимоя қилган.

2004 йилда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси қошидаги ОАК қарорига асосан "География" кафедраси бўйича доцент лавозимини олган.

Илмий педагогик фаолияти давомида 130 дан ортиқ илмий мақола ва тезислар чоп этган. Жумладан, 30 та ОАК тан олган илмий журналларда, 10 та халқаро илмий-амалий анжуман материалларида, 90 га яқини республика илмий-амалий конференцияларида чоп этилган.

Унинг ҳаммуаллифлигида "Қўшма корхоналар географияси" (2006 й.), «Анклав ва эксклав ҳудудлар географияси» (2014 й.) монографиялари, "Inson geografiyasi" (2017 й.) ўқув қўлланмаси ҳамда "Iqtisodiy va ijtimoiy geografiya" (2019 й.), "Sotsial va madaniy geografiya" (2020 й.) дарсликлари нашр этилган.

Тошпўлатов Абдуқодир Махаммаджон ўғли

2021 йилда Наманган давлат университетининг Табиий фанлар факультети География йўналишини имтиёзли диплом билан тамомлаган. 2021 йил сентябрда НамДУнинг 5A140602-География магистратура мутахассислигига имтиёз билан Давлат гранти асосида қабул қилинган.

2019 йил 20 сентябрда ОЎМТВнинг 840-сонли буйруғига асосан Улугбек номли Давлат стипендияси соҳиби, 2020 йил 6 февралда профессор А.С.Солиев хотирасига бағишлаб Андижон давлат университетиде ўтказилган "А.С.Солиев асарлари билимдони" танловида китобхонлик бўйича 1-ўрин соҳиби, 2020 йил 5 июнда Олий таълим муассасалари ўртасида ташкил этилган География фан олимпиадасининг Республика босқичи 1-ўрин соҳиби, 2020 йил 10 декабрда "Йил талабаси - 2020" Республика танловининг ОТМ босқичи "Йилнинг ўз мутахассислиги бўйича энг билимдон талабаси" номинациясининг 1-ўрин соҳиби ва 2021 йил 1-4 февраль кунлари бўлиб ўтган "Президент стипендияси" танловининг Республика босқичи совриндори бўлган.

Илмий фаолияти давомида 50 дан ортиқ илмий мақола ва тезислар чоп этган. Жумладан, 8 та ОАК тан олган илмий журналларда, 12 та халқаро журнал ва илмий-амалий анжуман материалларида, 30 га яқини республика илмий-амалий конференцияларида чоп этилган.

Унинг ҳаммуаллифлигида "Sotsial va madaniy geografiya" (2020) дарслиги, "Geografiya" (2018 й.), "Iqtisodiy va ijtimoiy geografiya: masalalar to'plami" (2019 й.) услубий қўлланмалари ҳамда яқка муаллифликда "Geografiya" (2018 й.), "Paint dasturida karta tuzish texnologiyasi" (2019 й.) услубий кўрсатмалари нашр этилган.